

Sjuttonhundredal
Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies
2012

Sjuttonhundratal: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies

Published by *Svenska sällskapet för 1700-talsstudier* in cooperation with
Suomen 1700-luvun tutkimuksen seura/Finska sällskapet för 1700-talsstudier
and *Norsk selskap for 1700-tallsstudier*

Editor-in-chief: David Dunét, Lund

Co-editors: Johanna Ilmakunnas, Helsinki; Per Pippin Aspaas, Tromsø

Review editors: Kristiina Savin, Lund; Henrika Tandefelt, Helsinki; Gerd Karin
Omdal, Trondheim; Øystein Lydik Idsø Viken, Oslo

Language consultant: Matthew Norris, Lund

Editorial board: Anna Agnarsdóttir, Reykjavík; Marie-Theres Federhofer,
Tromsø; Pasi Ihalainen, Jyväskylä; Piret Lotman, Tallinn; Anne-Marie Mai,
Kolding; Jonas Nordin, Stockholm

© Sjuttonhundratal & the authors 2012

Typesetting: Henri Terho

Printing: Pozkal, Poland 2012

ISSN 1652-4772

DAVID DUNÉR, PER PIPPIN ASPAAS & JOHANNA ILMAKUNNAS: *Introduction: Cultural Encounters* | 7

KNUT OVE ELIASSEN & ANNE FASTRUP: *Det orientalske despotis afvikling i Montesquieus Lettres persanes* | 12

LEOS MÜLLER: *Svensk sjöfart, neutralitet och det väpnade neutralitetsförbundet 1780–1783* | 39

HOLGER WEISS: *Det svenska kolonialprojektets komplexa rum: om slaveri under svensk flagg i slutet av 1700-talets karibiska och atlantiska värld* | 59

ANSSI HALMESVIRTA: *Between the Darkness of Barbarism and the Light of Civilization: British Images of the Finn in the Late Eighteenth Century* | 93

HEDVIG MÅRDH: *Templet i Mälby* | 110

DISSERTATIONS:

MIKAEL AHLUND, *Landskapets röster: studier i Elias Martins bildvärld*, review by Anna Lena Lindberg | 130

MAGNUS ANDERSSON, *Omvälvningarnas tid: handelsbuset Ekman i Göteborg på en europeisk kreditmarknad 1790–1820*, review by Kristina Lilja | 135

CAROLINA BROWN, *Liksom en herdinna: litterära teman i svenska kvinnoporträtt under 1700-talet*, review by Johanna Ilmakunnas | 136

ØYVIND GJEMS FJELDBU, *Éducation et images mentales dans l'Émile de Jean-Jacques Rousseau: étude d'un modèle cognitif et rhétorique*, review by Charles T. Wolfe | 140

MAGNUS LINNARSSON, *Postgång på växlande villkor: det svenska postväsendets organisation under stormaktstiden*, review by Mats Bladh | 144

JAKOB MALIKS, *Vilkår for offentlighet: sensur, økonomi og transformasjonen av det offentlige rom i Danmark-Norge 1730–1770*, review by Håkon Andreas Evju | 146

DANIEL MÖLLER, *Fänad i belgade grifter: svensk djurgravpoesi 1670–1760*, review by Anna Cullhed | 151

- ANNA NILSSON, *Lyckans betydelse: sekularisering, sensibilisering och individualisering i svenska skillingtryck 1750–1850*, review by Andreas Hellerstedt | 156
- CLAES G. OLSSON, *Omsorg & kontroll: en handikapphistorisk studie 1750–1930: föreställningar och levnadsförhållanden*, review by Gunnar Broberg | 158
- OSMO PEKONEN, *La rencontre des religions autour du voyage de L'abbé Réginald Outbier en Suède en 1736–1737*, review by Martin Wåhlberg | 159
- MONA RAUTELIN, *En förutbestämd sanning: barnamord och delaktighet i 1700-talets Finland belysta genom kön, kropp och social kontroll*, review by Karin Hassan Jansson | 163
- STEFAN RIMM, *Vältalighet och mannafostran: retorikutbildningen i svenska skolor och gymnasier 1724–1807*, review by Nils Ekedahl | 166
- MARTIN WÅHLBERG, *La scène de musique dans le roman du dix-huitième siècle*, review by Gina Rivera | 170
- RIKARD WINGÅRD, *Att sluta från början: tidigmodern läsning och folkbokens receptionsetetik*, review by Iris Ridder | 175

LITERATURE:

- TORKILD BAKKEN, BRITA BRENNÅ, JOHN PETER COLLETT & al., *Aspects of Johan Ernst Gunnerus' Life and Work*, review by Ernst Bjerke | 179
- GILLES BANCAREL (éd.), *Raynal et ses réseaux*, review by Sven Björkman | 181
- CARIN BERGSTRÖM, *Självständig prinsessa: Sophia Albertina 1753–1829*, review by My Hellsing | 187
- RIC BERMAN, *The Grand Architects: Political Change and the Scientific Enlightenment 1714–1740*, review by Marcus Willén | 188
- GABRIELLE-ÉMILIE LE TONNELIER DE BRETEUIL, MARQUISE DU CHÂTELET-LOMOND, *Examens de la Bible*, review by Sven Björkman | 190
- CHARLOTTA DOHLVIK, JENNY JOHANSSON & CHRISTIAN PENALVA (red.), *1700-talets Göteborg*, review by Brita Planck | 194
- VIDAR ENEBAKK & NILS VOJE JOHANSEN, *Christopher Hansteens annus mirabilis: reisen til London og Paris 1819*, review by Per Pippin Aspaas | 196
- PETER FORSSKÅL, *Thoughts on Civil Liberty: Translation of the Original Manuscript with Background*, review by Matthew Norris | 197
- JENS GLEBE-MØLLER, *I kamp mod dumbed og bykleri: om oplysningsmanden general W. H. von Schmettau (1719–85)*, review by Rolv Nøtvik Jakobsen | 199
- STINA HANSSON, *Svensk bröllopsdiktning under 1600- och 1700-talen: renässansrepertoarerens framväxt, blomstring och tillbakagång*, review by Daniel Möller | 200
- ALEXANDRA HEIDLE & JAN A. M. SNOEK (eds.), *Women's Agency and Ritual in Mixed and Female Masonic Orders*; JAN A. M. SNOEK, *Initiating Women in Freemasonry: The Adoption Rite*, review by Marcus Willén | 205
- THOMAS IHRE, *Abraham Bäck: mannen som reformerade den svenska sjukvården*, review by Gunnar Broberg | 208
- TEEMU IKONEN, *1700-luvun eurooppalaisen kirjallisuuden ensyklopedia eli Don Quijoten perilliset*, review by Sanna Nyqvist | 209

- TEEMU KESKISARJA, *Kyynelten kallio: kertomuksia seksistä ja väkivallasta*, review by Mona Rautelin | 211
- GÖSTA KJELLIN, *Sissi-Jaakko: en klassresa i svenskt 1700-tal. Med ett slutkapitel om Fru Jobanna och klassresans sista bit av Jobanna Enckell*, review by Juha-Matti Granqvist | 215
- MARGUS LAIDRE, *The Great Northern War in Estonia: The Trials of Dorpat 1700–1708*, review by Bengt Nilsson | 217
- MICHAEL H. LINDGREN, *Christopher Polbems testamente: berättelsen om ingenjören, entreprenören och pedagogen som ville förändra Sverige*, review by Thomas Kaiserfeld | 219
- ANDREAS ÖNNERFORS & ROBERT COLLINS (eds.), *Freemasonry and Fraternalism in Eighteenth-Century Russia*, review by Marcus Willén | 221
- MATTIAS PIRHOLT (red.), *Constructions of German Romanticism: Six Studies / Konstruktionen der deutschen Romantik: Sechs Studien*, review by Jon Helgason | 223
- MARSHA KEITH SCHUCHARD, *Emanuel Swedenborg, Secret Agent on Earth and in Heaven: Jacobites, Jews, and Freemasons in Early Modern Sweden*, review by Marcus Willén | 225
- KARIN SENNEFELT, *Politikens hjärta: medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm*, review by Andreas Hellerstedt | 227
- TORGRIM SØRNES, *Uten nåde: de henrettede i Norge 1783–1814*, review by Erling Sandmo | 230
- NILS JOHAN STOA, *Kjødets lyst: fortellinger om synd og straff*, review by Øystein Lydik Idsø Viken | 231
- ADRIAN VELICU, *Civic Catechisms and Reason in the French Revolution*, review by Victoria Höög | 233
- KUSTAA H. J. VILKUNA, *Djävulens krig: förrädaren Gustav Lillbäck och stora nordiska kriget 1700–1721*, review by Kasper Kepsu | 234
- MARTIN WÄHLBERG, *Opplysningens sorte får: Jean-Jacques Rousseau (1712–1778)*, review by Espen Schaanning | 236

CONTRIBUTORS | 239

Introduction: Cultural Encounters

In the eighteenth century the world was expanding. Unknown geographies were explored, foreign cultures encountered, new trade routes consolidated. Alternative ways of living and understanding the world were noticed. New products were exchanged, unusual languages heard, different faces seen. The eighteenth-century world seems to show a greater mobility, a greater interest in the outer world, in landscapes and cultures beyond the horizon, on the other side of the mountains and the ocean. These encounters with foreign cultures challenged the everyday conceptions of what it meant to be human. This volume of *Sjuttonhundratal* is about cultural encounters, how people in a small corner of the northern hemisphere became aware of other cultures beyond their local community. Although this volume is a so-called open volume, having invited scholars to submit articles on any topic relating to the long eighteenth century, it sometimes happens that the realities of the present become so pressing that they influence the scholarly debate across disciplines. Thus, in our age of globalization in which every intellectual is forced to take a stand regarding ongoing encounters between cultures, ideologies, and economic systems, our approach to the sources of the past is likely to become affected. That may have been the case here. As editors of this volume, we have found that the theme of cultural encounter serves as a common link between the five articles.

The first article can be read as a comment on the concept of Orientalism. In the late sixteenth and early eighteenth centuries, Christian Europe consolidated itself vis-à-vis the Muslim World. The Ottoman Empire was pushed back from the doorstep of Vienna and gradually from the Balkans as well. In contrast to the Turks, the Persians, who had once posed such a great threat to the ancient Greeks, were now seen as an exotic, harmless, and philosophically inclined people. The 'orientalism' of the time was thus based less on fear than on curiosity. As KNUT OVE ELIASSEN (Trondheim) and ANNE FASTRUP (Copenhagen) argue,

Western intellectuals now turned to the East for the sake of satisfying their *curiosité*, not as preparation for hostilities. But perhaps there were other lessons to be learned from the remote Orient beyond satisfying the desire of readers for sensational stories? In their interpretation and contextualization of Montesquieu's *Lettres Persanes* (1721), Eliassen and Fastrup analyse how the French *philosophe* used the genre of the epistolary novel as a means to probe the inherent weaknesses and strengths of absolutism and despotism. By situating his main character, Usbek, in contemporary Paris, Montesquieu succeeds in conjuring a simultaneous intimacy and distance between the reader and the cultures described. The familiar Parisian culture is rendered less natural and logical when seen through the eyes of the Persian visitor, who in turn is forced to reflect on the society and domestic life he left behind in the East. In his juxtaposing of Paris and Persia, Montesquieu focuses on several aspects of the two cultures, among them sexuality. There was a widespread belief among Western intellectuals that the populations of the European countries were in decline. This was seen as a more pressing issue than any military threat (internal rivalry between European nations aside). Reflections on 'biopolitics', or how to stimulate growth in the number of citizens, permeate the *Lettres Persanes*, albeit on a philosophical rather than concrete level. On the one hand, the harem, which was so familiar to Usbek, was bound to produce fewer children than would be the case if every fertile woman had at least one man. On the other hand, the Christian (or rather Catholic) ban on divorce forced many unhappy couples to live together without affection and hence without children. Neither of the two 'family systems' was good for the state, nor did they necessarily produce happy subjects.

International trade was expanding during the eighteenth century. Merchant vessels from the Nordic countries made their way to the East Indies, Africa, and America. At the same time, neutral states had to navigate between the fighting states and alliances of Europe. During the turbulent years of the Seven Years' War and the American War of Independence, some merchants and neutral states took advantage of the political situation in order to enrich themselves. LEOS MÜLLER (Stockholm) discusses in his article two perceptions of neutrality in the political discourse of the mid-eighteenth century. Neutrality could be perceived as a good and moral basis for peaceful inter-state relations, or as a shameless exploitation of warfare. Müller argues that the concept of neutrality changed during these years, and that the works of the Danish writer Martin Hübner played an important role in this development. His view on neutrality influenced the declaration of a league of three neutral countries, Russia, Sweden, and Denmark, that aimed to stop British violence against neutral trade and shipping. Inter-state trade, armed

conflicts, and the expanding markets of the eighteenth century gave rise to a neutral discourse that has influenced the political debate and inter-state relations ever since.

In the Nordic countries, the age of colonialism was long perceived as a blemish on the history of the other European powers. School children used to learn about the Atlantic slave trade in which slaves were transported from Africa to plantations in the Caribbean, where cotton, sugar, and other products were dispatched back to Europe. How embedded the Danes and the Swedes, and as parts of the composite states, also the Finns and the Norwegians, were in this far from respectable activity was something one was generally kept ignorant of. In recent decades, however, historians in all the Nordic countries have tried to remedy this gap in our historical consciousness. The present contribution by HOLGER WEISS (Turku), which discusses the slave-based society that developed on Saint Bartholomew after Sweden had taken hold of this tiny West Indian island in 1784, is part of this process. Weiss demonstrates how little the civic and public spheres on Saint Bartholomew differed from the atrocious conditions found on other islands in the Caribbean. Encountering racist societies on all sides, the Swedish settlers soon adopted the local culture. Whites, blacks, and various degrees of *couleurs* were strictly differentiated. Ironically, although the abolitionist pamphlets of the late eighteenth century were translated and embraced by many Swedish intellectuals, it was rarely acknowledged that Sweden was involved in the same abominable business as the British and the French. The unawareness of the 'blood on our own hands' thus appears to have deep historical roots.

In the course of the eighteenth century, travel literature flourished as a literary genre, allowing writers to reflect on their impressions of the regions, manners, peoples, and civilizations they encountered while travelling. Moreover, travel accounts opened whole new worlds to those who had never had the possibility to travel themselves and experience foreign cultures in faraway lands. In his article on British images of the Finns in the late eighteenth century, ANSSI HALMESVIRTA (Jyväskylä) provides us with an analysis of the 'progressive' idea of history, stressing contemporary views on 'progress' that had not, according to eighteenth-century travellers, reached the same level in Russia as in western Europe. Halmesvirta analyses the travel accounts of William Coxe, William Tooke, Edward Daniel Clarke, and Giuseppe Acerbi, which were published in England shortly after the voyages of the authors to Russia and Finland. British travellers began to visit northern Europe, particularly Sweden, Finland, and Russia, in the second half of the century, when Italy and Greece had ceased to be their most alluring tourist destinations. On the northern fringes of Europe they encountered cultures and

manners very different from their own. Perhaps not surprisingly, the travellers wrote at length on the differences rather than the similarities between the countries. Halmesvirta stresses the importance of contemporary views on 'race' for our understanding of eighteenth-century British attitudes towards the Finns. For British travellers, the Finns represented an exotic mixture of Eastern and Western 'races' and cultures, allowing for an encounter between the familiar West and unfamiliar East, between Enlightenment and barbarism. At the same time, however, British travellers found that Finland in the late eighteenth century was developing into a civilized and industrious area as a result of the importation of western European political thought, economy, and culture.

Finally, encounters with cultures distant in time and space were also manifested in the local environment. In her article on a Greek temple built in Sweden in the 1780s, HEDVIG MÅRDH (Uppsala) studies Mälby estate in Gnesta, central Sweden, where the architect Carl August Ehrensvärd designed several buildings and a park for his friend Johan Gustaf von Carlson. Mårdh emphasizes the cultural connections between Sweden and Italy, notably visible at Mälby, where one of the first neoclassical buildings in Sweden was erected. Ehrensvärd travelled in Italy between 1780 and 1782, and was deeply inspired by Italian art, architecture, and literature. He was especially moved by the ancient Greek temples in southern Italy, and thus his interest in classical culture shifted from Roman to Greek architecture, whose pure columns and Doric temples made a strong impact on him. He applied Montesquieu's climate theory to people, art, and architecture, arguing that due to the cold climate in northern Europe the arts could not flourish there as they had done in the balmy south. For Ehrensvärd, cultural encounters between northern and southern Europe, between northern and classical cultures, were viewed as a challenge he tried to meet in his architectural designs and drawings. Italy, however, was not his only source of inspiration. Mårdh stresses the importance of English landscape architecture for Ehrensvärd's designs of parks in Sweden, which display the influences he had received from England through friends living there or through literature on architecture and landscape planning. Mårdh demonstrates that the design and erection of the temple in Mälby can be seen as a total work of art, combining influences from classical Greece and Rome, from Freemasonry, and from English and French ideals of garden architecture, all applied to the physical landscape of late eighteenth-century Sweden.

For a greater understanding of the developments and events that took place in the Nordic countries in the eighteenth century, it is very likely that a recognition of the global setting, the interaction with the world outside these countries, and the encounters with other European and non-European cultures, is indispensable.

ble. It is our hope that these articles have cast some light on the history of the Nordic countries and their role in the globalizing world. The next volume of *Sjuttonbunderatal* is again planned as an open volume. Articles on any topic concerning the long eighteenth century are welcome. As before, we will accept articles and reviews written in Swedish, Norwegian, Danish, English, German, or French. The whole range of eighteenth-century studies in the Nordic countries ought to be represented in our Nordic yearbook. A particularly promising development in this respect is the Danish Society for Eighteenth-Century Studies' decision to participate in the editorial team of *Sjuttonbunderatal*. From its inception in 2004 as the annual journal of the Swedish Society, through the integration of the Finnish (2009), Norwegian (2010), and now (2013) Danish Societies for Eighteenth-Century Studies in the enterprise, *Sjuttonbunderatal* has continuously striven to contribute to a real 'cultural encounter' between scholars in all the Nordic countries and beyond.

David Dunér, Per Pippin Aspaas & Johanna Ilmakunnas

Det orientalske despotis
afvikling i Montesquieus
Lettres persanes

*Knut Ove
Eliassen &
Anne Fastrup*

Lettre CLIII, *Usbek à Solim, au sérail d'Ispahan.*

Je te mets le fer à la main. Je te confie ce que j'ai à présent dans le monde de plus cher, qui est ma vengeance. Entre dans ce nouvel emploi ; mais n'y porte ni cœur ni pitié. J'écris à mes femmes de t'obéir aveuglément. Dans la confusion de tant de crimes, elles tomberont devant tes regards. Il faut que je te doive mon bonheur et mon repos. Rends-moi mon sérail comme je l'ai laissé ; mais commence par l'expier. Extermine les coupables, et fais trembler ceux qui se proposoient de le devenir. Que ne peux-tu pas espérer de ton maître pour des services si signalés? Il ne tiendra qu'à toi de te mettre au-dessus de ta condition même et de toutes les récompenses que tu as jamais désirées.

De Paris, le 4 de la lune de Chabban 1719.

I disse få linjer fra Montesquieus roman *Lettres persanes* (1721) findes meget af hvad man i begyndelsen af det 18. århundrede forbandt med magt- og regeringsudøvelse i Det Osmanniske Rige, Persien og Mughal Indien: eunukker, kvinder indespærret i harem, blind underkastelse og magt udøvet gennem vrede, vold og terror. I orientalske dramaer og romaner, i bøger om Tyrkiets historie og i rejse-skildringer fra det såkaldte Levanten havde den franske offentlighed med en blanding af nysgerrighed, fascination og skræk kunnet læse om sultaner og shaher der på grusomste vis udøvede en uindskrænket magt over deres undersåtter. I denne verden af blind lydighed fremstod haremets indespærrede kvinder ikke bare som kvintessensen af det orientalske despoti, men også som denne styreformers domestikke pendant. For europæerne var de orientalske landes despoter således et fænomen der på en og samme gang berørte den offentlige og den private sfære – en kompleks figur der også bærer og strukturerer fremstillingen af despotiet i *Lettres persanes*.¹

Dette på en gang politiske og domestikke stof havde optaget franskmændene i mere end et århundrede. Udgivelsen af Barthélemy d'Herbelots *Bibliothèque orientale ou Dictionnaire universel* i 1697 og Antoine Gallands franske oversættelse af

Mille et une nuits i 1704 beskrives ofte som begyndelsen på en orientalsk bølge i fransk kultur, men i virkeligheden havde interessen været der lige siden slutningen af 1500-tallet. Ikke overraskende eksisterer der et sammenfald mellem interessen for Orienten og konjunkturerne i den franko-osmanniske alliance mod habsburgerne der havde bestået siden første halvdel af 1500-tallet. Denne orientalisme *avant la lettre* var også forbundet med hjemlige forhold; de muslimske samfund blev projektiionsflade for bekymringer knyttet til den politiske udvikling hjemme i Frankrig, især den absolutistiske stats konsolidering op igennem 1600-tallet der kulminerende i Ludvig den XIVs regering 1643–1715. De orientalistiske temaer om den grusomme despot, de indespærrede kvinder, den blinde lydighed, polygamien etc. besad således en grundlæggende flertydighed. De var på en og samme tid repræsentationer af hvad man mente at vide om politiske forhold i Orienten og projiceringerne af forskellige sociale lags utilfredshed med de politiske forhold i Frankrig.

Charles de Secondat, baron de Montesquieu (1689–1755) nærede en livslang fascination for orientalsk regeringsudøvelse. Herom vidner ikke bare *Lettres persanes* og *L'Esprit des lois*, men også hans mindre kendte orientalske, posthumt udgivne fortællinger, *Histoire véritable* og *Arsace et Isménie* (formentlig skrevet i løbet af 1730'erne). En gængs fortolkning af denne livslange interesse er, at den var forbundet med en kritisk holdning til Bourbonner-monarkiets enevældeherredømme. Således hævdes det, at Montesquieu som en følge af sit klasse-mæssige tilhørsforhold beklagede den afskaffelse af aristokratiets politiske indflydelse som havde foregået siden *La Fronde*-opstandene i årene omkring 1650, og at han brugte truslen om "orientalsk despoti" til at karakterisere den royale magts stadige ekspansion på bekostning af adelen.²

Lettres persanes blev udgivet første gang anonymt i Amsterdam i 1721 og straks forbudt i Frankrig. Romanen består i sin helhed af fiktive breve dateret mellem 1711 og 1720, altså fra årene omkring Ludvig XIVs død i 1715. Dette svarer til overgangen til den politisk vigtige periode som i Frankrig omtales som *La Régence* siden landet blevet styret af den afdøde konges bror, Philipe af Orléans, mens man ventede på at tronarvingen skulle blive myndig. Perioden kendetegnes ved en vis liberalisering af det politiske og kulturelle liv, blandt andet genvinder de lokale parlamenter – og dermed også adelen – noget af den magt og betydning, de havde mistet under solkongens regime.

Handler *Lettres persanes* da i virkeligheden – ligesom så mange andre tekster og dramaer om Orienten – mere om Frankrig under Ludvig XIV end om Persien? Både ja og nej. Brevromanens mange etnografiske detaljer bærer vidnesbyrd om såvel nysgerrighed som genuin kundskab. Vi ved også at Montesquieu erhvervede sig en

ny udgave af den franske huguenot Jean de Chardins *Voyages en Perse et autres lieux de L'Orient* (1680) under arbejdet med *Lettres persanes*.³ Det, der imidlertid adskiller denne roman fra tidligere og samtidige orientalske fortællinger, historier og rejse-skildringer, er at den overfor det orientalske stof demonstrerer hverken åbenbar aversion eller ukritisk fascination. I stedet iværksætter Montesquieu en demontering af de forestillinger om det orientalske despoti som franskmændene havde projiceret ud på den tyrkiske sultan og den persiske shah. Således gør han mere end blot at reproducere de etablerede skabeloner fra tidens orientalisme; i det omfang Montesquieu gentager dens figurer, handler det om at intervenere kritisk i franskmændenes politiske forestillingsverden. Dermed være ikke sagt, at filosoffen ønsker at frikende den orientalske regeringsform fra beskyldninger om despoti. I stedet drejer det sig om at benytte disse anklager til en analyse af latente patologier i al magtudøvelse – med særlig adresse til hjemlige forhold, altså enevælden.

”Blikket udefra” og brevromanen

Handlingen i *Lettres Persanes* er forholdsvis enkel. Usbek, en velhavende perser med tætte forbindelser til det persiske hof, tvinges på grund af en hofintrige til at forlade Persien. Eksilet bliver anledning til en dannelsesrejse idet han i selskab med den yngre Rica sætter kursen mod Europa og Paris. Herfra korresponderer de to både med hinanden og med en række brevskrivere i den persiske hovedstad Isfahan, i den ottomanske by Smyrna (Izmir i dag), i Venedig samt i en række forskellige europæiske byer. I løbet af den ni år lange periode brevene dækker, informeres læseren ikke bare om hvad perserne oplever i Paris, men også om hvad der sker hjemme i Usbeks harem, hvor de efterladte hustruer tilsyneladende fra første øjeblik martres af en smægtende længsel efter deres ægtemand. I kølvandet på nyheden om storeunukkens død, begynder Usbek imidlertid at modtage breve fra de andre eunukker, der beretter om et sammenbrud af lov og orden i haremmet. Hustruernes tiltagende ulydighed og efterhånden også utroskab vækker despoten til live i den afbalancerede og filosofiske Usbek. I raseri råber han på hævn og befaler den nye storeunuk at finde, ydmyge og straffe de skyldige. Opløsningen viser sig dog umulig at afværge, og romanen ender med at yndlingshustruen Roxana begår selvmord efter at have bekendt at hun har elsket en anden og altid har hadet Usbek, og bogen toner dystert ud med hustruens sidste ord: ”*Je me meurs*”.

Romanens korrespondancer kan deles op i ”rejsebrev” – det vil sige Usbeks og Ricas breve om forholdene i Paris og Europa – og i ”haremsbrev” bestående af Usbeks korrespondance med hustruerne og eunukkerne hjemme i Isfahan.

Rejsebrevene udgør et eksempel på en genre, der havde vundet stor udbredelse i Frankrig og England fra 1680'erne og frem, og som vi i dag omtaler som "blikket udefra" eller "det pseudo-fremmede blik". Så da Montesquieu udgav *Lettres persanes* var både brevromanen og det orientalske stof på mode. I 1711 havde en vis Jean-François Bernard forfattet *Fragment d'un philosophe persan*, hvori han under dække af en fiktiv persisk filosof gjorde sig lystig over det katolske kleresi. Få år efter i 1716 udgav Joseph Bonnet et lignende værk: *Lettre écrite à Musala, Homme de loy à Hispaban, sur les mœurs et la religion des Français*, der ligeledes foregav at indeholde indtryk fra en persisk retslærds besøg i Frankrig. Også heri stod gejstligheden for skud, men den franske adels sæder og skikke blev heller ikke skånet. Genren havde etableret sig i og med den italienske forfatter Giovanni Paolo Maranas europæiske bestseller *L'Esploratore turco* fra 1684 – en bog Montesquieu kendte på fransk som *L'Espion turque dans le cours des princes chrétiens*. Som Maranas roman demonstrerer, har det pseudo-fremmede blik en styrke når det gælder om at bedrive politisk satire over hjemlige forhold. Den fiktive fremmedes uvidenhed om europæiske sæder og skikke gør det muligt at stille spørgsmål ved grundlæggende sociale konventioner, politiske forhold og politiske magthavere, uden at den implicerede kritik direkte kan tilskrives forfatteren. Denne distance bidrager også til at gøre genren velegnet til at forhandle forskelle og ligheder mellem kulturer. Det er denne mulighed for at sammenligne kulturer, og dermed også sætte den egne kultur i relief, Montesquieu så suverænt benytter sig af.

Med sin beretning om et harem skal *Lettres persanes* ses i sammenhæng med "le conte oriental" – den orientalske fortælling – som kendes fra forfattere som Jean-Paul Bignon, Petit de la Croix og de to senere Crebillon de Fils og Comte de Caylus, alle inspireret af *Tusind og én nat*. Ligheden mellem disse orientalske fortællinger og haremshistorien i *Lettres persanes* gælder dog kun selve det orientalske indholdsstof – og heller ikke på dette punkt kan ligheden siges at strække sig ret langt. For den historie, der berettes om haremmet i Montesquieus roman, fortælles ikke af en auktorial fortæller som i den orientalske fortælling, men af flere vidt forskellige individualiserede første personsfortællere. Dette narrative greb etablerer en helt ny læserposition i forhold til fænomenet haremmet, som også adskiller sig fra den læserposition der dominerer i historieskrivningen og rejselitteraturen om Orienten – to genrer der udgør andre, og i mange henseender endnu vigtigere, intertekstuelle referencer end den orientalske fortælling. For i kraft af sine første personsfortællere åbner *Lettres persanes* porten til det harem, som rejselitteraturen og historieskrivningen kredser om med stor, men aldrig tilfredsstillet nysgerighed, på samme tid som de indhyller fænomenet i en tåge af sensationsprægede gisninger, rygter og forlydender.

I og med at Montesquieus haremsbreve således muliggør et nyt perspektiv på haremnet, adskiller hans roman sig også fra den populære orientalske fortælling, der fortrindsvi reproducere de orientalske skabeloner. Nu har haremnet i *Lettres persanes* naturligvis en lige så imaginær status som alle de andre fantasier, der var i omløb i tidens orientalske litteratur. Men der hvor andre fantasier om haremnet, ikke mindst dem man finder i datidens rejselitteratur, nærmedes af institutionens utilgængelighed, lukkethed og hemmelighedsfuldhed, repræsenterer Montesquieus' værk et forsøg på med brevromanens hjælp at gennemlyse mørket og ophæve stedets tryllekraft.

Despoti – en begrebsafklaring

Da der i det kommende ofte vil blive henvist til "despotiet" og "det orientalske despoti", vil en begrebsafklaring være på sin plads. I sit senere statsteoretiske værk *L'Esprit des Lois* (1748) definerer Montesquieu "despoti" som en styreform baseret på undersåtternes frygt og despotens uindskrænkede og vilkårlige magtudøvelse. En despot styrer ud fra sin egen vilje i modsætning til monarken, der styrer ud fra faste og etablerede love. Til trods for at begrebet despoti på Montesquieus tid er forholdsvis nyt i det franske sprog – Thomas Kaiser placerer dets gennemslag til omkring 1700 og "despot" noget før⁴ – har termen en længere forhistorie i den klassiske filosofi, særligt i traditionen fra Aristoteles.⁵ Her bruges begreberne despot og despoti dog primært i forbindelse med husholdningen og privatsfæren. Det græske ord *despotes* anvendtes således oprindeligt til at betegne en enevældig husfar og slaveejer, eller mere præcist en "herre over slaver i en husholdning". Hos Aristoteles er termen altså først og fremmest knyttet til økonomien.⁶ Montesquieu omtaler ikke den oprindelige betydning af termen i *L'Esprit des Lois*, men den rumsterer i *Lettres Persanes* siden despotiet her primært plasseres i en "privatsfæremodel" (Usbeks harem) og kun sekundært i en mer traditionell politisk sammenhæng (regeringsudøvelse i Persien og i Frankrig). I forlængelse heraf og i mere generelle termer kan despotiet beskrives som et samfund hvor *polis* underordnes *oikos*, hvor husholdningen – og dermed forholdet mellem patriarken og husholdningens medlemmer, kvinder, børn og slaver – danner model for forholdet mellem regenten og undersåtterne. I sidste ende vil det sige et samfund uden en politisk orden, uden faste love, uden pligter og rettigheder, udelukkende underlagt faderens vilkårlige magt.

Det findes en lang tradition med rødder i Antikken, helt tilbage til Herodot, for at gøre despotiet til en almindelig styreform i Asien. Således placerer Montesquieu sig øjensynligt trygt i traditionen når han i *L'Esprit des Lois* noterer at i

Asien er despotiet så at sige natur (V, 14, 296). Men for Montesquieu begrænser den despotiske styreform sig ingen lunde geografisk til Asien. Den banebrydende påstand hos franskmændene er at despotiet findes som *tendens* i enhver magtudøvelse – også i monarkiet. Den, der regerer, vil nemlig altid nære et ønske om at samle mest mulig magt og rigdom om sin egen person. Montesquieu betragter således despotiet ikke blot som modsætningen til de europæiske monarkier, det kan heller ikke bare affærdiges som en fremmed civilisations barbariske indretning. Det udgør derimod en lurende sygdom i enhver form for magtudøvelse. Og det patologiske består i regentens tilbøjelighed til at tilrane sig al magt, sætte sig selv over loven, personalisere de relationer, der ellers skulle være kontraktuelt og dermed politisk medierede.

L'Esprit des Lois kan beskrives som en stort anlagt analytisk sammenligning af statsformer – republikken, monarkiet og despotiet – hvor interessen er knyttet til afdækningen af de forskellige styreformers love og principper. Der hvor traditionen fra Platon og Aristoteles gik systematisk til værks i klassificeringen af styreformers, demokrati, oligarki og tyranni, arbejder Montesquieu historisk og empirisk.⁷ Monarkiet er karakteriseret ved at en enkelt person, monarken, regerer, men i henhold til fastlagte, etablerede love. Hvad republikken angår (som vi ikke skal gå i dybden med i denne forbindelse), har den en såkaldt fri regering, det vil sige dens ledere vælges af folket og den betinges af et dydsprincip. Mens republikken ifølge Montesquieu er selvregulerende, for så vidt som den i princippet er betinget af ledernes høje moral, afhænger monarkiet af at adelen fungerer som en modvægt til fyrstens magt. Hvis adelens magt stækkes, begrænses eller slet og ret ophører, vil monarkiet gradvist degenerere til despoti. Derfor udgør adelen også en afgørende faktor i Montesquieus bestemmelse af monarkiet: "Le pouvoir intermédiaire subordonné le plus naturel est celui de la noblesse. Elle entre en quelque façon dans l'essence de la monarchie, dont la maxime fondamentale est : *point de monarque, point de noblesse ; point de noblesse, point de monarque* ; mais on a un despote." (II, 4, 247 – Montesquieu kursiverer) Monarken og adelen betinger således hinanden i et gensidigt forhold; monarkiet kan ikke bestå som sådant uden adelen og vice versa.

Udover de etablerede love betinges og reguleres monarkens styre af et æresprincip, der tilligemed forpligter de undersåtter som står lige under kongen: adelen. At adelen kan have en regulerende funktion i forhold til den monarkiske magtudøvelse skyldes, at standen er forpligtet både i forhold til kongen og i forhold til det æreskodeks, der definerer sværdadelen som selvstændig krigerkaste. Når adelen således på den ene side har militære forpligtelser overfor suverænen, og dermed også pligt til at udøve dennes vilje, er forudsætningen herfor på den anden side at adelen ikke dermed kommer i konflikt med, men tværtimod overholder standens

eget æresbegreb. Overholdes æresprincippet ikke, vil adelen blive reduceret til kongens viljeløse marionetter og dermed ophøre med at leve op til standens identitet som sværdadel. Adelenes behov for at tilgodese sin egen ære og integritet sætter med andre ord grænser for hvad kongen kan kræve af standen. Denne begrænsning udvirker en *de facto* magtfordeling i samfundet og udgør den væsentligste forskel til despotiet hvor der reelt ikke findes nogen adel, og hvor enhver undersåt er en slave.

I despotiet findes der ingen magtfordeling. Godt nok uddelegerer despoten, for eksempel shahen, den daglige magtudøvelse til en minister, i dette tilfældet, visiren, men denne er samtidig også forpligtet til at regere reservationsløst i henhold til sin herres ønsker. Da despoter imidlertid samtidig kun undtagelsesvis og ugerne beskæftiger sig med statens anliggender, bliver visiren ofte reelt eneherkende – dog til enhver tid på despotens nåde. Så mens despoten er almægtig, er han også fritaget fra at beskæftige sig med statens anliggender – en situation, der ifølge Montesquieu har en skadelig virkning på despotens karakter: "un homme à qui ses cinq sens disent sans cesse qu'il est tout, et que les autres ne sont rien, est naturellement paresseux, ignorant, voluptueux." (II, 5) Efter denne dom over despotens moral skildrer Montesquieu i maleriske vendinger, hvordan de orientalske fyrster med deres harem ofte ikke engang ved at de er konger, så nedsunket lever de i dyriske lidenskaber. Med omfanget af den despotiske magt synes så vel haremmet som nydelsessygen at vokse, mens omsorgen for undersåtterne til gengæld er drastisk dalende.

Louis Althusser noterer i sin læsning af *L'Esprit des Lois*, at mens despotiet på den ene side er den sidste af de styreform Montesquieu drøfter, så synes det på den anden side at være den styreform der optager ham mest – et forhold Althusser udlægger som et vidnesbyrd om despotiets politiske aktualitet for Montesquieu.⁸ At der i *L'Esprit des Lois* vies mindre plads til Orientens egenart end til magtens funktionsmåder og de skadelige *sociale* virkninger af forskellige måder at organisere den politiske magt på, er også et tegn på, at modsætningen mellem Østens despoti og Vestens monarki ikke skal ses som et ontologisk eller empirisk faktum, men som et principielt og analytisk greb. At de historiske samfundsformer ifølge Montesquieu altid udgør blandingsformer på vej fra en styreform til en anden (som parabelen om troglodytterne i *Lettres Persanes* så klart illustrerer; brev II–14), understøtter indtrykket af, at den franske og den persiske regeringsform ikke udgør hinandens modsætninger. Forskellene mellem dem bliver til gradforskelle i Montesquieus analyse, for så vidt som denne i bund og grund angår de almene antropologiske og sociologiske dimensioner ved magtudøvelsen som despotens skikkelse kan bruges til at tydeliggøre.

Orienten og det kuriøse

Eftersom Montesquieus fremstilling af den orientalske despot og det orientalske harem i *Lettres persanes* har karakter af afviklinger af de forestillinger og projektioner, som europæerne har gjort Orienten til genstand for, og eftersom hans interesse retter sig mod de almene antropologiske og sociologiske principper, som forestillingen om det orientalske despoti dækker over, må vi for en stund betragte disse forestillinger samt den blanding af fascination og aversion der var investeret i dem. Og her synes især følgende fire fantasier eller temaer at træde frem: 1) frygten for en osmannisk invasion (som havde eksisteret siden Bysants' fald); 2) en religiøst betinget foragt for hvad den kristne kirke betragtede som muslimerenes skændige vantro; 3) en forestilling om at sultanen var grusom og lunefuld og herskede over sine undersåtter med absolut magt og endelig 4) en forestilling om at Orientens fyrster levede i overdådig luksus med uhindret adgang til nydelse.

Disse forestillinger havde deres udspring i og blev kolporteret af forskellige genrer: historiske værker, diplomatiske rapporter, fortællinger, dramaer og, ikke mindst, periodens mange rejseberetninger fra Tyrkiet, Mellemøsten og Nordafrika. Ligesom de øvrige prominente repræsentanter for den tidlige Oplysning, Pierre Bayle og Voltaire, var Montesquieu en flittig læser af rejseberetninger. Hans kendskab til Orienten og det orientalske despoti stammer i vid udstrækning fra denne litteratur.⁹ Særlig vigtige er værkerne til tre af de mest fremtrædende og indflydelsesrige rejsende fra 1600-tallet: Jean de Thévenots *Relation d'un voyage fait au Levant* (1664), Jean-Baptiste Taverniers *Nouvelle Relation de l'intérieur du Grand Seigneur* (1676) samt *Voyages de Jean Baptiste Tavernier, Ecuyer Baron d'Aubonne, Les six Voyages qu'il fait en Turquie, en Perse et aux Indes* (1676) og endelig huguenotten Jean Chardins *Voyages en Perse et autres lieux de L'Orient* (1680), som er den blandt disse hyppigst citerede i *L'Esprit des Lois*.¹⁰

Som Nicholas Dew har godtgjort, skal disse uhyre populære rejseskildringer, skrevet af folk der havde rejst i årevis i den pågældende verdensdel, ses som en del af tidens "intellectual culture of curiosity."¹¹ *Curiosité* betegner et specifikt empirisk erkendelses- eller vidensbegreb, der blev praktiseret blandt en bestemt gruppe af lærde, de såkaldte *curieux* – en gruppe hvortil "les voyageurs", herunder Thévenot, Tavernier og Chardin, regnede sig selv. Nu skal "empirisk" ikke forstås derhen at rejseskildringerne ligner hvad man i dag ville forstå som etnografisk feltarbejde. Det fremgår ikke mindst af hvad man dengang forstod ved "en kuriøs". Ifølge Furetières *Dictionnaire Universel* var det nemlig en person, der interesserede sig for "les choses nouvelles, secrettes, rares & curieuses". Betegnelsen blev således brugt om: "celuy qui a désir d'apprendre, de voir les bonnes choses, les

merveilles de l'art & de la nature. C'est un *curieux* qui a voyagé par toute l'Europe, un *curieux* qui a feuilleté tous les bons Livres, tous les Livres rares."¹² En kuriøs var altså en person, der interesserede sig for naturens, lærdommens og fremmede kulturers forunderlige og usædvanlige verden.

Et vigtig element i de kuriøses rejsekultur var netop nedskrivningen og formidlingen af den rejsendes observationer til en bredere offentlighed. Mange rejseberetninger blev udgivet som føljetoner i *Journal des Sçavans (Savants)* – Europas første videnskabelige tidsskrift –, andre blev udgivet i samlet form, typisk i flere bind og ofte skrevet af en *ghostwriter*. Michael Harrigan har understreget at ambitionen i disse beretninger ikke begrænsede sig til at fremstille fakta fra de eksotiske egne. Det drejede sig snarere om at formidle det ekstraordinære ved tingene, skikkene, kulturen og orientalerne.¹³ Så om de kuriøse på den ene side tilstræbte at kende deres genstande gennem direkte erfaring, observation eller eksperimenter, sørgede de på den anden side for at lade genstandene fremtræde i en særlig gestaltning, nemlig som *merveilles* – underværker.

Rejseskildringerne – det kuriøse despoti

Nogle af de "merveilles", "curiosités" og "singularitez", der lokkes med på rejsebeskrivelsernes titelblad og i kapiteloverskrifter, har i høj grad at gøre med sultanens eller shahens harem – et emne, som synes at have været genstand for særlig stor nysgerrighed fra forfatterens og hans læseres side. Fremstillingen af de orientalske herskere, deres serail, harem og eunukker var således ikke bare et fast og centralt element i rejseberetninger fra Tyrkiet, Persien og Nordafrika; fremstillingen af dette stof var også eksemplarisk for den særlige sammenblanding af empirisk viden, forestilling og sensationslyst, som mødes i den kuriøse betragtning. Da ingen mand bortset fra sultanen eller shahen selv har adgang til haremmet, bliver forfatterne på den ene side nødt til at indrømme at der er tale om *un monde inconnu* og *des imaginations & des conjectures*. På den anden side lover såvel Thévenot som Tavernier og Chardin at de vil præsentere hidtil ukendte *singularitez* om haremmet. Hermed henviser de typisk til forlydender, noget de har fået fortalt af folk med tæt kontakt til sultanens hof, måske endog en kristen slave. Thévenot kan således berette om eunukker, der hugger hovedet af den der kommer for skade at få et glimt af sultaninderne når de spadserer i haven. Hos Tavernier hører vi om haremskvinder der tilbringer dagen henslængt i lad magelighed mens de lader sig gnutte i søvn på arme og lår af slaver.¹⁴ Vi hører om den persiske shah, der beordrer øjnene stukket ud på kronprinsens brødre.¹⁵ Chardin har hørt, at de orientalske kvinder er *tribader*,

lesbiske, og at man gør hvad man kan for at forhindre dem i at tilfredsstille deres lyst, fordi de ellers ikke ville være "sensibles à l'amour des hommes".¹⁶ Chardin kan endvidere fortælle at Shah Abas II lod en af sine unge hustruer brænde levende fordi hun for at undgå at ligge med ham løj om sine "incommodés des femmes". I det hele taget skildres den persiske shah, som Chardin havde lejlighed til at studere på nært hold, som en fuldendt despot: fordrukken, lunefuld, vellystig, uden interesse eller sans for politik og sidst, men ikke mindst, grotesk grusom. Efter disse rapporter om shahen spørger læseren uvægerligt sig selv, hvordan den persiske stat overhovedet kan hænge sammen. Svaret er, at eunukkerne regerer landet: "Il y a un grand nombre dans tout le Royaume de Perse, & on peut dire en quelque manière qu'ils le gouvernent, & qu'ils en sont les Maîtres", hvilket ifølge Chardin skyldes, at de er "beaucoup moins sujets aux passions de l'amour & de l'ambition, les grandes sources des desordres de la vie civile". Eunukkerne er i det hele taget "plus retenus, plus fidèles, & même plus prudens que les autres hommes".¹⁷ Sammen med det forhold, at shahen er fordrukken, egoistisk og utilregnelig, de persiske kvinder lade og dovne, mændene ødsle, vellystige og jaloux, betyder det at såvel statens som familiens opgaver i alt væsentligt varetages af eunukker.

Thévenot, Tavernier og Chardin leverer nogle af 1600-tallets mest indflydelsesrige billeder af den orientalske despot og hans sensationelle *entourage*. Men fraværet af forsøg på at forstå de fremmede sæder og skikke som dele af et større kulturelt mønster, tilligemed iveren efter at kolportere sensationelle rygter og forlydender om haremmets utilgængelige verden, bevirker at rejsebeskrivelserne etablerer en række skabeloner og fantasmer der efterhånden får status af alment kulturgods. Al lighed til trods, aftegner der sig også vigtige forskelle forfatterne imellem. Der sker en geografisk forskydning fra Thévenots fokus på Det Osmaniske Rige til Chardins fokus på Persien. Denne ledsages af omstruktureringer i det man kunne kalde den "imaginære investering" i den fremmede kultur. Thévenots og delvis også Taverniers tendens til ærefrygtig beundring for Det Osmaniske Rigets organisering, magt og geografiske udstrækning er uden sidestykke i Chardins beskrivelse af Persien. Chardin synes mere i øjenhøjde med den persiske kultur. Han handler og forhandler i årevis med shahen og hans mænd, hævder at have set shahen føre et uværdigt og drilsk magtspil med en retskaffen visir, drikke sig fra sans og samling, slynge om sig med grotesk grusomme straffe, sætte ild til haremskvinder etc. Med sådanne beskrivelser er Chardin i virkeligheden i færd med at skrive sig ud af den kuriøse betragtningsform. Samtidig bidrager han til at perspektivet flyttes fra Det Osmaniske Rige til Persien, og at ærefrygtig fascination erstattes med en mere jævn fremstilling af et hof og et harem befolket med individer af kød og blod.

Verden efter tyrkernes nederlag ved Wien

Det er imidlertid umuligt at tale om Chardins geografiske forskydning i den kuriose rejselitteratur fra Det Osmanniske Rige til Persien uden at nævne slaget om Wien i september 1683. For slaget udgør ikke blot et vendepunkt i Europas historie, det er også med til at ændre den vestlige verdens forestillinger om tyrkerne – og dermed mere generelt om orientalerne. To af kontinentets store imperier står over for hinanden, det habsburgske og det osmanniske, og samtidig to religioner, kristendommen og islam. Stridighederne mellem dem, i forskellig form og intensitet, havde været mere end tre århundreder. Men med sejren i september 1683 over de tyrkiske tropper som i månedsvi havde belejret Wien, satte den tysk-romerske kejser Leopold I en stopper for Det Osmanniske Riges ekspansion videre nord- og vestover i Europa. Som følge af sejren fik habsburgerne ikke bare definitiv kontrol over Wien, men også over det nordlige Balkan, for så vidt som sejren i Wien snart efterfulgtes af de kristnes sejr ved Budapest i 1686. Europakortet blev ændret, og kristendommens position styrket. Parallelt med disse ændringer inden for den politiske geografi sker der også en kulturhistorisk drejning. Vestens gamle fjende, tyrkeren, repræsenterer ikke længere en reel overhængende fare for den vestlige kristne civilisation. Det Osmanniske Rige, som tidligere havde stået som en model for en forbilledlig effektiv og stærk stat, bliver gradvis henvist til rollen som historiens taber. Dermed ændres både interessen for og blikket på Orienten, hvilket blandt andet giver sig udslag i at Persien (og perserne) i slutningen af 1600-tallet og begyndelsen af 1700-tallet begynder at fortrænge osmannernes plads i centrum for europæiske forestillinger om det forunderlige og eventyrlige Levanten. Fremstillinger af de frygtindgydende orientalere og deres fremstormende janitsjærer og ustoppelige tropper dukker ikke op med samme hyppighed og har herefter slet ikke den samme effekt på den europæiske fantasi.

Perseren havde aldrig på samme måde som Tyrkiet truet Europa; det havde været en af habsburgernes allierede i kampen mod osmannerne og således på de kristnes side.¹⁸ Og landet havde ry for at være Orientens oplyste nation hvis lærde lignede Europas filosoffer.¹⁹ Til forskel fra Det Osmanniske Rige drejede det sig også om en nation der kunne føre sin historie tilbage til antikken. Dermed lå forholdene til rette for at perserne kunne få en mere eller mindre imaginær status af "ligemand" i den fremmede verden – de var en fremmed det var lettere for europæerne at identificere sig med. Men uanset denne status som fremmed ligemand undslap perserne imidlertid ikke det forhold, at de var associeret med et politisk system som europæerne i almindelighed og franskmændene i særdeleshed havde frygtet med stigende intensitet op igennem 1600-tallet: despotiet.

Tyrkernes nederlag og gradvise fortrængning fra Balkan danner sammen med Frankrigs status som politisk, militær og kulturel stormagt det historiske baggrundstæppe for en roman som *Lettres Persanes* og for dens udhuling eller sogar afmystifikation af de kuriøse repræsentationer af Orienten. Og bevæger vi os fra rejsebeskrivelsernes kuriøsiteter til måden haremskvinderne, eunukkerne og despoten fremstilles på i Montesquieus roman, springer nogle helt overordnede forskelle umiddelbart i øjnene. Den grumme og lunefulde despot er erstattet af den videbegærlige, kosmopolitiske og oplyste Usbek. De usynlige og tilslørede kvinder, som de rejsende fortæller om med henvisning til "on rapporte que", "on dit que", fortæller i *Lettres Persanes* om sig selv i første person. Den lyst, magelighed og sapphisme, som Tavernier og Chardin har hørt tale om, artikuleres eksplicit af hustruerne i *Lettres Persanes*. Hvordan det føles at være eunuk giver romanen også et bud på. Selv despotens såkaldte uendelige vellyst kommer vi bag om. Hovedpersonerne fremstår alle som distinkt forskellige individer med yderst genkendelige menneskelige følelser og begær.

En ekstraordinær verden bliver genkendelig

Hos Montesquieu er kuriøsitetens mærkværdige verden under afvikling og en ny holdning og betragtningsmåde synes at have vundet indpas. For den franske oplysningsfilosof drejer det sig ikke længere om at skildre Orienten, *in casu* dens politiske system, som opsigtsvækkende, ekstraordinært og fremmed. Nu gælder det om at gøre det fremmede genkendeligt for derigennem at kunde pege på politiske sammenfald og paralleller mellem det franske monarki og det persiske despoti.

At den kulturelle forskel og den anden kulturs deraf afledte forvandling til kuriøsitet har mistet – om ikke andet så i hvert fald intellektuel – betydning, anskueliggøres på en konkret og direkte måde. Lige fra romanens begyndelse sættes læseren nemlig i en ny position i forhold til tekstens fiktionsunivers – en position, der ansporer læseren til identifikation med romanens personer. Iøjnefaldende i den forbindelse er muligheden for at leve sig ind i haremskvinderne, Usbeks hustruer, og deres følelser, begær og trængsler. I flere breve udmaler kvinderne således deres seksuelle frustrationer og fantasier, og i andre tales om hvordan de oplever haremet som et fængsel (brev XLVII). I et brev (brev CLVI) raser Roxana over den skræk og rædsel, der har bredt sig i haremet, efter at den nye første-eunuk har straffet Zachi og Zelis ved at slå dem. I det efterfølgende brev udmaler Zachi sin følelse af ydmygelse, skam og vrede efter afstraffelsen:

Il m'a infligé ce châtement qui commence par alarmer la pudeur ; ce châtement qui met dans l'humiliation extrême ; ce châtement qui ramène, pour ainsi dire, à l'enfance.

Mon âme, d'abord anéantie sous la honte, reprenoit le sentiment d'elle-même, et commençoit à s'indigner, lorsque mes cris firent retentir les voûtes de mes appartements. On m'entendit demander grâce au plus vil de tous les humains, et tenter sa pitié, à mesure qu'il étoit plus inexorable.

Depuis ce temps, son âme insolente et servile s'est élevée sur la mienne. (brev CLVII)

Montesquieu lader hustruerne sætte ord på magtens og undertrykkelsens både fysiske og psykiske virkninger. Ved at udnytte brevromanens fiktive, personlige udsigelsesposition lader han kvinderne formulere de erfaringer af indespærring, påtvungen seksuel afholdenhed, ydmygelse og grusomhed, som rejselitteraturens gentagne gange henviste til, men aldrig kunne udmale fordi dens perspektiv nødvendigvis forblev udvendigt. Elizabeth Cook har meget præcist påpeget, at brevet fungerer som en synekdoke for det skrivende subjekts krop og dennes sårbarhed over for "invasions, violence of all sorts."²⁰ I kraft af sin inkarnerede og dermed personlige udsigelsesposition kan brevromanen både skabe en fysisk og kropslig anskueliggørelse af undertrykkelsen og dermed muliggøre identifikation. Følgen er at den kulturelle afstand mellem den vestlige læser og den orientalske person reduceres. Dertil kommer at læserens forestillinger om sømmelighed – *bienséance* – og usømmelighed uvægerligt aktiveres i mødet med haremskvindens ydmygelse. Zachis fortvivlede vrede over at blive slået af en simpel slave taler direkte til den samtidige læsers bevidsthed om standsforskellenes ukrænkelighed. Den sagnoms-pundne orientalske grusomhed forvandles i Zachis brev til usædelig fysisk vold og til en lige så utilbørlig suspension af standshierarkiet.

Brevene er riktignok langt fra entydige, kvindernes synspunkter divergerer, enkelte breve er rent taktiske, men endnu vigtigere er det at de installerer en mandlig læser i teksten som ved at identificere sig med brevenes modtager gives mulighed til at indtage Usbeks position. I et af de allerførste breve redegør Zachi indgående for sit fysiske og emotionelle savn af ægtemanden. Hun minder ham i den forbindelse om fordums nydelse ved at beskrive hvad der i realiteten er en gennemspilning af et *locus classicus* i den orientalistiske litteratur: Alle hustruerne står opstillet foran Usbek der hengiver sig til behagelige sammenligninger af de kvindelige ynder for siden at belønne vinderen. Først træder hustruerne frem: "Nous nous présentâmes devant toi, après avoir épuisé tout ce que l'imagination peut fournir de parures et d'ornements", hvilket Usbek nyder i fulde drag. Derefter genkalder Zachi sig, hvordan Usbek ude af stand til at vælge eller drevet af håbet om yderligere nydelse befaler sine hustruer at fremtræde for ham "dans la simplicité de la nature":

Heureux Usbek, que de charmes furent étalés à tes yeux! Nous te vîmes longtemps errer d'enchantements en enchantements : ton âme incertaine demeura longtemps sans se fixer ; chaque grâce nouvelle te demandoit un tribut ; nous fûmes en un moment toutes couvertes de tes baisers ; tu portas tes curieux regards dans les lieux les plus secrets ; tu nous fis passer en un instant dans mille situations différentes : toujours de nouveaux commandements, et une obéissance toujours nouvelle. (brev III)

I beskrivelsen af kvinderne, der klæder sig af og på det mindste vink skifter stilling så nye steder på deres kroppe bliver tilgængelige for Usbeks nydende blik, trækker Montesquieu veksler på samtidens libertinske litteratur. Samtidig er der også tale om et tidligt eksempel på den æstetisering af den orientalske kvinde, som skulle komme til at dominere det 19. århundredes orientalistiske litteratur og maleri. Man kunne med Barbara M. Benedicts analyser af den ændrede opfattelse af kuriøsiteten i første halvdel af 1700-tallet i tankerne også læse beskrivelsen som en "satiric transformation of curiosity into a search for pleasure".²¹ Montesquieus fremstilling af haremmet blir således et vidnesbyrd om at kuriøsiteten er i færd med at degenerere til en mere elementær jagt på fysisk nydelse. For disse på en og samme gang ekshibitionistiske og voyeuristiske passager i haremsbrevene spiller meget bevidst på den pornografiske litteraturs virkemidler. Hele opstillingen i dette brev er kalkuleret og bevidst møntet på at vække lyst. Når kvinderne klæder sig af for Usbek, klæder de sig også af for læseren. Zachis brev sætter den mandlige læser i en anden, enklere og mere gennemskuelig position i forhold til de orientalske kvinder end hvad rejselitteraturen gør. Her er der ikke tale om suggestive gisninger eller om tilhyllede erotiserede kroppe der aldrig rigtig får lov til at materialisere sig i teksten. Tværtimod inviteres læseren indenfor i teksten og dermed i den situation (og den for læseren både fremmede og yderste pikante skik), som Zachis beskriver.

Fatmes første brev til Usbek er skåret over samme læst. Her anråbes den mandlige læser gennem hustruens råb til Usbek:

Dans ces moments, Usbek, je donnerois l'empire du monde pour un seul de tes baisers. Qu'une femme est malheureuse d'avoir des désirs si violents, lorsqu'elle est privée de celui qui peut seul les satisfaire ; que, livrée à elle-même, n'ayant rien qui puisse la distraire, il faut qu'elle vive dans l'habitude des soupirs et dans la fureur d'une passion irritée ; que, bien loin d'être heureuse, elle n'a pas même l'avantage de servir à la félicité d'un autre : ornement inutile d'un sérail, gardée pour l'honneur, et non pas pour le bonheur de son époux! (brev VII)

Interpellationen bliver helt tydeligt da Fatme lige efter udbryder: "Vous êtes bien cruels, vous autres hommes! Vous êtes charmés que nous ayons des passions que

nous ne puissions pas satisfaire” (ibid.). Montesquieu lader således den mandlige læser indtage en flatterende plads som den der kan tilfredsstillende Fatme. Det harem, læseren møder i *Lettres persanes*, har nok noget sensationelt og ekstraordinært over sig, men det sensationelle har meget lidt med kuriøsitetens gådefuldhed at gøre. Haremskvindernes sagnomspundne erotik er her skrevet ud med en næsten pornografisk direktehed. Dette træk ved romanen undslap da heller ikke de moralske autoriteters strenge blik. Kirkens mænd var ikke sene til at fordømme romanen for dens libertinske tone.

Usbek som despot

De fleste breve er imidlertid ikke skrevet af haremskvinder, men af Usbek. Af de i alt 161 breve i 1754-udgaven er han forfatter til knapt halvdelen (76) og modtager af yderligere 46 breve, og kan således siges at være romanens hovedperson.²² Men i kraft af sine mange brevskrivere gør romanen alligevel Usbek til en person på lige fod med de andre skribenter. Montesquieu udnytter således det epistolske format til mange ting, men måske især til at understrege at opfattelsen af en orden, en relation eller et hierarki i høj grad afhænger af hvor man er placeret.

Usbek både ligner og ikke ligner billedet af den orientalske despot. På den ene side er han uomgængelig en despot på hjemmefronten, for så vidt som han har hals- og håndsret over sine hustruer og holder dem indespærret som retsløse slaver. På den anden side lever han ikke op til de forestillinger om den evigt nydende, gådefuldt tavse eller lunefulde despot, som kendes fra rejselitteraturen og diverse historiske værker om Det Osmanniske Rige henholdsvis Persien.²³ En sådan figur ville ikke kunne optræde i en brevroman. Han er uforenelig med den åbenhjertighed, intimitet og betroelse som brevformen indebærer, og som også karakteriserer Usbeks breve. De skaber intimitet med læseren, især de breve der er stilet til gamle venner, og i hvilke Usbek fortæller om sine følelser overfor hustruerne. I brev VI til venen Nessir i Ispahan slutter Usbek således af med at sige: ”Je dépose en ton cœur tous mes chagrins, mon cher Nessir ; c’est la seule consolation qui me reste dans l’état où je suis.” Inden da har han fortalt at han med sine mange haremskvinder har ”prévenu l’amour, et l’ai détruit par lui-même”, og at denne mangel på kærlighed til kvinderne ydermere har givet plads til en nagende jalousi.

I et brev til en anden nær ven, Rhedi i Venedig, punkterer Usbeks trøtte selvbeskrivelse de sidste forestillinger om haremmet som den uendelige vellysts indbydende verden. En muslimsk mand med et harem kan lignedes med ”un athlète,

destiné à combattre sans relâche”, betror Usbek sin ven. De mange hustruer, skriver han videre, er ”plus propre à nous épuiser qu’à nous satisfaire” (brev CXIV). Bereder flerkoneriet ikke manden nogen nydelse, fortsætter han, forsyner det ham heller ikke med en stor børneflokk. Usbeks harem har således kun frembragt ét barn. I fornuftens golde belysning konnoterer haremmet ikke lyst, men fysisk udmattelse, manglende frugtbarhed og gold besiddelsestrang. Usbeks betroelser lader haremets hersker fremstå som et offer for et system som, ifølge den almindelige opfattelse i Europa, var indstiftet med hans glæde og nydelse for øje. Gennem den prosaiske fysiologiske selvbeskrivelse lader Montesquieu den orientalske despot underminere læserens forestillinger om hans – despotens – evige potens og uhindrede nydelsen blandt altid villige kvinder. Lysten bliver fysiologisk og dermed begrænset.

Også forestillingen om despotens almagt bliver en umulighed i og med brevromanen. En despot med uindskrænket magt over undersåtterne kunne helt forfra slet ikke optræde i en brevroman. Herskeren kan mene at han regerer i det godes navn og til undersåtternes bedste, mens undersåtterne opfatter relationen som undertrykkelse. For den, der udøver magt, tager relationen sig anderledes ud end for den, der er genstand for magt. Det viser ikke mindst korrespondancen mellem Usbek og Roxana. Brevromanen ”reducerer” nødvendigvis despotens stemme til én stemme blandt en mangfoldighed af stemmer, til ét perspektiv blandt en flerhed af perspektiver. I brevene til sine koner priser Usbek haremmet som en institution der tillader dem at leve ”dans le séjour de l’innocence” (brev XXVI), hvorefter han fremhæver deres privilegerede situation for så vidt som hans karakteristik ikke ligger langt fra satiren idet den leder tankerne hen på klostertilværelsen:

Il faut avouer que le sérail est plutôt fait pour la santé que pour les plaisirs : c’est une vie unie, qui ne pique point; tout s’y ressent de la subordination et du devoir ; les plaisirs mêmes y sont graves, et les joies sévères ; et on ne les goûte presque jamais que comme des marques d’autorité et de dépendance. (brev XXXIV)

Set fra hustruernes perspektiv er haremmet imidlertid ensbetydende med indespærring, ufrihed og skrækkelige eunukker og med Roxanas ord – efter at Usbek har bedt eunukken Solim om at genoprette lov og orden –: ”L’horreur, la nuit et l’épouvante” (brev CLVI). Usbeks lovprisning af haremmet som ramme om kvindernes uskyld, har intet ekko i kvindernes opfattelse af virkeligheden. Set med deres øjne repræsenterer haremmet en uretfærdig orden, eller som den oprørske Roxana formulerer det i sit sidste brev til Usbek: ”Comment as-tu pensé que je fusse assez crédule, pour m’imaginer que je ne fusse dans le monde

que pour adorer tes caprices? Que, pendant que tu te permets tout, tu eusses le droit d'affliger tous mes désirs?" (brev CLXI) På en meget kontant og effektiv måde giver brevromanen således mulighed for at beskrive en institution og et magtforhold fra flere perspektiver.

Eunukker

Imidlertid kan man spørge hvorfor kvinderne først gør oprør da Usbek er bortrejst. Spørgsmålet kan synes naivt, men bør alligevel stilles eftersom det tillader os at fokusere på et tematisk knudepunkt i *Lettres Persanes*, nemlig sammenkoblingen af magt og nærhed. Sagen er, at kvinderne ikke følte ufriheden så længe Usbek var hjemme, for så vidt som den blev kompenseret af hans kærtegn og velvilje og tillod konkurrence om at vinde hans gunst. I Usbeks fravær viser ufriheden sig imidlertid for kvinderne i sin rene form – som et fængsel –, og da bryder oprøret løs, da blotter Zelis sit ansigt i moskeen, da går Zachi i seng med sin slave, da begynder Roxana at skrive breve til den mand hun elsker (ham som førsteunukken en aften ser tage flugten over havemuren). Betragter vi udviklingen i romanen, er det således åbenbart, at hustruerne forvandler sig fra at være trofaste og frygtsomme undersåtter, opslugt af bestræbelsen på at gøre sig fortjent til herrens gunstbevisninger, til at være aktive subjekter der gør oprør. Eller som Roxana, der aldrig har gjort andet end at foregive at elske Usbek, udtrykker det: "J'ai pu vivre dans la servitude, mais j'ai toujours été libre : j'ai reformé tes lois sur celles de la Nature, et mon esprit s'est toujours tenu dans l'indépendance." (brev CLXI). Roxana adskiller sig fra de andre hustruer ved aldrig at have begæret hans kærtegn, hvilket omvendt har betydet at hun som den eneste blandt hustruerne konsekvent har set haremmet som en orden af uretfærdighed og ufrihed. De affektive bånd, som de andre kvinder har knyttet til den undertrykkende magt, har ikke sløret hendes blik for undertrykkelsen. Netop i dette at hun ikke har hengivet sig til magten ligger kilden til hendes moralske og mentale uafhængighed.

På denne baggrund bliver det tydeligere hvorfor eunukkerne ikke kan opretholde ro og orden i haremmet. Nok frygter kvinderne eunukkerne, men da de ikke kan indynde sig hos dem, vinde deres gunst således som de kan med Usbek, bliver de affektive bånd til eunukkerne af en helt anden karakter. Eunukkerne repræsenterer kun despotiets mørke side, frygten, til forskel fra haremsfyrsten kan eunukkerne nemlig ikke belønne undersåtten for dennes underkastelse med gunstbevisninger og kærtegn. De kan endvidere ikke gøres til genstand for kur-

tisering eftersom de kun er redskaber og derfor ikke skal handle i kraft af eget initiativ. Eunukken besidder kun autoritet som en forlængelse af Usbek – den eneste kilde til magt og autoritet i haremnet. Som repræsentant og redskab for sin herre, har eunukken kun magt i det omfang hans herre kan forlene ham med den. Denne delegering forudsætter imidlertid at haremnetts herre selv og nårsomhelst kan træde i stedet for sin repræsentant. Vedvarende fravær er imidlertid en trussel mod denne magtrelation, og Usbeks magt udhules da også proportionalt med hans afstand i tid og rum, og da han til slut forsøger at tage tøjlerne lyder hans trusler tomme fordi han er henvist til at regere over afstand gennem disse impotente slaver.

Med dette tema om forholdet mellem affektive bånd og magt står vi overfor det Montesquieu har set som kernen – og begrænsningen – i den despotiske regeringsform. Som en oprindelig intimsfæremodel forudsætter den tætte, affektive og ofte seksualiserede bånd mellem hersker og undersåtter. Den despotiske magtudøvelse lader sig ikke adskille fra den affektive intimitet. For at kunne fungere skal despoten være som en husfader og/eller som en familiefar. I hvert fald skal han opføre sig som sådan over sine undersåtter. Men denne logik sætter, som det fremgår af romanen, klare begrænsninger for magt- og regeringsudøvelsen. Denne række nemlig ikke videre end til rækkevidden af de personlige forbindelser mellem regeringsoverhovedet og undersåtterne. Når magtudøvelsen bindes til én person – kongen eller despoten – i stedet for at fordeles mellem flere instanser (institutioner, parlamenter, forsamlinger), kan den civile orden ikke opretholdes i regeringsoverhovedets personlige fravær. Haremnetts kollaps i *Lettres Persanes* er en anskuelighedsundervisning i nødvendigheden af magtens afpersonalisering og deling.

Det orientalske despoti – et universelt problem

Således løsrives haremnet og dermed det orientalske despoti fra Orienten eller Persien. I denne løsrivelse er læseren vidne til en kritik af den form for politisk magt- og regeringsudøvelse, der baserer sig på personlige, familie-lignende relationer. Nu viser det sig, at præcis dette kendetegner Ludvig XIVs regeringsudøvelse. Hvad der dermed sættes under lup er slet og ret spørgsmålet om det social båndets natur.²⁴

Usbek har hørt, at kongen regerer hoffet og nationen på samme måde som han regerer sin familie – og at han tilmed føler sig beslægtet med den tyrkiske sultan.

On dit qu'il possède à un très-haut degré le talent de se faire obéir : il gouverne avec le même génie sa famille, sa cour, son état. On lui a souvent entendu dire que, de tous les gouvernements du Monde, celui des Turcs, ou celui de notre auguste sultan, lui plairoit le mieux : tant il fait de cas de la politique orientale. [...]

Il aime à gratifier ceux qui le servent ; mais il paye aussi libéralement les assiduités, ou plutôt l'oisiveté de ses courtisans, que les campagnes laborieuses de ses capitaines. Souvent il préfère un homme qui le déshabille, ou qui lui donne la serviette lorsqu'il se met à table, à un autre qui lui prend des villes ou lui gagne des batailles. Il ne croit pas que la grandeur souveraine doive être gênée dans la distribution des grâces, et, sans examiner si celui qu'il comble de biens est homme de mérite, il croit que son choix va le rendre tel : aussi lui a-t-on vu donner une petite pension à un homme qui avoit fui deux lieues, et un beau gouvernement à un autre qui en avoit fui quatre. (brev XXXVII)

Med Usbek som pennefører siger Montesquieu at der for Ludvig XIV eksisterer kontinuitet mellem at regere familien, hoffet og så nationen. Følgen af denne kontinuitet er, at regeringsudøvelse kun kommer til at handle om de nærmeste, det vil sige om at belønne (henholdsvis straffe) de undersåtter, der som visse hoffolk, kammertjenere og tjenere i almindelighed, *drager omsorg for Ludvig XIVs person* og på den måde giver ham tydelige tegn på hengivenhed. Denne familiarisering af relationen til undersåtterne skaber ubalance i det system, der bør være mellem undersåtternes handlinger og kongens belønninger. Den indebærer, at de gerninger, der gavner hele nationen, modtager færre (hvis overhovedet nogen) gunstbevisninger end dem, der gavner kongens individuelle og private person. Generalen, der vinder en sejr for hele nationen, kan ikke forvente den samme portion kongelig gunst, som en kammertjener der hjælper kongen i tøjet om morgenen. Gunsten står ikke mål med meritten. I kraft af denne familiarisering af belønningssystemet får Ludvig XIVs regeringsudøvelse et præg af lunefuldhed og uforudsigelighed, hvilket får den franske konge til at ligne den orientalske despot – en lighed der bestyrkes yderligere af hans beundring for de tyrkiske sultaner. I beskrivelsen af solkongen kan vi med andre ord, som Jean Starobinski observerer, se konturerne af en orientalsk fyrste.²⁵ Hemmeligheden bag det orientalske despoti og dets rædsler skal altså ikke først og fremmest søges i en særlig orientalsk slavementalitet eller et særligt orientalsk barbari. I Montesquieus bearbejdning bliver det tydeligt, at det orientalske despoti snarere skal ses som et billede på et politisk system, der er uhensigtsmæssigt, ineffektivt og ustabil, for så vidt som det benytter faderens magt over kvinder og børn som model for regeringen af en hel nation – en hel befolkning. *Lettres Persanes* kommer således til at demonstrere de fatale følger af at se samfundet som en forlængelse af kongens private husholdning.

Fra kulturel forskel til jordens befolkning

På det tidspunkt i historien, hvor *Lettres Persanes* skrives, har franskmændene – adelige såvel som borgerlige – i mere end 100 år benyttet det såkaldte orientalske despoti som projektiionsflade for frygt og frustrationer over de stadigt mere magtfulde regenters stadigt mere absolutistiske magtudøvelse. Projiceringerne har skabt et dæmoniseret despot-*imago*, som Montesquieu formentlig er en af de første til at se som det, det er: en vestlig projektiion eller fantasi. I *Lettres Persanes* giver han dette *imago* menneskeskikkelse. I karakteren Usbek flyttes imagoet fra ideologiernes mere eller mindre bevidste orden til refleksionens og analysens bevidste orden, hvilket muliggør at det nu kan genkendes som en projektiion. Montesquieus menneskeliggørelse af despoten ansporer læseren til at kigge på Frankrig i stedet for at stirre tryllebundet på Orienten.

Formålet med tekstens to centrale bevægelser – demystifikationen af orientaleren og orientaliseringen af den franske monark – har været at nedtone den kulturelle forskels betydning til fordel for en hævde af lovmæssigheder på tværs af kulturforskellene. Denne strukturlighed kan beskrives som resultatet af en betragtningsform, der vil se Vesten og Østen fra et fælles perspektiv og ikke fra den ene henholdsvis den anden kulturs perspektiv. Umiddelbart kan man få den tanke, at *Lettres persanes* hviler på en universalistisk, kosmopolitisk humanisme, der agiterer for det almenmenneskelige på tværs af kulturforskellene, men det ville være at skyde forbi målet og tillægge romanen idéer, som den ikke har. For i virkeligheden handler det ikke så meget om den universelle menneskehed, som det handler om *befolkningen* eller befolkningerne. Og denne demografiske størrelse er noget helt andet og sætter dermed helt andre filosofiske, ideologiske og politiske agendaer end den senere kosmopolitiske humanismes begreb om menneskeheden.

Befolkningsperspektivet viser sig flere steder i romanen, men det træder særlig tydeligt frem i romanens berømte breve om jordens affolkning (brev CXIIff.), hvor Usbek og Rhedi reflekterer over årsagerne til at verdens lande bliver stadigt tyndere befolket sammenlignet med førhen. Montesquieu lader hermed sine personer tage et tema op, som havde optaget ham selv, diverse kongelige rådgivere og filosoffer igennem længere tid: det såkaldt *populationistiske* spørgsmål om jordens affolkning: "Comment le monde est-il si peu peuplé, en comparaison de ce qu'il était autrefois?" (brev CXII), spørger Rhedi, hvorefter han gennemgår situationen i Italien, Spanien, de nordlige lande, Polen, Tyrkiet, Lille Asien, Amerika, Kaukasus, Egypten og Afrika for sluttelig at konkludere, at jordens befolkning udgør knapt en tiendedel af hvad den har været i tidligere tider. Fortsætter det vil verden

om tusind år være helt øde og mennesketom, konstaterer Rhedi. Usbek giver ham ret, men har også et bud på hvorfor jorden affolkes.

Mens Romerrigets verdensherskere dyrkede en religion der befordrede menneskeartens stadige formering og udbredelse, har islam og kristendom hver på deres måde bidraget til jordens affolkningen: islam fordi den tillader polygami, kristendommen fordi den forbyder skilsmisse. Flerkoneri nedsætter nemlig befolkningens reproduktion al den stund ingen mand har kræfter til at avle på så mange kvinder. En masse kvinder og en masse fertilitet går dermed til spilde. Dertil kommer det orientalske harems mange slaver og eunukker. Slaverne forbliver i en trist tilstand af jomfruelighed, og eunuksystemet er befolkningsmæssigt set det rene spild. "Voilà comment un seul homme occupe à ses plaisirs tant de sujets de l'un et l'autre sexe, les fait mourir pour l'Etat, et les rend inutiles à la propagation de l'Espèce." (brev CXIV) Statens interesser og troens regler er imidlertid ikke bare i konflikt med hinanden i den muslimske verden. Den katolske kirkes forbud mod skilsmisse har også afstedkommet et dalende befolkningstal i den kristne verden. Der kommer nemlig ingen børn ud af dårlige ægteskaber og mange mennesker tilbringer derfor mange ufrugtbare år sammen. Dertil kommer det store antal katolske nonner og munke, der ligesom eunukkerne i den muslimske verden lever i cølibat og dermed heller ikke bidrager til befolkningstilvæksten.

Med disse betragtninger om religionens negative betydning for befolknings-tilvæksten anslår Montesquieu et tema, der havde stor bevågenhed i det attende århundrede. Carol Blum taler ligefrem om tilstedeværelsen af en udbredt bekymring for at befolkningstallet var i frit fald blandt flere filosoffer, tænkere og rådgivere under og efter Ludvig XIVs regeringstid.²⁶ Bekymringen var grundløs. Det franske befolkningstal var reelt stigende, vækstkurven var blot ikke lige så stejl som i England og i de tyske fyrstedømmer. *Lettres Persanes* spillede ifølge Blum en vigtig rolle for udbredelsen og populariseringen af den udbredte misforståelse, der konsoliderede sig i Ludvig XIVs sidste regeringsår, og romanen kan således ses som ophav til mange af samtidens og den senere oplysnings populationistisk inspirerede angreb på monarkiet og kirken. Populationismens grundlæggende tankegang er at der eksisterer en tæt sammenhæng mellem en nations velstand og sikkerhed på den ene side og befolkningens størrelse på den anden. Nationens vigtigste kilde til velstand anses med andre ord ikke for at være hverken guld, sølv eller jord, men indbyggere – en indsigt, der uanset den forkerte opfattelse af det reelle befolkningstal, skulle få store politiske konsekvenser og spille en ikke uvæsentlig rolle for fremvæksten af nye ideer om hvad det vil sige at regere en stat.

Populationisme og biopolitik

Populationismen kan ses som et vigtigt element i udviklingen af en ny forståelse af regeringsudøvelse eller regeringskunst. Montesquieu skriver på overgangen mellem to forståelser af hvad regeringskunst eller regeringsudøvelse består i. På den ene side forholder han sig tydeligvis til en forståelse, der havde vundet hævd under absolutismens opbygning i første halvdel af 1600-tallet, og ifølge hvilken der eksisterer det som Michel Foucault har beskrevet som en "continuité ascendante" mellem jegets, farens og fyrstens magt.²⁷ Ifølge denne opfattelse skal man kunne regere sig selv, dernæst sin familie, sine ting og sit gods før man kan regere staten. Foucault peger på hvordan denne opadgående linje aftegner sig i tidens mange fyrstepædagogikker for eksempel i La Mothe Le Vayers *De l'instruction de Monseigneur Le Dauphin* (1640), der bibragte forfatteren en plads i *Académie française*, og førsteministeren kardinal Richelieus personlige gunst og velvilje.

Til kronprinsen, den senere Ludvig XIV, skriver La Mothe le Vayer først en bog om moral, derpå en bog om økonomi og til sidst en traktat om politik. For La Mothe le Vayer, påpeger Foucault, drejer regeringskunst sig ikke desto mindre stadigvæk først og fremmest om at forvalte individer, ejendele og rigdom "comme on peut le faire de bon père de famille qui sait diriger sa femme, ses enfants, ses domestiques, qui sait faire prospérer la fortune de sa famille, qui sait ménager pour elle les alliances qui conviennent".²⁸ Som det fremgår af *Lettres Persanes*, har Ludvig XIV været en god elev af sin læremester. Han regerer sin familie, sit hof og sin stat "avec le même génie." Og om han blandt alle verdens regeringspraksisser finder størst behag i den tyrkiske og den persiske så er det fordi disse er baseret på den samme familiemodell som den franske absolutisme. I virkeligheden havde udviklingen i det administrative monarki på dette tidspunkt allerede transformeret denne forståelse – og den regeringsudøvelse som den udmøntede sig i – til en anakronisme. Montesquieu kunde dermed se at den absolutistiske regeringskunst var faretruende tæt på den despotiske, ikke bare fordi al magt samles hos en person, men også fordi regeringen af staten defineres som og konkret udøves med regeringen af familien som forbillede – ligesom i det orientalske despoti. En sådan regeringsudøvelse tager ikke ansvaret for befolkningen eller nationen, men kun for dem, der af forskellige (ofte personlige) grunde står regenten nær.

Når Montesquieu har blik for den despotiske kerne i den franske absolutisme, hænger det formentlig sammen med, at nye samfundsmæssige og demografiske udfordringer (trusselen om en affolkning af landet, dalende landbrugsproduktion, krig, voksende fattigdom) har meldt sig med nye krav til den politiske ledelse af staten.²⁹ Disse medfører, at regeringskunsten her i begyndelsen af 1700-tallet be-

gynder at finde sin egen dimension, efter længe at have været blokeret af ideen om en kontinuitet mellem familie og stat. Langt om længe begynder regeringskunsten at løsrive sig fra den lille enhed, som husstanden og familiefaderen udgør, og det har netop at gøre med at *befolkningen* melder sig som et stadigt mere påtrængende problem, og at den gør det på en måde, som ikke tillader at den forstås i familiens billede. Kritikken gøres da også eksplicit i *De L'Esprit des Lois*:

Quelques-uns ont pensé que, la nature ayant établi le pouvoir paternel, le gouvernement d'un seul étoit, le plus conforme à la nature. Mais l'exemple du pouvoir paternel ne prouve rien. Car, si le pouvoir du père a du rapport au gouvernement d'un seul, après la mort du père, le pouvoir des frères ou, après la mort des frères, celui des cousins germains ont du rapport au gouvernement de plusieurs. La puissance politique comprend nécessairement l'union de plusieurs familles. (I, 3: 237)

Familien befinder sig herefter på et lavere niveau end befolkningen, den vil fremover være et vigtigt element i eller et udsnit af befolkningen, men ikke billedet på eller modellen for hvordan populationen skal regeres. Foucault konstaterer i den forbindelse at "la famille, de modèle va devenir instrument."³⁰ Regeringskunstens indsatsområde er *livet* – fødsler, sygdomme, død, sundhed – hvorfor Foucault betegner denne æra i regeringskunstens historie som den "biopolitiske".

For den biopolitiske regeringskunst udgør familien ikke modellen, men et redskab til kontrol af befolkningen med hensyn til seksuel adfærd, sundhed, arbejde, forbrug med mere. *Lettres Persanes* rummer foruden de eksplicitte populationistiske betragtninger også andre spor af en biopolitisk tankegang. Ikke mindst kan det despotiske harems kollaps siges at anskueliggøre familiemodellens politiske dysfunktion. *Lettres Persanes* kan med andre ord læses som en kritik af den gamle forestilling om en opadgående kontinuitet mellem den domestikke og den politiske sfære. Men hvad der forekommer mere overraskende er, at skiftet fra familiemodellens til biopolitik også sætter sig spor i forfatterens repræsentation af den orientalske kultur. Valget af brevroman-genren med dens intimitet, dens forskellige perspektiver og særlige interpellation af læseren, i kraft af hvilket haremets suggestive, 'orientalske' hemmelighedsfuldhed ophæves, gør som vi har set noget ved repræsentationen af den anden kultur. Det samme gør valget af blikket udefra, der først skaber en "fremmedgørelse" af den egne kultur dernæst en sammenligning mellem den franske og den orientalske kultur. I sin komposition af romanen har Montesquieu lagt tingene således til rette, at den fremmede kultur bliver genkendelig og at kulturforskellene mellem den kristne og den muslimske, den europæiske og den orientalske kultur, på mange punkter nedtones eller udjævnes.

Snarere end at anskue denne tilrettelæggelse som en manifestation af en universalistisk tankegang eller af tolerance vil vi hævde at den har en populationistisk eller biopolitisk ressonansbund. Den biopolitiske populationisme kaster et nyt perspektiv på kulturforskellen; i dens perspektiv fordufter følelserne af beundring henholdsvis skræk, af fascination henholdsvis aversion, i takt med at den fremmede kultur – ligesom den egne – forvandler sig til et rationelt, neutralt system af fødselsrater, dødelighed, sundhed, sygdomme, seksualitet, ydeevne, produktivitet. Den fremmede kulturs regeringsformer, religiøse institutioner, sæder og skikke fremstår ikke længere som forunderlige og enestående kuriøsiteter fra en anden verden, men som politiske strukturer, sociale systemer og sociale lovmæssigheder, der enten beforder eller modarbejder nationens ve og vel.

Imidlertid var det ikke bare de biopolitiske bekymringsers udbredelse og gennemslag, der har muliggjort Montesquieus evne og vilje til at nedbryde den franske orientalisme og dens blanding af frygt, foragt og lystfuld nysgerrighed over for orientalerne. Montesquieu skrev også i lyset af en ny global verdensorden. Det førhen så stærke, strålende og spektakulære Osmanniske Rige var svækket, hele den islamiske civilisation var i mærkbart forfald, hvilket gjorde det nemmere og mere oplagt for en europæer eller franskmand at se ligheder mellem Øst og Vest. Ikke fordi Vesten – i dette tilfælde Frankrig – gennemlevede et tilsvarende forfald, men fordi projicering af bekymringer, frustrationer og frygt nu bremsedes af, at projektionsfladen ikke længere udsendte sine blændende stråler. Osmannernes despoti viste sig nu blot som et ineffektivt, forældet og irrationelt system. Dette tillod franskmændene at sætte ord på de ligheder mellem det orientalske despoti og den franske absolutisme, som så længe havde spøgt i deres fantasi.

Haremmet i *Lettres Persanes* begrænser sig således ikke til at være en allegori over Ludvig XIV og hans *favoris*. Det peger også i helt anden retning end de fremstillinger af haremmet, som florerede i den kuriøse rejselitteratur. Vi har kort sagt at gøre med andet og mere end en allegorisk henholdsvis orientalsk konstruktion. For det første bærer romanen vidnesbyrd om en ny politisk bevidsthed, der endelig erkender og udpeger de despotiske træk i den franske absolutisme i stedet for at projicere dem ud på en fremmed, barbarisk kultur. For det andet afspejler *Lettres Persanes* en bevidsthed om nødvendigheden af at gennemføre en rationalisering af magten, hvilket på dette tidspunkt især vil sige at fordele den statslige magtudøvelse på flere instanser med forskellige og gensidigt supplerende funktioner. Staten er ikke længere blot kongen, nationens økonomi er ikke længere sammenfaldende med beholdningen i det kongelige skattekammer, undersåtterne er ikke længere blot kilder til kongens berigelse. Så længe det forholdt sig sådan, fungerede den opadgående kontinuitet mellem familie og nation, men i det øjeblik hvor

undersåtterne melder sig for magten som en befolkning, der i massivt antal sulter, lider og daler i antal, kan den domestikke sfære ikke længere levere løsningerne. Da bliver det tydeligt at det at regere en nation handler om noget helt andet end at regere en familie. I samme øjeblik fremtræder det såkaldt orientalske despoti som noget på én gang yderst velkendt og yderst forældet. Grundlaget for fascination og aversion findes ikke længere. Forestillingen om det orientalske despoti skulle i princippet dermed kunne afvikles. At det ikke gik sådan, og at romantikken investerede det orientalske despoti med et nyt og anderledes indhold, kan der desværre ikke redegøres for inden for denne artikels rammer.

Noter

1. Despot-forestillingernes forhistorie behandles bl.a. af Lucette Valensi i "The Making of a Political Paradigm: The Ottoman State and Oriental Despotism", Anthony Grafton & Ann Blair (red.), *The Transmission of Culture in Early Modern Europe* (Philadelphia PA, 1990). For øvrigt citerer vi fra følgende udgave af *Lettres Persanes: Œuvres complètes*, red. Roger Caillois, vol. 1–2, Bibliothèque de la Pléiade, Gallimard (Paris, 1949).
2. Bl. a. Louis Althusser, *Montesquieu: la politique et l'histoire* (Paris, 1974); Alain Grosrichard, *La structure du sérail: la fiction du despotisme asiatique dans l'occident classique* (Paris, 1979); Dena Goodman, *Criticism in Action: Enlightenment Experiments in Political Writing* (Ithaca NY, 1989); Michel Foucault, *Il faut défendre la société – Cours au Collège de France, 1976* (Paris, 1997); Thomas Kaiser, "The Evil Empire? The Debate on Turkish Despotism in 18th Century French Political Culture", i *The Journal of Modern History*, vol. 72, no. 1 (2000).
3. Paul Vernière, *Montesquieu et l'esprit des lois ou la raison impure* (Paris, 1977), s. 14.
4. Kaiser 2000, s. 9, n. 11.
5. Franco Venturi, "Oriental despotism", *The Journal of the History of Ideas*, vol. 24, no. 1 (1963), s. 133.
6. Jf. "Despotie, Despotismus", i Joachim Ritter og Karlfried Gründer (red.), *Historisches Wörterbuch der Philosophie, D–F* (Basel, 1972).
7. Feks. Platon, *Statsmændene* (Politikos), 291dff. og Aristoteles, *Nikomakhiske etikk*, VIII, 10.
8. Louis Althusser, *Politics and History: Montesquieu, Rousseau, Marx* (London, 2007), s. 75.
9. Se bl.a. David Young, "Montesquieu's View of Despotism and His Use of Travel Literature", *The Review of Politics*, vol. 40, no. 3. (1978); Barbara M. Benedict, *Curiosity: A Cultural History of Early Modern Inquiry* (Chicago IL, 2002); Muriel Dodds, *Les récits de voyages sources de l'Esprit des lois* (Paris, 1929).
10. Vernière 1977, s. 43. I øvrigt omtales Taverniers og Chardins gode kundskaber om Persien eksplicit i *Lettres persanes*, brev LXXII.
11. Nicholas Dew, *Orientalism in Louis XIV's France* (Oxford, 2009), s. 13.

12. Antoine Furetière, *Dictionnaire universel, contenant généralement tous les mots françois tant vieux que modernes, et les termes de toutes les sciences et des arts* (La Haye, 1690), opslagsordene "Curiosité" og "Curieux".
13. Michael Harrigan, *Veiled Encounters: Representing the Orient in 17th Century French Travel Literature* (Amsterdam & New York, 2008), s. 2.
14. Jean Baptiste Tavernier, *Lex Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier, Ecuyer Baron d'Aubonne, qu'il a faits en Turquie, en Perse et aux Indes*, vol. 1 (Paris, 1676), s. 635.
15. Tavernier 1676, s. 580.
16. Jean Chardin, *Voyages en Perse et autres lieux de L'Orient*, vol. 6 (Paris, 1686), s. 232.
17. Chardin 1686, s. 244, 247.
18. Oliver H. Bonnerot, *La Perse dans la littérature et la pensée françaises au XVIIIe siècle* (Paris & Genève, 1988).
19. Paul Hazard, *La Crise de la conscience européenne, 1680–1715* (Paris, 1961 [1935]), s. 17.
20. Elizabeth Heckendorn Cook, *Epistolary Bodies: Gender and Genre in Eighteenth-Century Republic of Letters* (Stanford CA, 1996), s. 32.
21. Benedict 2002, s. 84.
22. Udgivelseshistorien er relativ kompleks. Førsteudgaven indeholdt 150 brev. Andenedgaven, der udkom samme år som den første, havde 140 breve (hvoraf tre var nye). Det der regnes som den endelige version fra 1754 rummer til gengæld hele 161 breve. I 1745 blev for øvrigt otte upublicerede breve trykt i Amsterdam uden forfatterens viden. Endelig blev også nogle upublicerede udkast fundet og offentliggjort i begyndelsen af 1900-tallet.
23. Dette tema om den tavse, ikke-talende despot hidrører ikke direkte fra den omtalte rejse litteratur, men fra den meget indflydelsesrige *Histoire generale du serrail, et de la cour du Grand Seigneur Empereur des Turcs* af Michel Baudier (1. udgave 1624, senere revideret og genudgivet i bl.a. 1715). Heri er et kapitel med titlen "De la gravité du Grand Seigneur, & des discours à la muette qui sont dans le Serrail" helliget den tyrkiske sultans forkærlighed for stumme slaver og hans brug af forskellige former for gestusser frem for almindeligt talesprog. Om årsagen hertil skriver Michel Baudier: "Pour faire bien le Sultan il ne faut point parler, mais par une extraordinaire gravité faire trembler les hommes d'un clin d'oeil ; car la sourcilleuse arrogance des Princes Turcs est montée à telle insolence, que de vivre parmi les siens comme quelque grande divinité, adorée par les muettes admirations de ces esclaves." (s. 54)
24. Goodman analyserer spørgsmålet om romanens analyse af det sociale båndes natur med udgangspunkt i et begreb om "The System of Fidelities" – de affektive bånd der binder karakterene sammen (1989, s. 53).
25. Jean Starobinski, *Le remède dans le mal: critique et légitimation de l'artifice à l'âge des Lumières* (Paris, 1989), s. 106.
26. Carol Blum, *Strength in Numbers: Population, Reproduction, and Power in Eighteenth Century France* (Baltimore MD, 2002).

27. Michel Foucault, *Sécurité, territoire, population – Cours au Collège de France, 1977–1978* (Paris, 2008), s. 97.

28. Foucault 2008, s. 100.

29. I kapitel 1, "The Value of Kings" gennemgår Carol Blum den populationistiske kritik af Ludvig XIV. Efter at have regeret 30 år kritiseres han for ikke at have forhindret affolkningen af landet, for at udmagre sin befolkning med et utal af krige, for med sin opsigelse af Nantes-ediktet at have skabt grobund for religiøs vold, for at overbeskatte sine undersåtter, ikke mindst bønderne (Blum 2002, s. 1–10).

30. Foucault 2008, s. 108. Mange mener, at Montesquieu etablerer en analogi mellem haremnet og den politiske despotisme (se fx Mary Lyndon Shanley & Peter G Stilman, "Political and Marital Despotism: Montesquieu's *Lettres Persanes*", i Jean Bethke Elsh-tain (red.), *The Family in Political Thought*, Brighton, 1982). Vi forstår derimod haremnet i forlængelse af Foucaults analyse af *patria potestas*-figuren; således forstås haremnet bedst hverken som analogi eller allegori, men snarere som en demonstrasjon af den patriarkalske magts patologier.

Summary:

Montesquieu's Dismantlement of Oriental Despotism in Persian Letters

Montesquieu's epistolary novel, *Persian Letters*, is often presented as a satire of the mores of the French under the reign of Louis XIV, and an early example of what became a well-established literary trope: the de-familiarizing perspective of the foreign visitor. Others have emphasized that the novel's political horizon is best understood by taking into account Montesquieu's later work, the *Spirit of the Laws*, and that the *Persian letters* anticipates insights that were to be more broadly developed in the author's chef-d'œuvre. While acknowledging the relevance and productivity of the latter perspective, the claim of the present work is that it is neither the particularities of France under the absolutist regime of Louis the XIV nor the despotism of the sultans and the shahs of the Orient that make up the novel's central concern, but rather the demonstration of how despotism, by erasing the crucial political distinction between the domestic and public spaces, not only has nefarious consequences for the freedom and liberty of the citizens, but that it, in the final analysis, has a dramatic demographic impact that undermines the wealth and the power of the very nations in which it is the dominant political form.

Keywords: Montesquieu, *Persian letters*, despotism, bio-politics, population, orientalism.

Svensk sjöfart, neutralitet och det väpnade neutralitetsförbundet 1780–1783

Leos Müller

Vad betydde neutralitet på sjuttonhundratalet?

Skeppet *Neutraliteten* lämnade Stockholm den 9 juli 1783. Nästan tre månader senare, den 25 september 1783, avseglade ett annat fartyg med samma namn, snau-en *Neutraliteten*, från Stockholm. Samma snauskepp återkommer sedan i skeppsregistren mellan åren 1785 och 1793. Senare, under franska revolutionskrigen på 1790-talet, hittar vi två andra fartyg som bär samma namn: *Neutraliteten* och *Neutral*.¹

Neutraliteten och *Neutral* låter som märkliga namn för fartyg. Det är svårt att tänka sig ett modernt svenskt rederi som skulle ge en bilfärja namn *Neutraliteten*. Förvisso har Sverige varit neutralt sedan slutet av Napoleonkrigen och i dag betraktas neutraliteten närmast som en del av den svenska identiteten. Men neutraliteten tycks inte höra till Gustav III:s och frihetstidens 1700-tal med alla dess krig. Sverige hade trots förlusten av stormaktsstatus 1721 bedrivit en offensiv utrikespolitik och varit involverat i ett flertal krig mot Ryssland, Danmark och Preussen. Relationerna med de nordiska grannländerna var spända under hela 1700-talet. Men denna offensiva linje utgjorde endast en del av Sveriges utrikespolitik. Det fanns en anmärkningsvärd skillnad mellan Sveriges politik mot sina grannar i norr och den försiktiga och kommersiellt motiverade politik som Sverige förde utanför Östersjöområdet.

Sjuttonhundratalet kännetecknas av en utdragen hegemonikamp mellan Frankrike och Storbritannien, ibland kallad andra hundraårskriget, som pågick mellan 1689 och 1815. England (senare Storbritannien) och Frankrike blev involverade i en lång rad av krig på kontinenten och i kolonierna. Ett utmärkande drag för denna kamp var att striderna ofta utkämpades till sjöss. Sverige undvek, med undantag för sjuårskriget, att engagera sig i denna utdragna hegemonikamp, trots sin allians med Frankrike. Från slutet av sjuårskriget förde man en konsekvent

neutralitetspolitik i förhållande till de västeuropeiska makterna, vilken innebar neutralitet under nordamerikanska frihetskriget och de franska revolutions- och Napoleonkrigen.

Det tydligaste uttrycket för den svenska neutralitetspolitiken var den så kallade väpnade neutraliteten mellan åren 1780 och 1783. Den byggde på ett samarbete med andra neutrala stater, nämligen Ryssland och Danmark, som formaliserades i neutralitetsförbundet, och som Preussen, Portugal och Bägge Sicilierna anslöt sig till senare. Neutralitetsförbundet riktade sig formellt mot alla krigförande parter i nordamerikanska frihetskriget, men i verkligheten var dess mål Storbritannien. Fartygen med de märkliga namnen som vi hittar i skeppsregistren från 1780- och 1790-talen är ett spår av den väpnade neutraliteten.

Själva det faktum att begreppet neutralitet förekommer i fartygsnamnen visar att neutraliteten var särskilt viktigt i maritima sammanhang. Neutralitet var viktig för de nordiska ländernas möjligheter att bedriva sjöfart utanför Östersjöområdet. Som neutrala fick de inte attackerats av de krigförande. Det är följaktligen i maritim kontext som fenomenet neutralitet diskuterades under 1700-talet och det gjorde man utifrån två väldigt olika perspektiv. Å ena sidan diskuterades neutralitet som en mycket konkret praktisk fråga för handelsmän, redare, diplomater, sjöofficerare och i viss mån jurister. Neutralitet handlade då om gränsdragningar mellan det lagliga och olagliga i krig; om ett kapat fartyg var lovligt (lagligt) pris eller om det borde släppas fritt, om definitioner av krigskontraband och verksam hamnblockad, om de krigandes rätt att genomsöka fartyg under neutral flagg. Affärs- och diplomatisk korrespondens under krigstider var full av frågor som berörde detta. Å den andra sidan blev neutralitet en viktig princip som diskuterades av naturrättsfilosofer. Man såg neutralitet som ett bättre sätt att organisera internationella relationer än den realpolitik som dominerat Europa sedan westfaliska freden 1648. Det europeiska statsystemet under tidigmoden tid präglades av anarki och djup antagonism. Kriget var ett utmärkande drag för systemet och statens förmåga att delta i och finansiera krig var avgörande för dess överlevnad.² Det väpnade neutralitetsförbundet mellan Ryssland, Sverige och Danmark kunde då uppfattas som början på ett nytt och mer harmoniskt statsystem.

Syftet med denna essä är att diskutera de två skilda uppfattningarna om neutralitet och visa hur och varför de fördes samman under det väpnade neutralitetsförbundet 1780–1783. En viktig del av förklaringen var utvecklingen av begreppet neutralitet mellan sjuårskriget och nordamerikanska frihetskriget. Sjuårskriget hade nämligen en avgörande roll för den form som neutralitetspolitiken fått under resten av 1700-talet. Jag kommer att ägna uppmärksamhet åt Martin Hübner, en dansk-tysk författare och jurist, som var involverad i den danska neu-

tralitetspolitiken under sjuårskriget och som skrev flera centrala arbeten om neutral sjöfart och de neutralas rättigheter. Gustav III:s politik kommer att placeras i kontext av denna neutralitetsdiskurs och de specifikt svenska utgångspunkterna kommer att diskuteras.

Det historiska arvet efter den väpnade neutralitetsförbundet 1780–1783 spelade en viktig roll för uppfattningar om neutralitet under 1800-talet. Erfarenhet från 1780–1783 och även från franska revolutionskrigen var viktiga för utformningen av USA:s utrikespolitik fram till första världskriget. I dag är det lätt att glömma att USA faktiskt förde en neutral politik i förhållande till europeiska konflikterna under hela 1800-talet helt enkelt därför att USA då var en relativt liten och svag stat.

Neutralitet och krig

I 1700-talets politiska diskurs fanns det två helt olika sätt att betrakta neutralitet och neutralitetspolitik. Å ena sidan sågs neutraliteten som en kortsiktig, egoistisk, moraliskt förkastlig och "fög" politik. En neutral stat utnyttjade de andras krigande för egna egoistiska, framförallt ekonomiska syften; den tjänade pengar på de andras blod. Denna negativa syn på neutralitet och neutralitetspolitik hade sina rötter i *bellum justum*-principen (det rättfärdiga kriget), som går tillbaka till medeltiden. Enlig *bellum justum* principen var ett krig legitimt endast om krigsorsaken var rättfärdig. Och i ett rättfärdigt krig kunde ingen stå neutral därför att då stod man på den andra sidan: den orättfärdiga. Neutraliteten var därmed moraliskt fel.³

Kring 1600 kodifierades begreppet *bellum justum* i Hugo Grotius och Alberico Gentilis skrifter men samtidigt öppnade man för viss omtolkning av krigets legitimitet.⁴ Hugo Grotius öppnade för möjligheten att stå utanför ett krig om det var svårt att avgöra vem av de krigande som hade rätten på sin sida, vem av de krigande som förde det rättfärdiga kriget. I en sådan situation borde man behandla de krigande på ett opartiskt sätt och undvika att beblanda sig med dem. Detta argument legitimerade neutralitet i en krigssituation. Grotius själv undvek dock begreppet neutralitet.

Efter den westfaliska freden, med ett internationellt system som präglades av realpolitiskt tänkande, blev det ännu svårare att avgöra vem av de krigande som förde ett rättfärdigt krig. Om alla stater agerade endast i sitt eget intresse, kunde den neutrala statens egoism inte vara värre än den krigande statens egoism. I ett system som dominerades av hegemonistrid och anarki i internationella relationer borde neutralitet accepteras som en fullt legitim politik.

De wanhoopige Britten, en de vernoegde Americanen, op de tyding van diffensive alliantie, on bepaalt convey, en gewapende neutraliteit (Den förtvirlade britten, och nöjde amerikanen, nyheten om defensiv allians, obegränsade konvojer och väpnad neutralitet). Holländsk politisk karikatyr från omkring 1780, en reaktion på den väpnande neutraliteten 1780.

Men neutraliteten handlade inte endast om legitimiteten i att avstå från att delta i krig. Neutraliteten hade alltid haft en viktig ekonomisk dimension. De neutrala hade försett de krigförande med varor, både för krigsbehov och för andra behov, och själva krigssituationen utgjorde ett utmärkt tillfälle att tjäna pengar. Detta förklarar varför frågan om neutral handel och sjöfart hamnade i centrum av den tidigmoderna debatten om neutralitet och varför frågan om neutral handel och sjöfart blev mer ifrågasatt än neutralitet i sig. Särskilt en aspekt av den neutrala handeln var motbudande. Ju fler stater blev inblandade i krig desto mer tjänade de neutrala på det, och ju fler stater som stannade utanför kriget och var neutrala desto mindre tjänade de på kriget.

Denna syn på den neutrala handeln och dess moraliska aspekter illustrerar väl den internationella handelns Janusansikte under merkantilismens tidevarv. Å ena sidan, och i enlighet med det merkantilistiska tänkandet, uppfattades den internationella handeln som en annan form, eller ett komplement, till hegemonikampen. Krig och internationell handel handlade om samma kamp men med olika medel. Efter 1648 handlade hegemonikampen framförallt om kolonier och den

koloniala handeln, i mindre utsträckning om gränsdragningar och erövring av nya territorier. Så var det i alla fall för det andra hundraårskriget mellan Storbritannien och Frankrike. Krig och internationell handel var bara två sidor av samma mynt: hegemonikampen. Handeln, den koloniala handeln och exporten, gav staten ekonomiska resursen och politisk makt, men handeln var i sig också orsaken till hegemonikampen. "Jealousie of trade" eller handelsavundsjukan som myntades av David Hume, pekade precis på detta fenomen.⁵

Den andra sidan av Janusansiktet visade den internationella handeln från ett helt annat perspektiv. Idéer om "sociabilitet" och handelsutbytets viktiga roll för sociabilitet, med andra ord människans förmåga att umgås med andra människor på ett fredligt sätt, ingick i det klassiska naturrättsliga tänkandet sedan Samuel Pufendorf. Enligt Pufendorf var handelsutbyte ett uttryck för ett socialt beteende mellan människor som representerade ett högre stadium av mänsklig utveckling, ett stadium av civilisation i jämförelse med barbariet. Och Pufendorfs förståelse av sociabilitet spelade en avgörande roll för utvecklingen av Adam Smiths stadie-teori. Enligt Adam Smith var "Age of Commerce", den kommersiella tidsåldern, civilisationens högsta stadium. För Smith var sociabiliteten en nödvändig förutsättning för mänsklighetens överlevnad, det var den egenskap som skiljde människor från djur. Handelsutbyte och arbetsdelning gick alltså hand i hand och var naturliga följderna av mänsklig sociabilitet.⁶ Med andra ord: internationell handel gjorde människan mer human och civiliserad. Det var verkligen en helt annan bild av handeln än "Jealousie of trade".

Abbé Ferdinando Galiani (1728–1787), en napolitansk upplysningsfilosof, skrev sina arbeten under samma tid som Adam Smith. I likhet med Smith och naturrättsfilosoferna hävdade Galiani att handelsutbytet måste ses som ett uttryck för den mänskliga förmågan att umgås under fredliga förhållanden.⁷ Vad som gör Galiani intressant i samband med denna essä är hans intresse för neutralitet. Galiani skrev sina verk som medborgare av konungariket Bägge Sicilierna, Italiens viktigaste stat under 1700-talet och en neutral stat under nordamerikanska frihetskriget. I likhet med Sverige och Danmark förde Bägge Sicilierna en neutralitetspolitik i stormaktskonflikten mellan Spanien och Frankrike å den ena, och Storbritannien å den andra sidan. Även Bägge Sicilierna hade betydande intressen i neutral handel och sjöfart. Galianis verk uttryckte både hans filosofiska övertygelse om handelsutbytets goda inflytande på människans utveckling och en pragmatisk syn på den napolitanska utrikespolitiken. En sådan kombination av filosofiska argument och pragmatisk politik är föga förvånande. Hugo Grotius och hans samtida förde sina lärda diskussioner under samma premisser och så var det även för Martin Hübner som nedan skall få mer utrymme.⁸

”Fritt skepp gör fritt gods” – Neutral handel och sjöfart

Av det ovasagda framgår tydligt att neutralitet var ett högst relevant begrepp i maritima sammanhang. Det handlade om de neutralas rättigheter att frakta vilka varor de ville och till vilka destinationer de ville, även om destinationen hörde till ett krigförande land och om varorna ombord ägdes av krigförande eller var destinerade till krigförande. Under 1600-talet, när den holländska sjöfarten dominerade haven, erkändes i princip ståndpunkten att neutral flagga täcker skeppets last – ”fritt skepp gör fritt gods”.⁹

Men det fanns ett viktigt undantag från denna regel. Last som var direkt användbar i krig, såsom vapen, ammunition och liknande, kallades krigskontraband och kunde legitimt konfiskeras. Frågan vad som var direkt användbart i krig och vad som inte var det, med andra ord frågan om definition av krigskontraband, ledde till många konflikter mellan de neutrala och krigförande. Definitioner av krigskontraband fanns som oftast infogade bilaterala handelsavtal mellan länderna i de paragrafer som garanterade rätten till fri handel under krig. Handelsavtalet mellan England och Holland från 1674 definierade till exempel krigskontraband på ett mycket snävt sätt, som enbart skjutvapen och ammunition. Denna snäva definition av krigskontraband gjorde det möjligt för holländarna att exportera livsmedel och skeppsförnödenheter till alla krigförande därför att de inte uppfattades som krigskontraband av den engelska flottan och engelska kapare.¹⁰ Även det danska handelstraktatet med England, från 1670, gav danskarna ganska fritt utrymme för export av olika varor. Det definierade krigskontraband som soldater, vapen, kanoner, granatkastare, fartyg och något vagt ”krigsförnödenheter”.¹¹

Definitionerna av krigskontraband i de två handelstraktaterna gjorde det lättare för de båda länderna att engagera sig i neutral handel. I synnerhet var detta viktigt i deras handel med Västindien, som huvudsakligen bestod av import av kolonialvaror och export av jordbruksprodukter från Europa och som knappast kunde karaktäriseras som krigsförnödenheter. Handelstraktatet mellan Sverige och England från 1661 som var styrande för den brittiska definitionen av krigskontraband ombord på svenska fartyg innehöll en mycket vag definition av krigskontraband.¹² Följaktligen ansågs att svenskt järn och skeppsförnödenheter var krigskontraband och kunde konfiskeras av kapare. Sverige var, med andra ord, i en sämre situation än Holland och Danmark.

Principen ”fritt skepp gör fritt gods” och en exakt definition av krigskontraband var två viktiga villkor för 1700-talets neutrala handel. Ett tredje villkor gällde de neutralas rättighet att anlöpa hamn i krigförande land. Även denna rättighet var omtvistad. De neutrala hävdade att de hade rätt att anlöpa alla hamnar

de ville om hamnblockaden inte var effektiv. De krigande hävdade sin rätt att deklarerat en hel fiendtlig kust i blockad, även om de inte hade faktiska förutsättningar att genomföra blockaden. Principen "fritt skepp gör fritt gods", definitionen av krigskontraband och effektiv blockad var de tre viktigaste principfrågorna som rörde neutralitet och neutral handel och sjöfart under 1700-talet. Som påpekats ovan definierades delvis de neutralas rättigheter i bilaterala avtal. Storbritannien som dominerade haven hade ett begränsat intresse att omförhandla sådana avtal, om förändringen inte gjordes till briterernas fördel. Därför fortsatte man från brittiskt håll att utgå från 1600-talets dokument trots att de utgick från en helt annan internationell situation.

Utöver de bilaterala avtalen kodifierades den neutrala rätten i bredare uppgörelser efter stora krig. Till exempel innehöll fördraget i Utrecht 1713, som avslutade spanska tronföljdskriget, en del om de neutralas rättigheter: regeln "fritt skepp gör fritt gods" och rätten till fri sjöfart mellan neutrala och krigförande hamnar. De neutrala såg fredstraktatet från Utrecht som en del av den internationella rätten (folkrätten) och som en allmän garanti för deras rättigheter. Britterna påpekade å sin sida att de neutrala inte hade varit med i Utrecht och därmed inte kunde hänvisa till fredsföredraget.

Ett avgörande moment i utvecklingen av diskursen om neutralitet och de neutralas rättigheter var sjuårskriget. Det var det första globala kriget mellan europeiska stater och det utkämpades till stor del till havs. Kriget handlade i stor utsträckning om kolonierna och den koloniala handeln. Det var också ett krig där Västindien och Nordamerika utgjorde viktiga slagfält och där neutrala stater fick spela en viktig roll. Under kriget publicerades fler viktiga verk om de neutralas rättigheter och en av de mest intressanta skribenterna som sysslade med neutralitet var Martin Hübner. Hübners tankar om handel, neutralitet och internationell ordning hör till samma diskurs som Samuel Pufendorf, Ferdinando Galiani och Adam Smith, som nämndes ovan. Men Hübner måste också läsas som en förespråkare för specifika danska intressen i kriget. Och Hübner är relevant för det väpnade neutralitetsförbundet 1780–1783 och därmed även för svensk neutralitetspolitik.

Martin Hübner och neutralitet under sjuårskriget

Martin Hübner (1723–1795) föddes i Hannover men kom redan som barn till Danmark.¹³ År 1744, tjuugoett år gammal, blev han privatlärare i greven Christian Holsteins (1735–1799) familj. Efter studier vid Sorö Akademi utnämndes han

till professor designatus i filosofi och historia vid Köpenhamns universitet. Tjänsten var oavlönad och Hübner fick klara sig på kortare uppdrag och stipendier. År 1752 fick han ett treårigt stipendium för en grand tour i Europa. Resan blev dock längre än planerad och han tillbringade sju år utomlands; i Tyskland, Schweiz, Frankrike, Holland och Storbritannien. I ett typiskt grand tour-manér besökte han universitet och storstäder. Han ägnade sig främst åt studier av ekonomiska ämnen: jordbruk, industri och handel. Efter tre år utomlands ansökte han om nytt finansiellt stöd för att resa till Italien. Hans resa till Italien vittnar om det danska intresset för handel och sjöfart på Medelhavet. Det var naturligtvis inget ovanligt. Hübners svenske samtida, Johan Westerman (Liljencrantz), Gustav III:s framtida finansminister och flytig skribent i ekonomiska frågor, gjorde sin Italienresan under samma tid. Även han var intresserad av handelns och sjöfartens organisation.¹⁴

Under sin vistelse utomlands publicerade Hübner ett antal viktiga verk. År 1758 kom hans *Essai sur l'Histoire du droit naturel* ut om naturrättens historia. Men samtidigt som han skrev denna bok arbetade han också med en text om de neutralas rättigheter. Utkastet till boken skickades redan 1757 till Hübners sponsor, den danske utrikesministern Johann Hartwig Ernst von Bernstorff. Bernstorff var inte imponerad och Hübner fick vänta ytterligare två år innan hans bok om de neutralas rättigheter publicerades i Haag under titeln *De la saisie des batiments neutres*.

Trots flera publikationer och inflytelserika beskyddare i Köpenhamn lyckades Hübner inte hitta en lämplig anställning i Danmark. Först 1759 fick han ett erbjudande att arbeta för den danska ambassaden i London. Under sjuårskriget kapades ett stort antal danska fartyg till Storbritannien och de väntade i landet på utslag av de brittiska prisdomstolarna.¹⁵ De danska ägarna sökte juridisk hjälp hos ambassaden i London men representationen där klarade inte av de komplicerade prisfallen. Därför föreslog Bernstorff att Hübner skulle knytas till ambassaden och hjälpa de danska redarna. Då Hübner hade tillbringat en tid i London var han väl påläst inom området.¹⁶ Men resan till London tog längre tid än planerat. Hübner återvände till Köpenhamn först 1760, på grund av hälsoproblem. Men redan 1759 publicerades en anonym antibrittisk pamflett, *Le politique Danois*, och rykten spreds att Hübner var pamflettens författare. Trots att författarskapet var omtvistat klaggjorde britererna att Hübner nu var oönskad på den danska ambassaden i London.¹⁷ Det tog ytterligare ett år innan det blev möjligt för Hübner att avresa till London. Mellan juni 1761 och februari 1764 arbetade han med de danska prisfallen i London.

I början av 1762 började Hübner skissa på ett förslag till en ny sjöfart- och handelskonvention mellan Danmark och Storbritannien. Förslaget byggde på de

principerna om de neutralas rättigheter som han betonat i sina tidigare arbeten. I grund och botten hävdade Hübner att de neutralas rättigheter var en del av folk-rätten. Rättigheterna hade alltså naturrättsliga grunder och gällde alla nationer. Det gick naturligtvis mot den brittiska doktrinen enligt vilken villkor för neutral handel och sjöfart specifikt definierades i bilaterala avtal. Bernstorff uppfattade förslaget som oacceptabelt och det offentliggjordes inte.

Hübner återvände hem till Köpenhamn i februari 1764, strax före krigets slut. Året därpå anställdes han som avlönad professor i filosofi och historia vid Köpenhamns universitet och han stannade i tjänsten till sin död. Det händelserika året 1772 utnämndes han till rektor för universitetet. Trots detta kan hans universitetskarriär inte beskrivas som särskilt framgångsrik. Han undvek att undervisa och ogillades av studenterna. Hübner var främst en politisk tänkare och publicist, inte en lärare. Han engagerade sig i den ekonomiska debatten i Danmark, speciellt i jordbruksfrågor. År 1769 grundade han, tillsammans med sin gamle gynnare Bernstorff, Landhusholdningsselskabet i Köpenhamn.¹⁸ Han delade sitt intresse för jordbruksfrågor med en annan neutralitetstänkare, nämligen Ferdinando Galiani.

Vad gör Hübners verk om de neutralas rättigheter speciella? Och vad gör honom relevant för Sveriges neutralitet under Gustav III:s tid? Hübner hade en unik förmåga att kombinera naturrättsliga och historiska argument med detaljerade kunskaper om förhållandena i den danska neutrala sjöfarten under sjuårskriget. I *Essai sur l'Histoire du droit naturel* argumenterade Hübner för behovet att bygga internationella relationer på naturrätten. Han hävdade att de naturrättsliga principerna redan användes inom samhällen men ännu inte mellan samhällen, det vill säga stater. Detta var enligt honom den egentliga orsaken till alla krig. De internationella relationerna präglades av anarki och krig i stället för ordning och samarbete. Hegemonikampen mellan de stora utgjorde ett hot mot hela mänskligheten och civilisationen.¹⁹

Det centrala begreppet i hans perspektiv på de mänskliga relationernas art var "sociabilitet". Sociabilitet är också en grundläggande förutsättning för handelsutbyte och följaktligen måste handelsutbyte ses som något som karaktäriserar civiliserade samhällen.²⁰ Hübners argument och hur de lades fram i hans verk följde nära den samtida politiska och ekonomiska diskursen. Anders Nordencrantz, den mest produktive skribenten i ekonomiska ämnen i Sverige, följde till exempel i sina verk samma naturrättsliga argumentation och samma narrativ av naturrättsens historia i sin *Til Rikenses höglofl. Ständer församlade wid Riksdagen ÅR 1760*.²¹ Men Nordencrantz var mindre intresserad av internationella relationer.

Två andra av Hübners verk är mer intressanta när det gäller neutralitet och internationella relationer. I *Journal de Commerce* från 1759 publicerade han artikeln

”Reflexioner impartiales sur le droit des Nations belligerantes de saisir les batimens neuters” och två volymer av *De la saisie des batimens neutres, ou Du Droit qu’ont Les Nations Belligerantes d’arrêter les navires des Peuples Amis* kom ut i Haag samma år. Speciellt det andra arbetet gav viktiga argument för de neutralas rättigheter och den rättsliga problematiken kring kapade fartyg.

Hübner argumenterade för de neutralas rättigheter att segla fritt utifrån naturrätten. Eftersom fred och handelsutbyte var fördelaktiga för alla staters välfärd borde alla stater sträva efter att upprätthålla dessa. Följaktligen, borde de neutrala undvika att handla med krigförande och begränsa sina kommersiella kontakter under krigstid till de övriga neutrala. Verkligheten såg naturligtvis helt annorlunda. Hübner ansåg alltså de neutralas utnyttjande av krigskonjunkturen som ett brott mot naturrätten. I denna anda argumenterade han för neutralitet som en ny och bättre grund för internationella relationer.²² Själva begreppet krigskontraband, som var centralt i alla debatter om de neutralas rättigheter sedan Hugo Grotius, var enligt Hübner ett uttryck för motsättningar mellan naturrättsliga principer och 1700-talets diskurs om neutralitet. Som den holländske historikern Koen Stapelbroek påpekade: ”The invention of the term contraband itself was a corruption of the idea of neutrality from the point of view of Hübner’s idea of natural law and made it subject to a struggle of national interests over the rights of belligerents and neutrals.”²³ Vi kan alltså läsa Hübner, å ena sidan, som en arkitekt av de neutralas rättigheter enligt naturrätten; en filosof distanserad från den danska realpolitiken. Å andra sidan, skrev han sina verk mitt i sjuårskriget, när Storbritannien introducerade en ny politik som direkt riktade sig mot de två framgångsrika neutrala staterna Holland och Danmark.

Den brittiska politiken mot neutrala definierades i två nya förordningar, de så kallade ”Rule of the War of 1756” och ”Doctrine of Continuous Voyage”. Förordningarna var en direkt reaktion på de neutralas exploatering av den koloniala handeln i Västindien. De var av avgörande betydelse för förståelsen av de neutralas handel och sjöfart under sjuårskriget och under de följande krigen 1778–1783 och 1793–1815. För att förstå förhållandet mellan sjuårskriget i Västindien och Hübners idéer om neutralitet måste vi vända oss till det koloniala systemet i Västindien.²⁴ Både Storbritannien och Frankrike hade sockerproducerande kolonier i Västindien. Eftersom sockerproduktionen och den koloniala handeln växte snabbt under seklet ökade också Västindiens finanspolitiska betydelse. Att skada fiendens handelsutbyte med Västindien blev ett viktigt krigsmål och eftersom den brittiska flottan var starkare var det framförallt Frankrike som drabbades av störningar i kolonialhandeln. Frankrike var alltså mest intresserad av de neutralas hjälp.

I fredstid reglerades handelsutbyte mellan kolonier och moderlandet genom särskilda monopolprivilegier. Endast privilegierade fartyg från moderlandet fick transportera varor från och till kolonierna. Men i krigstid skadades den svagare sjömaktens handel med kolonierna. Frankrike öppnade sin koloniala handel för de neutrala staterna – danskar och holländare – för att minimera förluster. Eftersom Danmark och Holland hade egna kolonier i Västindien kunde de franska koloniala varorna fraktas via de neutralas ör. Detta var alltså grunden för den lönsamma neutrala handeln mellan Västindien och Europa.

Britterna var naturligtvis väl medvetna om denna trafiks natur men de hade sina avtal med Danmark och Holland och dessa uteslöt socker och andra koloniala varor från krigskontraband. För att komma åt den neutrala handeln hävdade britterna i stället att den danska och holländska handeln var illegal därför att den stred emot den koloniala handels regelverk, enligt principen att samma handelsprivilegier gäller under krig och fred. Koloniala produkter från franska Västindien fick fraktas i franska skepp, allt annat var olagligt. Detta var argumentet i "Rule of the War of 1756" och även "Doctrine of Continuous Voyage" följde liknande resonemang. Den hindrade de neutrala från att frakta varor mellan kolonier i Västindien och köpare i Europa. Ett fartygs resa ansågs vara oavbruten även om man stannade i några neutrala hamnar på vägen från Västindien. Den betraktades inte som ett antal resor mellan neutrala och krigförande hamnar. Skillnaderna kan tyckas hårfina men de var viktiga för tolkningen av de neutralas rättigheter och följaktligen av det legala eller illegala i att konfiskera deras fartyg och laster.²⁵

Hübners arbete från 1759 måste alltså läsas i denna västindiska kontext. Han hävdade att den naturliga neutrala handeln baserades på naturrätten och därmed var fri från alla merkantilistiska inskränkningar (läs handelsprivilegier), vare sig de skapades av fransmän eller briter. Det var tvärtom "Rule of the War of 1756" som stred mot naturrätten. Inga krigförande länder fick lagligen bryta eller begränsa den neutrala handeln på grund av merkantilism. På ett sätt kan vi alltså läsa Hübners argumentation mot den brittiska politiken som en typisk 1700-talskritik av merkantilismen.²⁶

Hübner refererar inte till den svenska neutraliteten, vilket kan tyckas märkligt i en bok där den danska neutraliteten spelar en så viktig roll. Sverige och Danmark började samarbeta kring neutraliteten redan i slutet av sextonhundratalet. År 1691 undertecknade Danmark och Sverige "Union des Neutres pour la sécurité de la navigation et du Commerce" som skulle skydda deras neutrala handel och sjöfart under nioårskriget (1688–1697).²⁷ Även i början av sjuårskriget undertecknade de två nordiska rikena en neutralitetskonvention som skulle skydda sjöfarten i

Östersjön. Men samarbetet mellan Danmark och Sverige var mycket kort. Redan i mars 1757 inträdde Sverige i kriget mot Preussen.²⁸

Den viktigaste förklaringen till varför Sverige saknas i Hübners verk är nog att hans arbete siktade på den neutrala handeln och sjöfarten i Västindien, som var i fokus för 1700-talets diskussion om de neutralas rättigheter. Det fanns betydande skillnader i hur man såg på den neutrala handeln i Västindien och i Östersjön. Svenskarna var inte engagerade i diskussionerna om de neutralas rättigheter under sjuårskriget, eftersom Sverige hade andra relationer med Storbritannien än Danmark eller Holland. Sverige hade ingen koloni i Västindien – än så länge – och följaktligen inget intresse av transithandeln mellan de franska kolonierna och Europa. Tjugo år senare var situationen annorlunda. Mellan 1778 och 1780 blev Hübners argument åter relevanta och nu även för Sverige. Dessutom, efter det nordamerikanska frihetskriget år 1784, kom Sverige i besittning av Saint Barthélemy, en västindisk ö som under de franska revolutionskrigen gjordes till en fristad för neutral handel och sjöfart under svensk flagga, på exakt samma sätt som den holländska Sint Eustatius och danska Sankt Thomas och Sankt Jan var under sjuårskriget.

Den väpnande neutraliteten 1780–1783 och Sveriges handel och sjöfart

Det har ovan påpekats att utrikeshandelns struktur delvis kan förklara Sveriges bristande intresse för neutralitetsfrågor under frihetstiden; det fanns helt enkelt ingen lukrativ transithandel mellan Västindien och Sverige. Men det betyder inte att Sverige skulle sakna ekonomisk politik för handel och sjöfart. Tvärtom, sedan slutet av stora nordiska kriget förde Sverige en mycket medveten politik på handels- och sjöfartsområdet. Politiken utvecklades i tre olika inriktningar. Den första inriktningen gällde de viktigaste exportvarorna. Sverige var Europas ledande järnexportör och leverantör av skeppsbyggnadsmaterial som tjära och beck, vilka var viktiga strategiska produkter. För Sveriges del var stångjärn den överlägset viktigaste exportvaran. Det är lätt att förbise den strategiska betydelsen som dessa varor hade eftersom litteraturen främst fokuserat på den exotiska och spektakulära koloniala handeln.

Den andra viktiga inriktningen för svensk utrikeshandel och sjöfart blev satsningen på Sydeuropa. Det började med saltimporten från Portugal och Medelhavet, som kompletterades med exporten av svenska produkter. Utöver stångjärn, tjära och beck blev även sågade varor viktiga i denna handel. Handelsutbyte med skrymmande men billiga varor kompletterades med fraktfart. En viktig förutsättning för

handelsutbyte och fraktfart på Sydeuropa var fredstraktaten med barbareskstaterna i Nordafrika. Barbareskstaterna (Alger, Tripoli och Tunis) hörde formellt till det ottomanska riket men de förde en självständig krigspolitik mot europeiska stater. Nordafrikanska korsarer kapade kristna fartyg, sålde deras laster och förslavade besättningarna. Det främsta sättet att säkra sjöfarten i Medelhavet var då att skriva fredstraktat med dessa stater och ge stora gåvor (mutor) till deras härskare.²⁹ Det första svenska traktatet skrevs med Algeriet år 1729. En kombination av neutralitet i de stora krigen och fredstraktaten med barbareskstaterna gjorde svenska fartyg relativt säkra och därmed efterfrågade av befraktare. Under franska revolutionskrigen ökade den svenska fraktfarten ytterligare.³⁰ Fraktfarten gick framförallt mellan olika hamnar i Medelhavet men svenska fartyg kunde befraktas även för resor över Atlanten. På sådant sätt deltog svenskarna även i transatlantisk handel.

Det tredje området där Sverige bedrev betydande handel var Asien. Sedan 1731 hade Sverige ett eget ostindiskt kompani. Det var förvisso mindre än de stora engelska, holländska och franska kompanierna, men det spelade en viktig roll i handeln med Kanton, särskilt för import av te. I likhet med de andra handels- och sjöfartsområdena var neutralitet även i kompanihandeln med Kanton en viktig konkurrensfördel.

Den neutrala handelns utveckling under 1770-talet avspeglade händelser på den andra sidan av Atlanten. Så länge kriget endast gällde rebellerna i de brittiska kolonierna berördes inte de neutrala. Med det franska inträdet i kriget år 1778 förändrades situationen. Från sommaren 1778 tilltog den diplomatiska aktiviteten av icke-krigförande stater med betydande maritima intressen. Holländarna och danskarna såg samma vinstmöjligheter som under sjuårskriget och de ville gå i transitsjöfart i Västindien. Den här gången var dock situationen annorlunda på grund av Rysslands aktiva roll. Danmark och Ryssland hade slutit en långsiktig allianspakt år 1773 och de förde en mer samordnad utrikespolitik. I Sverige regerade sedan statskuppen 1772 Gustav III med sin mer ambitiösa och aggressiva utrikespolitik.

Danmarks mest vitala kommersiella intressen var igen transithandeln i Västindien, följaktligen handlade danskarna *i stället* för de krigande (det vill säga fransmännen). Sveriges utrikeshandel bestod av export av stångjärn, tjära, beck och sågade varor. Man handlade *med* de krigande (Frankrike och Spanien) och inte *i stället*. Det var en liten men viktig nyansskillnad. Vilka var Rysslands intressen i den neutrala handeln? Ryssland hade inte någon stor handelsflotta och därmed inget behov av att skydda den neutrala sjöfarten. Den ryska exporten var betydande men den gick på brittiska och holländska fartyg. Ryssland och Sverige exporterade dessutom samma varor och konkurrerade därmed om samma köpare.

Danmark och Sverige exporterade förvisso inte samma varor, men danskarna uppfattade den svenska trampfarten som potentiellt konkurrerande. Således såg danskarna ett möjligt närmande mellan Ryssland och Sverige inte bara som ett politiskt utan även kommersiellt hot.³¹ År 1778 föreslog den danske utrikesministern Andreas Peter Bernstorff Ryssland ett exklusivt neutralitetssamarbete. Den danske historikern Aage Friis hävdar att Bernstorffs förslag egentligen kopierade Martin Hübners gamla utkast till konventionen mellan Storbritannien och Danmark från 1762.³² Danmark och Ryssland kom dock inte överens om villkoren för samarbetet och de nordiska makterna fortsatte att föra sin egen politik fram till 1780.

I februari 1780 utfärdade Katarina den stora den ökända proklamationen om väpnad neutralitet. Proklamationen var en direkt reaktion på de kränkningar som ryska fartyg utsattes för vid Gibraltar av spanska kapare. Den ryska tsaritsan hävdade att hon inte längre kunde acceptera kränkningar av hennes sjöfart och hotade med att flottan skulle skickas till Medelhavet. Hon föreslog också att de övriga europeiska hoven borde ansluta sig till hennes principer om neutral handel och sjöfart. Dessa principer, egentligen Bernstorffs förslag från 1778, var:

(1) de neutralas rätt att navigera fritt mellan krigförande hamnar och kuster; (2) "fritt skepp gör fritt gods", med undantag för kontraband; (3) definitionen av kontraband bör vara entydig och den bör accepteras av alla stater; (4) de neutrala bör respektera hamn- eller kustblockaden endast om denna är verksam; (5) de nämnda principerna bör offentliggöras och tjäna som vägledning för stater och deras kapare.

De fem principerna kan tyckas befinna sig långt bort från Hübners naturrättsliga diskurs om sociabilitet och handel. Men de hävdar att ett system av internationella relationer borde bygga på allmänt giltiga rättigheter som utgår från naturrätten. Utgångspunkten för ett sådant system är dessutom en uppfattning om att små och stora stater har samma rättigheter. Neutralitet i denna kontext uppfattades alltså inte som en paragraf i bilateralt avtal mellan två stater, utan som en varaktig princip av folkrätten.

Riktningen i Katarinas den storas deklARATION var svår att förena med Rysslands traditionella stormaktspolitik och det gjorde de andra europeiska staterna tveksamma. Deklarationen var så överraskande att brittiska politiker först såg den som ett uttryck för en politik mot Bourbon-huset; Katarina den stora reagerade direkt på de spanska kränkningarna av neutral sjöfart i Medelhavet, och Spanien var Frankrikes allierade.³³ I mitten av 1780 anslöt sig Danmark och Sverige till neutralitetsdeklarationen, därmed bildades det väpnade neutralitetsförbundet. Planer för gemensam konvojering under 1781 inleddes. Under åren 1781–1783

anslöt sig sedan Preussen, Österrike, Portugal och Bägge Sicilierna till neutralitetsprinciperna men de inledde inte några försök att samordna de neutralas gemensamma skydd av sjöfarten. Holland förhandlade om sitt deltagande i förbundet under hösten 1780 men hamnade i krig mot Storbritannien innan man lyckades att skriva på ett samarbetsavtal med Ryssland.

Även den blivande presidenten John Adams, då en amerikansk diplomat som under 1780 befann sig i Holland, välkomnade entusiastiskt Katarina den storas deklaration. Han förutspådde att deklarationen snart skulle innebära ett erkännande av Förenta staternas självständighet. För att stärka de amerikanska chanserna i Sankt Petersburg utsåg den amerikanska kongressen Francis Dana, John Adams sekreterare, till republikens sändebud i Ryssland. Men Danas resa till Ryssland kan inte beskrivas på ett annat sätt än som helt misslyckad. Han fick inte träffa några viktigare ryska representanter. Den misslyckade amerikanska missionen visar det tvetydiga innehåll som Katarinas deklaration och neutralitetsförbundet haft.

Som den amerikanske historikern David M. Griffiths påpekade:

Congress displayed a total misunderstanding of the aims of the armed neutrality by proclaiming a 'leading and capital point' to be the admission of the United States 'as a party to the convention of the neutral maritime powers for maintaining the freedom of commerce. This regulation in which the Empress is deeply interested, and from which she has derived so much glory, will open the way for your [Francis Dana's] favourable reception'...³⁴

Men var den amerikanska reaktionen så förvånande? I köpmannakretsarna i Europa och bland de intellektuella välkomnades deklaration som något verkligt nytt. Reaktionen av Ferdinando Galiani i Neapel, Hübners viktigaste efterföljare när det gäller de naturrättsliga grunderna för neutralitet, är belysande. Galiani skrev sin bok *Dei doveri dei principi neutrali verso* två år efter Katarina den storas proklamation. Verket kan inte ses som något annat än ett argument för ett neapolitanskt deltagande i den väpnade neutraliteten. Det framgår tydligt att Galiani uppfattade den väpnade neutraliteten som en möjlig början till en helt ny typ av internationella relationer. Medlemmarna i neutralitetsförbundet hade möjlighet att bygga upp sina relationer på fred och ömsesidigt förmånligt handelsutbyte, precis i den mening som handelsutbytets sociabilitet tolkades. En viktig del i argumentationen var att det nya systemet gjorde det möjligt för små stater, och de flesta neutrala var små stater, att bevara sin självständighet och överleva i ett statssystem som präglades av ständiga krig.³⁵

Slutord

Essän diskuterade inledningsvis två motstridiga uppfattningar om neutralitet under 1700-talet. Katarina den storas väpnade neutralitet från 1780–1783 öppnade för en ny och mer positiv tolkning av begreppet, en tolkning som närmare anknöt till 1700-talets diskussion om folkrätten. Men det är svårt att finna några belägg i Gustav III:s eller Katarina den storas politik på att de tog till sig denna tolkning av deklarationen. Gustav III:s syfte i samarbetet var att förbättra relationerna med Ryssland vilket skulle försvaga Danmarks ställning i norra Europa. Det gav honom dessutom för ett ögonblick möjlighet att spela en viktigare roll i den europeiska politiken än han tidigare haft. Men så snart nordamerikanska frihetskriget var över började han förbereda ett anfällskrig mot Danmark. Paradoxalt nog kan man säga att den väpnade neutraliteten bidrog till Gustav III:s kommande krig. Den kommersiella högkonjunktur som Sverige upplevde under några år gjorde det statsfinansiella läget i Sverige mindre ansträngt än i början av 1770-talet och den skapade resurser för utbyggnad av flottan. Det är lika svårt att se några spår av den väpnade neutraliteten i Rysslands utrikespolitik. Katarinas deklaration som av vissa tolkade som början på en ny era av internationella relationer blev en märklig parentes i Rysslands historia.

Northern bears taught to dance. Brittisk karikatyr från 1801, en reaktion på den andra väpnade neutraliteten 1800–1801.

Den brittiska reaktionen på det andra neutralitetsförbundet, från 1800, visar dock att den uppfattades som potentiellt farligt av förbundets främsta måltavla. År 1800, anslöt sig Ryssland, Sverige, Danmark och Preussen till förbundet som igen skulle skydda den neutrala sjöfarten mot Frankrike och Storbritannien. Britterna skickade omedelbart en flottstyrka till Östersjön för att stoppa förbundet. Den danska flottan attackerades och besegrades utanför Köpenhamn. Den svenska flottan undvek samma öde tack vare statskuppen i Sankt Petersburg som ledde till den ryska politikens omorientering och ett effektivt slut för det andra neutralitetsförbundet.

Neutraliteten överlevde dock Napoleonkrigen och blev under 1800-talet en accepterad politik för många små stater i Europa och i Amerika. Inte minst USA, 1900-talets supermakt, följde under 1800-talet en konsekvent neutralitetspolitik. Det gäller framförallt i seklets början, under revolutions- och Napoleonkrigen. Det är dock viktigt att påpeka att USA:s ställning under denna tid var mer jämförbar med små neutrala stater som Danmark, Sverige eller Portugal. Den svenske historikern Ove Bring, experten på folkrättens historia, lyfter fram den andra Haagkonferensen 1907 som den neutrala politikens höjdpunkt.³⁶ Första världskriget förändrade dock situationen totalt. 1900-talets lösningar på säkerhetsproblematiken blev internationella organisationer som avspeglade maktbalansen vid de två världskrigens slut (Nationernas förbund, Förenta nationerna). Medlemskap i dessa organisationer var svårt att förena med neutralitet och neutralitet fick åter igen en mer negativ klang som kan förknippas med den första linjen i 1700-talets neutralitetsdiskurs.

Noter

Denna essä är en omarbetad version av mitt bidrag till COSMOS-projektet, ett tvärvetenskapligt samarbete mellan 1700-tals forskare under Göran Rydéns ledning. Jag vill tacka projektets deltagare för värdefulla kommentarer.

1. Stockholm, Riksarkivet, Kommerskollegium Huvudarkivet, CIIB. Sjöpassdiarier 1783–1800.
2. För översikt av internationella relationer under 1700-talet se Paul W. Schroeder, *The Transformation of European Politics 1763–1848* (Oxford, 1994); Hamish M. Scott, *The Birth of A Great Power System 1740–1815* (New York, 2006) och för ett intressant statsvetenskapligt perspektiv se John G. Ikenberry, *After Victory: Institutions, Strategic Restraint and the Rebuilding of Order after Major Wars* (Princeton NJ, 2001).

3. Gustav II Adolf kritiserade tyska småstaters neutralitet som omoralisk, och han kunde med detta som grund kräva deras deltagande i kriget. I en annan situation, när det blev fördelaktigt för honom, kunde han acceptera den. Ove Bring, *Neutralitetens uppgång och fall – eller den gemensamma säkerhetens historia* (Stockholm, 2008), s. 35–38.
4. Begreppet *bellum justum* har medeltida rötter men i 1700-talets kontext kan det relateras främst till Hugo Grotius och Alberico Gentili. Se Bring 2008, s. 38–40; Mikael af Malm-borg, *Neutrality and State-Building in Sweden* (Basingstoke, 2001), s. 14.
5. Istvan Hont, *Jealousy of Trade: International Competition and the Nation-State in Historical Perspective* (Cambridge MA, 2005). Se också Koen Stapelbroek, "The Rights of Neutral Trade and its Forgotten History", i Koen Stapelbroek (red.), *Trade and War: The Neutrality of Commerce in the Inter-State System* (Helsinki, 2011), s. 4.
- .6 Hont 2005, s. 159 f. Se också: Anthony Pagden, "The Language of Political Theory in Early Modern Europe", Istvan Hont (red.), *The Language of Sociability and Commerce: Samuel Pufendorf and the Theoretical Foundations of the Four-Stage Theory* (Cambridge, 1987), s. 253–256.
7. Koen Stapelbroek, "Universal Society, Commerce and the Rights of Neutral Trade: Martin Hübner, Emer de Vattel and Ferdinando Galiani", Petter Korkman & Virpi Mäkinen (red.), *Universalism in International Law and Political Philosophy* (Helsinki, 2008); Koen Stapelbroek, *Love, Self-Deceit, and Money: Commerce and Morality in the Early Neapolitan Enlightenment* (Toronto, 2008).
8. Stapelbroek 2008, s. 80–82. Galianis bok översattes till tyska 1790 som *Recht der Neutralität* (Leipzig, 1790).
9. Lance E. Davis & Stanley L. Engerman, *Naval Blockades in Peace and War: An Economic History since 1750* (New York, 2006), s. 6.
10. Georg Maria Welling, *The Prize of Neutrality: Trade Relations between Amsterdam and North America 1771–1817: A Study of Computational History* (Groningen, 1998) (diss.), s. 24 f.
11. Ole Feldbæk, "Eighteenth-Century Danish Neutrality: Its Diplomacy, Economics and Law", *Scandinavian Journal of History*, 1983:8, s. 5.
12. Carl August Zachrisson, *Sveriges underhandlingar om beväpnad neutralitet åren 1778–80* (Uppsala, 1863), s. 3–5.
13. Den mest fullständiga bilden av Martin Hübners liv ges i Aage Friis, *Berstorfferne og Danmark: bidrag til den danske stats politiske og kulturelle udviklingshistorie 1750–1835*, 2 bd (Köpenhamn, 1919), och i *Dansk biografisk lexikon* VIII (Martin Hübner). Se också Thorvald Boye, *De væbnede neutralitetsforbund: et afsnit av folkerettens historie* (Kristiania, 1912). När det gäller Hübners plats i naturrättens och filosofins historia se främst Stapelbroek 2008; Torsten Gihl, "Hübner, Vattel och 'den väpnade neutraliteten'", *Festskrift tillägnad Nils Stjernberg* (Stockholm, 1940), s. 96–103, och Stephen Neff, *The Rights and Duties of Neutrals* (New York, 2000). För Hübners arkiv se Friis 1919, s. 395 f.
14. Johan (Westerman) Liljenrantz gjorde sin Italienresa under samma år. Om Liljenrantz och neutraliteten under Gustav III:s tid se Leos Müller, "Sweden's Neutral Trade

- under Gustav III: The Ideal of Commercial Independence under the Predicament of Political Isolation”, i Stapelbroek 2011. Svensk och dansk neutral sjöfart under perioden 1750–1800, se Dan H. Andersen, *The Danish Flag in the Mediterranean: Shipping and Trade, 1747–1807*, 2 bd (Köpenhamn, 2000) (diss.); Leos Müller, *Consuls, Corsairs, and Commerce: The Swedish Consular Service and Long-Distance Shipping, 1720–1815* (Uppsala, 2004).
15. Rättspraxis i de brittiska domstolarna studeras av Tara Helfman, ”Commerce on Trial: Neutral Rights and Private Welfare in the Seven Years War”, i Stapelbroek 2011, s. 14–41.
16. Försäljningskatalog av Martin Hübners bibliotek trycktes efter hans död år 1795, som *Index Librorum, Martinus Hubner* (Köpenhamn, 1795). Katalogen ger en inblick i Hübners läsintressen. Den innehåller ett ovanligt stort antal böcker på engelska som han anskaffade under 1750- och 1760-talen, men franska och danska dominerar naturligtvis. Ämnen är: ekonomi, handel, internationell politik, historia men det finns också journaler som *as Universal Magazine of Knowledge and Pleasure, The London Magazine, Gentleman’s Monthly Intelligence*, och *The Gentleman’s Magazine*.
17. *Le politique danois, ou, L’ambition des Anglais démasquée par leurs pirateries* (Köpenhamn, 1759). Maubert de Gouvest utpekades som den riktige författaren, se Stapelbroek 2008, s. 72, n.
28. Om Maubert de Gouvest, se Ere Nokkala, *Passions and the German Enlightenment: The Political Thought of J.H.G. von Justi* (Firenze, 2010) (PhD Thesis), s. 205 f.
18. Friis 1919, s. 117–133.
19. Stapelbroek 2008, s. 67.
20. *Essai sur l’histoire du droit naturel (London, 1757–1758)*.
21. Anders Nordencrantz, *Til Rikets Höglofl. Ständer församlade wid Riksdagen år 1760* (Stockholm, 1759). Se Lars Magnusson, *Korruption och borgerlig ordning: naturrätt och ekonomisk diskurs i Sverige under Frihetstiden*, Uppsala Papers in Economic History, nr 20 (Uppsala, 1989).
22. Stapelbroek 2008, s. 70.
23. Stapelbroek 2008, s. 71.
24. Helfman 2011.
25. Helfman 2011, s. 15.
26. Martin Hübner, *De la Saisie des batimens neutres*, 2 bd (Den Haag, 1759), s. 250–283.
27. Malmberg 2001, s. 31.
28. Gunner Lind, ”The Making of the Neutrality Convention of 1756: France and her Scandinavian allies”, *Scandinavian Journal of History*, 1983, s. 171–192; Patrik Winton, ”Sweden and the Seven Years War, 1757–1762: War, Debt and Politics”, *War in History* 2012:1, s. 5–31.
29. För svensk forskning, se Johan Henrik Kreüger, *Sveriges förhållanden till barbaresk staterna i Afrika* (Stockholm, 1856), Müller 2004, och senast Joachim Östlund ”Swedes in Barbary Captivity: The Political Culture of Human Security, Circa 1660–1760”, *Historical Social Research*, 2010:4, s. 148–163.
30. Müller 2004, s. 133–166.

31. Müller 2011, s. 148.

32. "Det er ikke helt udredet, hvilken Brug A. P. Bernstorff gjorde af Materialet, men den hübnerske Formulering genfindes paa vasentlige Punkter i de beroemde Udkast fran 1778, der indgik i Neutralitetserklaeringen af 9. Marts 1780", Friis 1919, s. 129.

33. Om Katarina den storas motiv, se framförallt Isabel De Madariaga, *Britain, Russia, and the Armed Neutrality of 1780: Sir James Harris's Mission to St. Petersburg during the American Revolution* (New Haven CT, 1962).

34. David M. Griffiths, "American Commercial Diplomacy in Russia, 1780 to 1783", *The William and Mary Quarterly*, July, 1970:3, s. 383.

35. Koen Stapelbroek, "The Progress of Humankind in Galiani's *Dei Doveri dei Principi Neutrali*: Natural Law, Neapolitan Trade and Catherine the Great", i Stapelbroek 2011, s. 175 f.

36. Bring 2008, s. 15.

Summary:

Swedish Shipping, Neutrality, and the First League of Armed Neutrality, 1780–1783

The purpose of this article is to follow two contradictory perceptions of neutrality in the political discourses of the mid-eighteenth century. One perception drew on the philosophy of natural law and the beneficial view of trade and sociability; here neutrality was perceived as a good and moral basis for peaceful inter-state relations. The second perception derived from the mercantilist view of international trade as an alternative means of warfare; here neutrality was perceived as a shameless exploitation of warfare. It is argued that the concept of neutrality went through an important development in the period between the Seven Years' War and the American War of Independence, and that the Danish writer Martin Hübner played an important role in this development. Hübner's view of neutrality, drawing on both discourses, became embodied indirectly in the declaration of the First League of Armed Neutrality in 1780, composed during the American War of Independence. The League was the joint action of three neutral countries, Russia, Sweden, and Denmark, intended to stop the British harassment of neutral trade and shipping. When Sweden joined the League, it acknowledged this new concept of neutrality as part of its foreign policy.

Keywords: neutrality, neutral flag, the First League of Armed Neutrality 1780-1783, trade and shipping, Martin Hübner, Sweden, the American War of Independence.

Det svenska
kolonialprojektets komplexa
rum: om slaveriet under
svensk flagg i slutet av
1700-talets karibiska och
atlantiska värld

Holger Weiss

I december 1784 lade fregatten *Sprengtporten* ut från Göteborg med destination Västindien. Ombord fanns den första expeditionen som skulle ta den nyförvävade svenska kolonin Saint Barthélemy i besittning. Den tidigare franska ön hade kommit i svensk ägo efter längre överläggningar i Paris som hade utmynnat i ett traktat som kung Gustav III undertecknade den 1 juli 1784. Överenskommelsen, enligt vilket Frankrike avstod ön till Sverige mot vissa handelsprivilegier i Göteborg, var kulminationen av tidigare decenniernas mer eller mindre fruktlösa försök att realisera de svenska ambitionerna att lyftas upp till skaran av de europeiska kolonialmakterna.

Ett par år senare hade ett nytt samhälle vuxit fram på ön. Inte oväntat var resultatet ett typiskt kolonialt rum som utmärktes för sin komplexitet: på samma plats trängdes fria vita, frigivna slavar, mulatter (eller kulörta som de kallades med samtidens språkbruk) och svarta slavar, män, kvinnor och barn, svenska kungens undersåtar av olika nationalitet och utländska invånare.¹ Även om svenskarna var den sista kolonialmakten som etablerade sig i Karibien avvek man inte från rådande praxis i regionen när det gällde att definiera, reglera och kontrollera förhållandena på de enskilda öarna. Alla karibiska öar utmärktes av en mångbottnad komposition av samtida och överlappande vita, färgade och svarta sfärer med olika grader av synlighet och osynlighet, frihet och ofrihet. I det offentliga politiska och ekonomiska rummet syntes och hördes de vita, oftast enbart männen, i vissa fall även kvinnor, även om de sistnämnda inte hade någon rösträtt i de lokala lagstiftande församlingarna. Men den fria befolkningen bestod även av färgade och frigivna slavar och deras ättlingar, vilka var ekonomiskt synliga dock utan politiska rättigheter under 1700-talet. Den ofria befolkningen, de manliga och kvinnliga slavarna som antingen var kreoler, det vill säga enligt dåtidens språkbruk födda i Västindien, eller afrikanska, det vill säga födda i Afrika, som i mångt och mycket förblev en 'osynlig' massa av plantage- och husslavar, hamnarbetare, lastare, körs-

närer, matroser och hantlangare av olika slag, framträder speciellt vid domstolsförhör som individer med egen röst och vilja och i samband med slavuppror som handlande politiska subjekt vars strävan hotade att rasera det koloniala rummet. Speciellt de holländska, danska och svenska öarna utmärkte sig dessutom för sin heterogena sammansättning av befolkning i och med att merparten av den vita befolkningen var sällan 'etniska' holländare, danskar eller svenskar. I stället utmärkte sig dessa öar – liksom den karibiska övärlden överlag – av en mycket hög grad av intraregional mobilitet: handelsmännen flyttade ofta mellan öarna, enskilda plantageägare kunde äga egendom i olika länders kolonier, slavar såldes, rymde eller flyttade (med sin ägare eller som frigivna) från en ö till en annan.²

Handeln, inte jordbruket, kom dock att utgöra den ekonomiska ryggraden för den absoluta merparten av Saint Barthélemys fria invånare. Detta hade även varit den huvudsakliga avsikten när kungen och rådet överlade om öns framtid som svensk koloni. Den centrala frågan var dock hur och av vem denna koloni skulle byggas upp. Den rådande samhällsordningen i Karibien byggde på slaveriet – skulle även den svenska kolonin bli ett slavsamhälle? Ett svenskt engagemang i den transatlantiska slavhandeln hade tidvis spekulerats om men denna fråga var vid överläggningarna år 1784 inte en avgörande fråga;³ ej heller frågan huruvida slaveriet kunde existera under svensk flagg. Kunde således Kronan och svenska undersåtar äga och utnyttja slavar enligt västindisk sedvänja? Vilken lag skulle tillämpas i kolonin med sin heterogena och mångnationella befolkning bestående av fria vita, fria "kulörta" och svarta slavar – svensk lag, som inte kände till slaveriet, eller västindisk? Kunde en frigiven svart bli en svensk medborgare eller degraderade hudfärgen alltid henne eller honom att vara den "främmande andre"?

Saint Barthélemy under svensk flagg: källor och forskning

Länge brukade historiografiska översikter över den svenska tiden i Karibien konstatera att detta ämne endast sporadiskt blivit föremål för historiska avhandlingar och undersökningar. Den första studien är Erik Olof Emanuel Högströms avhandling *S. Barthélemy under svenskt välde* (1888) vilken fram till 1950-talet utgjorde grunden för alla framställningar om den svenska tiden på ön men kom sedermera att ersättas av Ingegerd Hildebrands undersökning *Den svenska kolonin S:t Barthélemy och Västindiska kompaniet fram till 1796* (1951).⁴ Hildebrands avhandling bygger på det i Sverige befintliga källmaterialet från Saint Barthélemy, såsom guvernementshandlingarna och Västindiska kompaniets arkiv i Riksarkivet. Medan det förra ingår i den så kallade Saint Barthélemysamlingen (SBS) hittas det senare arkivet i serien Handel och

Sjöfart (HoS). Övrigt i Sverige befintligt källmaterial finns bland annat i Roggebiblioteket i Strängnäs där den första svenska prästen Sven Thunbergs handlingar och kyrkoböcker finns bevarade samt i Linköpings stifts- och universitetsbibliotek där kolonialprästen Johan Erik Forsströms brev finns bevarade.⁵ En viktig källa utgör även den på ön tryckta tidningen *Report of Saint Bartholomew* (RSB) i vilken retroaktivt trycktes en rad guvernörsproklamationer från 1780- och 1790-talet. Därutöver finns det tre reseskildringar som vid sidan av de administrativa handlingarna utnyttjas för skildringen av förhållandena på ön under slutet av 1700-talet, nämligen Sven Dahlmans, Christopher Carlanders och Bengt Anders Euphraséns reseskildringar. Medan Dahlmans och Euphraséns beskrivningar trycktes redan i slutet av 1700-talet kom Carlanders anteckningar att publiceras först år 1979 och utnyttjades inte av Hildebrand.⁶ Detta källmaterial utgör även stommen för Jan Arvid Hellströms avhandling om de kyrkliga förhållanden och den svenska kolonialförvaltningen på ön liksom även för den nu föreliggande studien.⁷

Hildebrands undersökning utgör ofta stommen i nyare framställningar av öns 'svenska' historia under dess begynnelsekede och tio första år.⁸ Detta är i och för sig förstaeligt då avhandlingen ter sig vid första granskning som en uttömmande framställning av de politiska, ekonomiska, sociala och kulturella förhållandena på ön. Dock har Hildebrands framställning uppenbara brister som redan Sture M. Waller påpekade.⁹ Inte minst gäller det undersökningens bristande tolkningar av det ekonomisk-historiska källmaterialet och framställningen av såväl den inomkaribiska som internationella politiska och ekonomiska kontexten. Speciellt problematiskt är även att Hildebrands avhandling avslutas abrupt år 1796 – följden blir att den ekonomiska uppsving som inträffade på ön i slutet av 1700- och början av 1800-talet uteblir i hennes framställning. En kort men solid presentation av öns första två decennier framläggs däremot av Sture M. Waller, vilken dock mera sällan hänvisas till.¹⁰

Medan Waller är att föredra för en framställning av de ekonomiska och handelspolitiska förhållandena på ön hittas dock inget om varken slavhandel eller slaveri i hans texter. Vad gäller det politiska och ekonomiska perspektivet på svenska Västindien och den svenska kolonins position och betydelse för Sverige i ett atlantiskt och globalt perspektiv utvecklar Leos Müllers den wallerska läsningen av öns plats och betydelse.¹¹ Hos Müller hittas även en kort diskussion om den svenska slavhandeln och det svenska slaveriet. Dessa teman berörs visserligen både av Hildebrand och Hellström dock utan att problematisera eller kritiskt granska denna fråga. Slaveriets och slavhandelns existens förnekas visserligen inte i olika senare framställningar, såsom i Bengt Sjögrens och Gösta Franzéns böcker – den förra refererar utförligt bland annat Dahlmans beskrivningar, den senare är en

gedigen studie av det svenska namnskicket i form av gatu- och kvartersnamn i Gustavia – men påtalas dock endast i förbifarten.¹² Även i Per Tingbrands omfattande publikation om Saint Barthélemy är det det 'svenska' och det 'vita' rummet som är i fokus: den färgade och den svarta befolkningen tycks visserligen existera och deras antal registreras även av författaren, men de förblir osynliga och nästan alltid anonyma.¹³ Inte minst framgår detta i Tingbrands magnum opus *Who Was Who on St Barthélemy During the Swedish Period* (2001) för vilket ett omfattande källmaterial (huvudsakligen SBS-materialet) konsulterats och där minutiöst de olika vita personerna, deras ättlingar och i vissa fall slavar finns uppräknade. Färgade och svarta individer finns med i den mån de framträder i källmaterialet.¹⁴

Slavfrågans varande eller ickevarande i svenska framställningar får delvis sin förklaring i Ingvar Anderssons översikt av källmaterialet rörande den svenska tiden på ön samt det på 1960-talet återupptäckta 'svenska arkivet' (Fond Suedois som numera finns i Aix-en-Provence).¹⁵ Enligt Andersson saknade slavfrågan inte sin aktualitet under kolonins tidigare historia – enligt honom resulterade 1794 års kaffeförbud till att affärsmännen på ön övergick till att idka slavhandel (något som dock inte kan bekräftas då denna fråga hittills inte undersökts) men att man snabbt avhöll sig från detta engagemang på grund av den negativa officiella hållningen i Sverige.¹⁶

Frågan om slaveriets och slavhandelns historia förblev dock länge en tämligen förbigående fråga vilket huvudsakligen beror på att det i Sverige befintliga källmaterialet inte möjliggör en djupgående undersökning. Således bygger Göran Skyttes kritiska uppgörelse med det 'svenska slaveriet' på samma källor som redan Hildebrand och Hellström använt sig av: i hans framställning lyfts visserligen slaven och slaveriet i rampljuset men Skytte kan sist och slutligen inte ge mycket mer information än den som redan finns mera nedtonad i de andra framställningarna.¹⁷ Endast när det gäller slavarnas emancipation på 1840-talet finns det ett utförligt källmaterial i Sverige vilket utvärderats och analyserats av Hannes Hyrenius.¹⁸

Svaret på slavfrågan på Saint Barthélemy måste inbegripa uttömmande studier av det i Frankrike befintliga källmaterialet. Detta framstår klart efter Yolande Lavoies, Carolyn Ficks och Francine-M. Mayers befolkningshistoriska studie som publicerades år 1995. Utgående från det franska och det svenska källmaterialet har forskargruppen kunnat presentera en första heltäckande bild av de demografiska förhållandena på ön under den franska tiden före 1784, den svenska tiden och tiden efter 1878 då ön återgick i fransk ägo. För den svenska tiden använder de sig huvudsakligen av det redan kända administrativa och kyrkliga källmaterialet men i undersökningen diskuteras även potentialen av det i Aix befintliga demografiska källmaterialet.¹⁹

Forskningen om den svenska tiden på Saint Barthélemy är i dag väletablerad och har generat såväl ett antal akademiska avhandlingar och studier, bland annat om skolväsendet eller frimurarnas verksamhet på ön, vid sidan om ett flertal populärvetenskapliga framställningar.²⁰ Medan ön i Sten Carlssons framställning tilldelades ett knappt stycke, finns det i Elisabeth Manséns exposé om det svenska 1700-talet redan ett underkapitel om den svenska kolonin.²¹ Nya perspektiv, såsom ett atlant- och ett globalhistoriskt perspektiv, har resulterat i att Saint Barthélemy inte enbart framstår som en 'karg kobbe' och en parentes i svensk historieskrivning utan allt mera undersöks som en del av den karibiskt-atlantiska världen under slavhandelseran.²² Ej heller är källorna uttömda – det i Frankrike befinnande arkivmaterialet har länge varit otillgängligt för forskare men även i Sverige finns det ännu dokumentmappar som väntar på att öppnas av historikerna. Fredrik Thomasons pågående undersökning om rättsläget på ön, framför allt med hänsyn till att synliggöra slavarnas vittnesmål, öppnar här ett nytt kapitel,²³ likaså Viktor Wilsons kommande avhandling om den inomkaribiska handeln utgående från en jämförande analys av handeln på Gustavia och Charlotte Amalia på Sankt Thomas. Överhuvudtaget har komparativa analyser varit tunnsådda men är på kommande. Denna artikel följer dessa spår med att anlägga ett jämförande socialhistoriskt perspektiv på mestadels känt redan utnyttjat arkivmaterial, dels mera outnyttjat sådant.

Från karg klippta till frihamn under svensk flagg

Saint Barthélemy var till sin areal något mindre än Gotska Sandön och beboddes av knappt 600 invånare. Två tredjedelar var franska kolonister resten deras slavar,²⁴ ett faktum som man vid förhandlingarna knappast kände till men i princip var medveten om ty Västindien var vid denna tidpunkt en enda produktionsanläggning för odling av socker, kaffe, tobak och bomull. Odlingen försiggick på plantager vars arbetskraft bestod av slavar från Afrika.²⁵ Tidigare svenska kolonialplaner hägrade en eventuell delaktighet som kolonialvaruproducent – de misslyckade ambitionerna att överta Tobago, Puerto Rico eller Barima hade detta som drivkraft.²⁶ Men för den nyvunna svenska ön skulle andra planer realiseras som huvudsakligen eftersträvade att göra ön till en genomfartsled och ett centrallager för svenska, västindiska och nordamerikanska produkter.²⁷

Väl hemkommen började kungen utreda möjligheterna för en framgångsrik svensk närvaro i Västindien. Den 23 augusti 1784 behandlade det kungliga rådet ärendet för första gången. Vid sammankomsten föredrogs en skrivelse av Simon

Bérard. Denne förestod handelshuset Messrs. Bérard, Freres, et Co. i den franska handelsstaden L'Orient och verkade där även som svensk generalkonsul. Handelshuset hade en omfattande verksamhet både i Atlant- och Indienhandeln. Bérard var dessutom en av de ledande förespråkarna för frihandel i Frankrike och hade goda förbindelser till den amerikanske ambassadören Thomas Jefferson; båda sökte efter Parisfreden att bryta den brittiska dominansen inom Atlanthandeln.²⁸

Sveriges roll i denna ekvation var inte ointressant. Sverige hade som första stat erkänt den nya nationen och ingått ett handelsavtal redan år 1783. Sverige hade sedan 1770-talet eftersträvat en mera framstående position inom Atlanthandeln, framför allt skulle man enligt finansminister John Liljencrantz planer bli ledande inom transithandeln mellan Nordamerika och Ryssland. En koloni i Västindien passade väl i detta scenario; de ledande kretsarna i Sverige hoppades att ön både skulle bli inkörspporten för den svenska järnexporten till Nordamerika och att man under beskydd av den svenska neutraliteten skulle kunna dra nytta av de politiska konjunkturerna. Det senare fallet måste ha varit i färskt minne då både Holland och Danmark under det stora kolonialkriget och även under det amerikanska frihetskriget gjorde ansevärliga vinster i och med att de krigförande ländernas export till och från Karibien i praktiken sköttes via danska och holländska hamnar. Kruxet i den svenska ekvationen var dock att freden i Paris år 1783 allt annat än främjade de svenska ambitionerna.²⁹

Bérard's rapport måste ha varit något av en besvikelse: ön var karg och någon omedelbar framtid som svenskägd bomullsproducent var föga sannolik. Däremot hade ön ett ypperligt läge och Bérard yrkade på att de svenska ambitionerna skulle inrikta sig på att göra ön till en handelskoloni. Hans proposition utmynnade i tre förslag: att göra ön till en frihamn, att grunda ett särskilt bolag för handeln och att om möjligt engagera sig i slavhandeln. Speciellt för det sistnämnda förslaget ansåg han att det förelåg goda förutsättningar: franska slavhandlare kunde inte tillmötesgå den stora efterfrågan på slavar i franska Västindien varför det fanns goda förutsättningar att ta del av denna lukrativa kommers.³⁰

Trots de något nedslående utsikterna om att realisera drömmen om en svensk plantagekoloni i Västindien beslöt det kungliga rådet den 20 september 1794 att utrusta örlogsfregatten *Sprengtporten*. Två dagar senare beordrades friherre Salomon Mauritz von Rajalin (1757–1825) att vara kommandant och guvernör på Saint Barthélemy.³¹ Till adjutant och biträdande kommandant utsågs fänriken (1785 befördrad till löjtnant) Per Herman Rosén von Rosenstein. Ombord fanns även hjälpprästen Sven Thunborg som blivit utnämnd till kyrkoherde i den blivande svenska församlingen samt underkirurgen vid Serafimerlasarettet Samuel Fahlberg som skulle verka som sekreterare och tillförordnad läkare.³²

Frågan om öns framtida utsikter som handelskoloni diskuterades samtidigt med framträdande handelsmän i Stockholm och vid det kungliga rådets sammanträde den 25 september 1784 kunde kungen presentera resultaten av sina förhandlingar. Ett konsortium hade bildats och skulle utrusta ett fartyg som skulle gå från Göteborg till Saint Barthélemy. Ombord på skeppet *Enigheten* fanns Jakob Röhl och Adolf Fredrik Hansen. Herrarna hade utsetts till konsortiets representanter som skulle medelst kungligt understöd upprätta ett faktori på ön. Båda hade utrikeserfarenheter, Röhl hade varit i Västindien förut och Hansen gjort flera resor i Europa och i Ostindien. *Enigheten* anlände till sin destinationsort redan den 30 januari 1785.³³

När Rajalin anlände till ön i början av mars 1785 framstod det för honom klart att ön måste genomgå en fullständig metamorfos. Vad han fann var en tämligen ofruktbar och av de franska myndigheterna negligerad kobbe. Den med den svenska expeditionen medföljande skeppsprästen Sven Dahlman vittnar i sin reseskildring om öns efterblivenhet och det till synes hopplösa företaget att utveckla ön till ett plantagesamhälle. Visserligen menade han att en idog satsning på bomullsodling och saltutvinning kunde i framtiden ge inkomster, men två av de mest eftertraktade kolonialprodukterna, socker och kaffe, odlades inte och synes ej heller ha någon förutsättning att någonsin bli det. Däremot syntes ön ha en god naturhamn.³⁴ Liknande rapporter om öns tillstånd med förslag om hur förhållandena på ön borde organiseras hade även lämnats in av det danska justitierådet Henrich Wilmans (1784) och Röhl i januari 1786 men dessa publicerades aldrig.³⁵ Den senares memorial har varit relativt okänd och det är sannolikt att han skrev rapporten för sina uppdragsgivare i Stockholm som sedermera kom att använda den i sitt förslag till Kungl. Maj:t angående öns förvaltning och nödvändigheten att grunda ett västindiskt handelskompani.³⁶

Av de tre potentialen som framkom i diskussionerna om öns framtid tycks Rajalin ha endast gått in för att satsa på handeln genom att bygga ut hamnen. I och för sig överensstämde detta med de instruktioner han hade fått i sitt utnämningssbrev den 22 september 1784. Tyngdpunkten på de svenska utvecklingsplanerna för ön kom därför att riktas mot kölhavningsplatsen, Le Carénage. Här skulle den nya svenska staden uppföras. Den 20 mars 1785 sammankallade Rajalin öns fria invånare till ett möte i kyrkan där han framlägger sina planer. Hamnen skulle muddras och en stad skulle anläggas runt den. Arbetet gick raskt och när Dahlman lämnade ön stod redan 20 hus färdiga.

Den svenska staden var från första början projekterad som en mångnationell samlingsort. Redan i april 1785 hade Rajalin utfört en förordning som lovade

fri tillgång till hamnen för alla nationaliteter.³⁷ På denna punkt förverkligades de svenska planerna mycket snabbt: hamnen drog snabbt till sig holländska och engelska köpmän från de närliggande öarna Saint Martin, Saint Christopher och Saint Eustatius och staden kom att bli en av det svenska rikets mest kosmopolitiska platser. Le Carénage framstod snart som en typisk västindisk ort: liksom de andra orterna och samhällen i regionen kom mer eller mindre alla bas- och lyxförnödenheter utifrån.³⁸

För att ytterligare grundmura den gynnsamma utvecklingen utfärdade Kungl. Maj:t en kungörelse den 7 september 1785 som förklarade ön för en fri hamn eller *Porto franco*. Enligt denna lämnades ”tilstånd för en hwar, at sig therstädes nedsätta, samt Handel och Siöfart idka, under åtniutande af fri religions öfning, och alla the öfrige fri- och rättigheter, som thenna Ö redan äro bewiljade, eller än vidare kunna tilläggas.”³⁹ I sig bekräftade kungörelsens hänvisning till religionsfriheten endast de stipulationer som ingick i överlåtandet av ön: de forna franska katolska undersåtarna skulle få bibehålla sin religion.⁴⁰ Å andra sidan finns i kungörelsens paragraf det eko av upplysningstidens nya idéer som även kom att artikuleras hemma i Sverige och som utmynnade i den partiella religionsfrihet som kom att gälla i vissa av rikets städer. Den bärande principen var dock nyttoaspekten: religionsfriheten skulle dra till sig arbetsamma handelsmän.⁴¹ Ytterligare fanns en klausul i proklamationen som lovade skydd åt skuldsatta personer (se nedan). De tre friheterna – handels- och religionsfriheten samt fristadsklausulen – skulle locka villiga och hågade spekulanter att etablera sig på ön.

Svenska förebilder: de holländska och danska frihamnarna i Västindien

Idén med att proklamera Le Carénage som frihamn låg i tiden. Kolonialsystemet hade tidigare byggt på strikta merkantilistiska principer som stängde kolonialmakternas besittningar för utomstående handelsmän. Varor skulle införas endast på egna kölar, vilket de olika navigations- och produktplakaten stipulerade. Försöket med att strikt reglera handeln kom dock att ifrågasättas både i moderländerna och i kolonierna – i de förra kritiserades handelskompaniernas monopolställning, i de senare önskade de lokala handelsmännen att ta del av det lukrativa handelsutbytet. Under kristider blev det svårt för de olika kolonialmakterna att upprätthålla sin kontroll. De återkommande krigen mellan England och Frankrike stängde sedvanliga handelsförbindelser och utförseln av plantageprodukter blev lidande. De återkommande tropiska orkanerna som svepte över de västindiska öarna förstörde

plantager som till sin återuppbyggnad behövde utomstående förnödenheter och slavarbetskraft. Sist men inte minst kunde inte plantagerna överleva utan en kontinuerlig införsel av baslivsmedel för slavarerna. Fungerade inte varuutbytet stod hela systemet stilla, vilket de engelska, danska, franska och spanska plantageägarna gång på gång fick erfaras.⁴²

Andningshållet i kolonialsystemet utgjordes därför av ett antal frihamnar som kom att etableras i Västindien under 1700-talet. I princip byggde systemet på att vissa hamnar hade proklamerats som fristäder där var och en som önskade fick anlöpa hamnen och handla där. I tullhänseende betraktades hamnen som utrikes ort dit varor fick införas för en mycket reducerad tullsats. Systemet hade initierats på 1500-talet i Medelhavet och kom sedermera att överföras till Västindien där vissa holländska och danska öar, främst Curaçao och Saint Eustatius samt Saint Thomas, kom att utfärdas som frihamnar. De holländska och danska fristäderna kom även att bli förebilder för det svenska frihandelsprojektet. Den gemensamma nämnanen för de holländska och danska frihamnarna var att de var placerade på öar som hade få möjligheter att bli framgångsrika råvaruproducenter. I stället kom de att bli noder i det regionala handelsutbytet: Willemstad på Curaçao i handeln med det spanska Amerika, framför allt Venezuela; Oranjestad (frihamn 1756) på Saint Eustatius eller den "Gyllene Klippan" i transithandeln mellan Nordamerika och de karibiska öarna samt även i handeln med de brittiska och franska Små Antillerna; Charlotta Amalie på Saint Thomas på handeln med framför allt Jamaica, Saint Domingue och Kuba. Alla tre orter kom även att bli viktiga transithamnar för slavhandeln men det var handeln med kontraband som blev den mest centrala verksamheten.⁴³

Holländarna var först ute med frihandelsverksamheten – till engelsmännens och fransmännens stora förtret. Systemet byggde på neutralitet under krigstid, vilket både holländare och danskar lyckades upprätthålla under stora kolonialkriget (1756–1763) och det amerikanska frihetskriget (1776–1783). Holländarna lyckades dock inte övertyga britterna om sin neutralitet under det senare kriget, i främsta hand för att Saint Eustatius försåg upprorsmakarna i Nordamerika med vapen vilket ledde till att britterna förklarade den Nederländska republiken krig år 1780 och ockuperade ön år 1781.⁴⁴ I och med den brittiska ockupationen förlorade Oranjestads sin position som den främsta frihamnen för den nordamerikanska transithandeln, i stället kom Charlotta Amalie att överta denna roll.⁴⁵

Det danska frihamnsprojektet var ett nödtvång. Fram till år 1754 hade Danska Västindien, det vill säga öarna Saint Thomas, Saint Jan och Saint Croix, kontrollerats av det Vestindisk-Guineiske Kompagni som försökte sitt bästa med att upprätthålla sitt monopol på handeln till och från öarna. Kompaniets

resurser räckte dock inte till att tillgodose plantageägarnas behov varför handeln delvis släpptes fri redan år 1707. År 1716 stipulerades ett edikt som proklamerade full frihet att utskeppa och sälja kolonisternas varor till vem som helst i Europa och Amerika med undantag av Danmark-Norge, Hamburg och Bremen vilket resulterade i att de danska öarna kom att bli frihandelsområden där alla nationer hade rätt att handla under åren 1724 till 1745. Kompaniets försök att återta sitt monopol därefter misslyckades och öarna övertogs av den danska kronan. Till en början försökte kronan utfärda ett förbud mot främmande handel på öarna (år 1755); ej heller tilläts inbyggarna på öarna att vara delägare i fartyg som gick över Atlanten. Däremot hade de rätt att sända egna skepp till Västafrika lastade med rom för att inhandla slavar. Redan år 1756 tilläts dock handeln mellan Sydamerika och de danska öarna. Dessutom fick Saint Thomas utökade friheter: hamnen skulle vara öppen för alla nationer, var och en fick föra in amerikanska och utskeppa såväl amerikanska som europeiska varor undantaget dansk-västindiska produkter som var förbehållna danska skepp. Stipulationerna ändrades ytterligare genom kunglig förordning den 9 april 1764. Enligt denna gällde handelsförbud för utländska handelsskepp på Saint Croix (undantaget slavar från Afrika och förnödenheter från Nordamerika) samtidigt som både Saint Thomas och Saint Jan utropades till frihamnar. Den danska frihandelsproklamationen från år 1764 var dock partiell: alla europeiska varor skulle föras in på danska, norska eller slesvigiska kölar men det var tillåtet att införa främmande europeiska varor direkt från främmande hamn. Vid införseln av amerikanska varor ställdes dock inga nationalitetskrav.⁴⁶ För att ytterligare sätta fart på handeln, kanske delvis på grund av de svenska planerna att utlysa Gustavia som en frihamn med mycket låga tullsatser, beslöt de danska myndigheterna att slopa tullavgifterna för transithandeln nästan helt och hållet till endast 1–1,5 procent av de deklarerade varornas värde.⁴⁷

I Sverige kom finansminister Johan Liljencrantz att bli den ledande förespråkaren för olika frihamnsprojekt. Slite på Gotland och Marstrand projekterades, av dessa förverkligades enbart det senare.⁴⁸ Kritiken mot produktplakatet och den svenska merkantilismen hade förts aktiv inom riksdagen från och med 1760-talet och utmynnade sedermera i de gustavianska handelsfrihetsförsöken.⁴⁹ Tanken på att utropa Saint Barthélemy till frihamn var eventuellt även knuten till en förhoppning om att ön skulle kunna ersätta Saint Eustatius och Saint Thomas som den regionala knutpunkten för den nordamerikanska inomkaribiska handeln.⁵⁰ På kort sikt var därför den största utmaningen att locka tillräckligt många spekulanter till den nygrundade frihamnen.

Svenskstaden i Karibien

Vid sidan om alla nationers frihet att handla å Le Carénage erbjöd den kungliga proklamationen från den 7 september 1785 fristad i tio år åt personer som rymt från skulder på andra håll i världen. Ett par år senare, i februari 1787, omnämns staden officiellt som Gustavia; någon högtidlig eller offentlig proklamation om namnbytet gjordes dock aldrig.⁵¹ Frihamn och skatteparadis – siktet var inställt på att snabbt kunna ta upp tävlan om en framskjuten plats i Västindienhandeln. Medan Dahlman registrerade anstormningen av nya invånare under det första året, liknar staden redan en kosmopolitisk smältdegel i Carlanders och Euphraséns beskrivningar av Gustavia och dess invånare – båda bevistade staden våren 1788.⁵² ”Stadens invånare äro Engelsmän, Fransoser och Swenskar för det mest, fastän här finnes folk af alla nationer och tungomål. Holländare, danskar, amerikaner, spanjorer, tyskar etc. Av dessa finns antingen Europaeer eller Creoler, utom af svenskar, som ej ännu hunnit Creoliseras”, meddelar Carlander.⁵³ Samma beskrivning återfinns hos Euphrasén: i staden fanns alla Västindiens folkslag representerade inklusive judar och olika schatteringar av svarta och mörkhyade, på landet däremot övervägde fransmännen och slavbefolkningen.⁵⁴ Intressant nog framhäver Euphrasén skillnaden mellan européer, amerikaner och kreoler bland den vithyade befolkningen: de första de nyss inflyttade, de sista de som fötts i Västindien; den mellersta gruppen är nordamerikanerna.⁵⁵

Den västindiska mångfalden föll dock inte Carlander helt i smaken och framför allt förhöll han sig kritiskt till följderna av den gentila kungliga inbjudan till skuldflyktiga att finna fristad i Gustavia. Men det svenska projektet med en öppen stad hade dock mera för- än nackdelar var även Carlander övertygad om – majoriteten av de ditflyttade handelsmännen berömdes av honom som energiska och framgångsrika:

Westindiska sättet att lefwa, bo och flytta gör att man aldrig kan wara säker på sitt folk – Winningslystnad å ena och begräeri å andra sidan, gör folkstocken äfwen så circulerande som penningstocken. Berthelemy såsom free port har dragit till sig en mycket awanturierer, hwilka, fördjupade i skuld på andra öarna, kommit hit för protection, hwilka nu gåår här och göra små eller inga affaier, samt hwilka, om lyckan så behagar, äro lika snart färdiga, att quittera denna öen för en annan – En annan bättre sorts folk äro åter de, som jämte sitt etablissement på en eller flera af de andra öarna, äfwen funnit för godt att göra ett nytt på St Barth för att begagna sig af flera hus eller handelsgrenar på en gång. Dessa förtjäna kanske mer beröm för sin industrie, men äro dock ej swänkska medborgare mer än till halfs. – Båda delarna hafwa dock mäst bidragit till stadens uppbyggande.⁵⁶

Inom loppet av ett par år hade staden antagit form. De bättre byggnadernas första våning var av sten och inrymde vattencisterner, övre våningen var av trä. Mindre bemedlade folks byggnader var uppförda helt i trä. Träkonstruktionen bestod i bådadera fallen av en ram som i de flesta fallen hade tillhuggits i Nordamerika och uppfördes på ett par dagar på ort och ställe. Bättre hus hade fodrats med spån eller bräder, ”med eller utan kruseduller”, fönstren hade jalousier och mot gaturummet vette öppna överhängande gallerier.⁵⁷ Under Carlanders och Euphrasés tid fanns det redan ett tydligt stadsrum, ”en liten vacker Stad, bestående ungefärligen af 100 snygga och efter Climatet passande Hus, samt innehafver 561 människor”, som Euphrasén skriver.⁵⁸ Carlander utlägger i sin tur:

Med tiden blir denna staden dock rätt wacker och ansenlig, om den kan så tilltaga som den börjat nu på 3 år hwilka wärkeligen öfwerstiger allas förmodan. På östra och södra sidan af Carrenagen äro de mesta husen samt äfwen något på den wästra, så att hamnen presenterar en rätt wacker wue från inloppet. – De bästa husen äro Gouvernementet med sina tillhörigheter, Compagniets 5 stycken (utom stora och små magasin), Blyden's 3 stora, Åhmans, Röhl och Hanssens, Fabri och Sugnin's, Rydströms, Rich. Basden's 3: ne, Skimmels, Pisano's, Le May's, Giraud's 2 större o. flera små, Perrot's, Derickson's, Hasaum's, Arthurton's, Drumgowle's, Teuchlers, Ynard's många större och mindre.⁵⁹

För planeringen och reglering av stadsrummet stod Samuel Fahlberg. Denna kom sedermera även att bli öns lantmätare och i denna egenskap ritade han upp detaljerade planer och utkast för stadens grundplan. Staden blev ett svenskt kolonialt projekt – naturen skulle rätas ut och namnges: rutnät och kvarter, svensk namngivning av gator och platser. Stadens expanderade framför allt under 1790-talet. År 1791 fanns det endast 133 hus i staden; år 1800 meddelade Fahlberg att staden bestod av 871 hus uppbyggda på 64 kvarter, se tabell 1.

Tabell 1. Staden Gustavias expansion på 1790-talet

År	Hus	Cisterner	Tomter	Kvarter
1791	133			
1796	300	24	269	64
1799	824	32	269	64
1800	871		293	64

Källa: Uppgifterna för år 1791 och 1796 är tagna ur Samuel Fahlberg, Charta öfver Gustavia på S:t Barthelemi Som det förhölt sig den 30 April 1796, Krigsarkivet, Stockholm; för 1799 och 1801 ur Samuel Fahlberg, Charta öfver Staden Gustavia, daterad Gustavia d. 18. Oct. 1799 med tillägg, daterad Gustavia d. 12. April 1800, Krigsarkivet, Stockholm.

Gösta Franzén, som studerat namngivningen i Gustavia, påpekar att förebilden för namnsystemet i staden var den svenska huvudstaden. Således hittas Drottninggatan, Kungsgatan och Prinsgatan vid sidan om Storgatan, Gröna gatan, Nya gatan, Gamla gatan, Johannesgatan, Fredsgatan, Holländaregatan, Köpmansgatan, Smedsgatan, Timmermansgatan, Åldermansgatan, Artillerigatan, Batterigatan, Soldatgatan, Hamngatan, Kyrkogatan och Varvsgatan. Dessutom fanns där bland annat Bergsgränd, Conveniensgränden, Fiskgränd, Lilla gränden, Nya gränden och Trångsund. Även kvarteren fick svenska namn, antingen utifrån ett topografiskt sammanhang eller efter rojalistiska och patriotiska namn, träd och växter, fåglar, fiskar och andra djur, byggnader och inrättningar eller abstrakter. Enligt Franzén är det dock ovisst huruvida de svenska gatu- och kvartersnamnen kom att användas i annat än officiellt bruk.⁶⁰ Öns tidning, *The Report of Saint Bartholomew*, ger en fingervisning om gatunamnens språk: i en annons utbjöds ett butiksutrymme på East Strand Street, ett annat på Kings Street, medan ett hus kunde hyras på Hwarfs-gatan.⁶¹ Svenska namn bar även öns militära anläggningar – hamnen och staden försvarades av Gustaf III:s, Carls, Gustaf Adolfs och Cistern Batteri medan stadens kyrka bar drottning Sophia Magdalenas namn.⁶²

Samtidigt som ett urbant rum växte fram på Saint Barthélemy kom även de politiska och administrativa strukturerna att genomgå en grundläggande förändring. Redan i Simon Bernards utkast från år 1784 rekommenderades den svenska regeringen att grunda ett handelsbolag för Västindienhandeln. Visserligen ställde sig Liljencrantz först avvaktande till idén om att grunda ett exklusivt handelsbolag men kom sedermera att ändra ståndpunkt.⁶³ En påstöt kan ha varit Jakob Röhl's utförliga redovisning om öns beklagliga tillstånd och möjligheterna för kolonins framtida utveckling som han skrev för Stockholmsköpmännen vars representant han varit på ön. Hans centrala budskap var nödvändigheten att koncentrera verksamheten samt överlåta öns administration till ett handelskompani vilket, som han påpekade, även holländarna och danskarna tidigare gjort.⁶⁴

Mycket tyder på att Röhl's memorial lästes noggrant i kretsarna som ivrade för det svenska kolonialprojektet ty många av hans förslag realiserades då det Svenska Västindiska Kompaniet (SVIK) grundades genom kunglig proklamation den 31 oktober 1786.⁶⁵ Visserligen erhöll kompaniet inte fullständigt monopol på öns handel – denna skulle fortsättningsvis vara öppen för alla intresserade – men bolaget åtnöjt långtgående tull- och handelsfriheter.⁶⁶ Kompaniets privilegier gällde endast Västindienhandeln och styrelsen på Saint Barthélemy samt rätten att införa slavar från Afrika. Angående öns styrelse bestämdes det i privilegiebrevet att kompaniet skulle överta öns civiladministration i utbyte mot att det erhöll alla tull- och hamnavgifter samt övriga inkomster. Kungen skulle visserligen erhålla

en fjärdedel av alla inkomster, med resten skulle kompaniet betala ämbetsmännens och betjänernas löner och bekosta utgifterna för att upprätthålla existerande byggnader och investera i ny infrastruktur såsom förbättring av hamnen och anläggning av saliner. Kronan skulle däremot täcka guvernörens och garnisonens utgifter.⁶⁷ Öns styrelse reglerades i ett annat reglemente som utfärdades samma dag.⁶⁸ I regeringskanseljen, som skulle handha både civila, ekonomiska och polisiära ärenden samt utgöra domstol, ingick förutom guvernören, justitiarien och två representanter för SVIK även fyra personer som öns (vita) befolknings skulle välja.⁶⁹ Några veckor tidigare hade även gjorts ett försök att införa allmänna skatteavgifter – vita vuxna personer skulle betala 2 pesos per person, vita under 14 år en peso; fria vuxna 'negrer' eller mulatter en peso och 4 escalins, de under 14 år sex escalins; vuxna slavar två escalin och de under 14 en escalin.⁷⁰ Det är dock oklart huruvida dessa avgifter någonsin realiserades – enligt en notis i *Report of Saint Bartholomew* finns det inget som tyder på att de någonsin hade utmätts.⁷¹ Däremot kom tull- och hamnavgifterna att vara i kraft till år 1790 då den ersattes av en korrigerad och utvidgad tulltaxa.⁷² Öns förvaltningsstrukturer genomgick å sin sida en genomgående förändring år 1805 då SVIK:s privilegier drogs in och kompaniet avyttrades.⁷³ Guvernörens position stärktes genom den nya förvaltningsförordningen avsevärt. Han var som förut överbefälhavare och skulle tillsammans med justitiarien och guvernementssekreteraren handha öns finansiella förvaltning och polisärenden. Lagskipningen och justitieärenden däremot skulle handhas av en domstol i vilken guvernören, guvernörens adjutant, justitiarien, guvernementssekreteraren samt tre av öns vita medborgare ingick.⁷⁴

Slaven och svenskstaden

Bilden av en svenskstad och en ultramarin svensk koloni av fria medborgare rymmer även en annan verklighet. Då Saint Barthélemy överläts till svenskarna angav den franske platskommendanten, Chevalier de Durant, att ön beboddes av 458 vita, tio "Couleurs" ('kulörta', det vill säga frigiva slavar och/eller mulatter) och 281 "negrer".⁷⁵ I slutet av december 1785 förtecknade Rajalin 542 fria vita och 408 slavar. De kulörtas antal var inte angivet.⁷⁶ Befolkningsökningen berodde i första hand på inflyttningen till Gustavia av omkring 90 vita invånare (exklusive den svenska garnisonen) samt 120 slavar. Två år senare uppgav Rajalin att stadens invånare hade 294 vita invånare, 83 färgade och 279 svarta medan det samtidigt bodde 535 vita personer på landsbygden vid sidan om 8 färgade och 464 svarta, se tabell 2.

Tabell 2. Befolkningen på Saint Barthélemy enligt 1787 års mantalslängder

	Staden: vita	Staden: färgade	Staden: svarta	Landet: vita	Landet: färgade	Landet: svarta
Män	130	18	109	129	1	128
Kvinnor	79	36	112	127	3	123
Pojkar (under 14 år)	34	15	15	129	1	113
Flickor (under 14 år)	47	14	7	29	3	68
Spädbarn och åldringar	4	0	7	29	0	22
Summa	294	83	279	535	8	464

Källa: Mantalslängden 1787, SBS, RA; samt Lavoie, Fick & Mayer 1995, s. 385–387.

Enligt Lavoie, Fick och Mayer, som gjort en kritisk analys av det demografiska källmaterialet, skilde sig förhållandet mellan slavar och fria markant från de övriga franska och engelska västindiska öarna. Slavbefolkningen pendlade på Saint Barthélemy omkring 40 procent och uppgick som mest i början av 1800-talet till omkring hälften av befolkningen medan proportionen fri/slav uppgick exempelvis på Martinique och Guadeloupe till 1:6, på Saint Domingue (innan slavupproret 1791) 1:13 och på Jamaica till 1:10.⁷⁷

Redan i sin begynnelse var svenskstaden således en slavstad. Mer än så: den hade byggts med slavarbetskraft. Den 20 mars 1785 sammankallade Rajalin öns invånare till ett möte vid kyrkan. Hans budskap var enkelt och klart: hamnen skulle muddras, en stad skulle byggas och till det behövdes arbetskraft. Kruxet var att kronans representant inte hade tillgång till denna, ej heller medel att avlöna sådan. Då det sist och slutligen var fråga om ett allmännyttigt företag skulle dock undersåtarna bidra till byggnationen – på ett eller annat sätt. Dahlman skriver: "Wid byggningens upförande fick annars hwar och en Habitant efter råd och lägenhet wara behjelpig med några Negrers ditskickande: och detta war äfwen den endaste Skatt Kronan af dem kunde begära. De hafwa aldrig betalt skatt til Franska Kronan."⁷⁸ Eller som Göran Skytte påpekar: "Om man använder en modern term så kommenderar han fram dessa slavar för att de skall arbeta åt den nya svenska offentliga sektorn på ön."⁷⁹

Rajalin hade även planer på att iståndsätta öns saliner. För detta ändamål föreslog han att 80 slavar skulle införskaffas. Deras kostnader skulle täckas av kronans medel, inklusive deras förplägning och beklädning samt eventuella bortfall på grund av de nya slavarnas förväntade dödlighet under det första året i Västindien.

dien.⁸⁰ Av allt att döma skrinlades planerna på att kronan skulle överta salinerna och iståndsätta dem med slavarbetskraft. Salinerna figurerade trots detta i de svenska utvecklingsplanerna. I det röhlska memorialet upptas den rajalinska visionen om salinerna men att dessa skulle överföras till det projekterade kompaniet.⁸¹ Detta bekräftas visserligen i SVIK:s oktroj, dock utan att vidröra ägandet och utnyttjandet av slavarbetskraft.

Röhl underströk vidare att bomull var den enda gröda som det fanns hopp om att kunna odla i större skala på öns plantager. Enligt hans projektion skulle det projekterade kompaniet ”göra ett försök med Neger handeln på kusten af Angola, til en början med et litet wäseglande fartyg som kunde bärga 150 à 200 Negrer, hvilka på sätt som förut anmärktes, kunde til befodran af Bomullsculturen, til Öens Inbyggare utdelas.” Företaget skulle dock inte sluta här, utan efter att öns behov av slavar hade tillgodosetts skulle kompaniet med samma fartyg införskaffa ett ”större antal Negrer i Speculation på afsättning i Spanska Colonierna.”⁸² Det röhlska förslaget om ett svenskt engagemang i den transatlantiska slavhandeln var ingalunda det första av sitt slag. Ett år tidigare hade den svenska generalkonsuln i Le Havre, köpmannen Jacques Chauvel (d. 1785), riktat en förfrågan till svenska intressenter om att delta i en rad gemensamma projekt, däribland två slavhandelsexpeditioner till Angola som skulle skeppa över 900 slavar till franska Saint Domingue.⁸³ Även Bérard och Rajalin hade påtalat nödvändigheten att etablera ön som en transitpunkt för slavhandeln och till och med Liljencrantz hade tillrätt att öns invånare skulle beredas möjlighet att delta i denna verksamhet.⁸⁴

Medan den chauvelska propositionen om svenska slavhandelsexpeditioner aldrig realiserades fick det röhlska memorialet direkta konsekvenser. Även om SVIK inte kom att direkt åläggas att tillgodose de svenska undersåtarnas behov av slavarbetskraft – ett sådant monopol skulle ha inneburit ett intrång på näringsfriheten – erhöll kompaniet privilegier att driva slavhandel ”på Angola och Africanska kusten, ther thet tillåtet är, samt at af andra Nationer låta befrakta Compagniets skepp på hwilken Werldsdel som helst, enär Compagniet sådant förmonligt finner.”⁸⁵ Visserligen hade SVIK erhållit friheten att även satsa på slavhandel, men efter ett första misslyckat försök år 1787 (expeditionen avblåstes år 1788 på grund av kriget mot Ryssland) avböjde kompaniets direktion år 1792 att delta i den av Jakob Röhl föreslagna expeditionen till Afrika och förblev därefter inaktiv i denna verksamhet.⁸⁶ Däremot kom både öns handelsmän, däribland Hansen och Röhl, att engagera sig i både den transatlantiska och inomkaribiska slavhandeln.

I och för sig var användningen av slavarbetskraft en del av vardagen i Västindien. Överallt på de engelska, franska, spanska, holländska och danska öarna ägde staten slavar och utnyttjade dem för och i offentliga arbeten. På denna punkt

tycks svenskarna snabbt ha övertagit västindiska sedvänjor.⁸⁷ Slavbefolkningen utgjordes av tre grupper. Den första och äldsta var jordbruksslavarna som jobbade på öns bomullsplantager och i de franska kolonisternas hushåll. De två andra grupperna utgjordes av arbets- och domestikslavarna i staden. Guvernementet hade dessutom rätt att rekvirera slavar för offentliga arbeten såsom olika byggnationsprojekt och renhållningen av gatorna.⁸⁸

Å andra sidan framkommer en viss ambivalens i guvernörens hantering av slavfrågan. Officiellt talar han nämligen aldrig om att de svenska myndigheterna skulle ha ägt eller utnyttjat slavar utan om "negrer ordinerats till arbete vid guvernementet". Mellan april 1785 och juni 1786 kom Rajalin att rekvirera mellan 6 och 13 slavar varje vecka, något som Rajalin noggrant nedtecknade.⁸⁹ Försökte den svenske kommandanten ge ett sken av att svenskarna inte ägde slavar?⁹⁰ Lika vaga formuleringar hittas i SVIK:s handlingar – efter den brittiska ockupationen av ön år 1801 meddelade kompaniets representanter att man mist två 'negrer'.⁹¹

Överhuvudtaget använde varken kronans, kompaniets eller kyrkans representanter benämningen 'slav' i sina handlingar. I stället nämns 'negrer' och 'negresser' vilket dock uteslutande är lika med slavar. Så söker man förgäves efter slavar i Thunborgs kyrkoböcker; i stället hittar man en rad 'negrer' och framför allt 'negresser' som han upptagit i församlingen, jordfäst eller vars barn han döpt, exempelvis "Negressen Sophie George's oägta flickebarn" som han döpte den 4 september 1786, "Negressen tillhörande Ann Sophie Bodkin" som han döpte den 21 november 1787 och gav henne namnet Arnotte eller "Negressen Magdalena Bardens dotter Frances 4 ½ år gammal" som han jordfäste den 31 oktober 1788.⁹²

Senare guvernörer var inte lika förteguna och det framgår med all tydlighet att svenskarna anpassade sig snabbt till den västindiska verkligheten. Guvernör Bagge ägde enligt 1796 års befolkningstabell tio slavar, Samuel Fahlberg ägde sex, Carl Dreyer, som var SVIK:s representant, ägde tre slavar, Carl Gustaf Borg, tullinspektör, sex slavar, Peter Jacob Rydström, lots, nio slavar, Sven Thunborg ägde tre slavar och Aaron Åhman, som tidvis verkade som guvernementssekreterare, ägde elva slavar. Bland de svenska handelsmännen hörde Simon Jacob Åhman till öns största slavägare – han sades äga över hundra slavar på sina plantager på de närbelägna öarna – samt Adolf Fredrik Hansen som ägde 26 slavar.⁹³

Slavarbetskraften användes både på landsbygden och i staden.⁹⁴ Carlander bemärker att de stora slavägarna var i främsta hand ägarna av öns bomullsplantager, bland annat bröderna Bernié samt Giraud, Berry, Brun, Pierre, Manchester och Blyden, som kunde ha upp till 60 slavar.⁹⁵ Dahlman var av den bestämda åsikten att "Negrearnas tilstånd är mildare på S. Barthelemy, än på de andre Öar. De hafva

ej så grymma husbönder; de få mat och kläder.”⁹⁶ Möjligtvis återspeglar detta tillståndet vid tidpunkten för det svenska övertagandet, ty ett par år senare ger Carlander en mera kritisk värdering. Bomullsodlingen hade tagit fart, men enligt Carlander var detta främst de nyinflyttade invånarnas förtjänst. För slavarna hade levnadsförhållandena föga ändrats. Här liksom i det övriga Västindien var deras dag inrutad i arbetstid och fritid, den senare varade mellan klockan åtta och nio på förmiddagen och från tolv till två på eftermiddagen. De skulle klara sig på enformig diet som utgjordes av saltad sill (amerikansk eller svensk) och kassavmjöl. Deras hus, skriver Carlander, ”äro små och usla.” När de inte arbetade på fälten kunde de hyras ut till staden, ”4 escallns om dagen till ägaren och en dito till negern för mat eller också får han 1 stop mjöl och ½ bouteille rum (1/8 Gallon).”⁹⁷

Arbetsslavarnas vardag var – här liksom annorstädes i Karibien – överlag usel; deras föda var tillskuren och ”intet svarande emot en människas behof”, skriver Euphrasén. En del fick spispennningar, dock aldrig om söndag (förutom från pastor Thunborg, men då skulle de arbeta i två timmar). En manlig slavs kläder bestod av ett par gamla byxor och en sliten hatt, en kvinnlig bar en kjol eller något annat tyg som hon lindade kring länderna. Hade man tur och tjänade som domestikslav blev man dock försedd med bättre kläder och föda, noterar Euphrasén.⁹⁸

Vid slutet av 1700-talet skiljde sig således den svenska ön knappt från de övriga karibiska kolonierna förutom på en punkt: plantageodlingarna utgjorde aldrig ryggraden för öns näringsliv. Liksom det på det danska Saint Thomas eller holländska Saint Eustatius utgjorde frihandeln den ekonomiska rationaliteten. På de två andra danska öarna däremot dominerade plantagerna; på Saint John fanns omkring 100 socker- och bomullsplantager, på Saint Croix omkring 300. På den förra ön levde knappt 2 000 slavar och 110 vita medan det på den senare fanns 25 000 slavar och 2 200 vita. Vid samma tidpunkt fanns det omkring 4 700 slavar och 730 vita på Saint Thomas. Därutöver räknades omkring 1 400 frigivna slavar på de danska öarna.⁹⁹

Det svenska slavreglementet och segregeringen av det vita och svarta rummet

Medan det koloniala rummet i Västindien utgjorde en relativt dräglig tillvaro för den europeiska och europeiskättade befolkningen var det raka motsatsen för den afrikanska befolkningen. Gustavia hade grundats som ett frihandelsprojekt och frihetsidealet genomsyrade den vita befolkningens vardag. Överhetens kontroll skulle vara minimal; den fria befolkningens handlingsutrymme skulle inte

beskåras eller begränsas. Raka motsatsen gällde för slaverna – den västindiska verkligheten byggde på att slaverna skulle kontrolleras och övervakas. Den svenska kolonin skiljde sig inte på denna punkt från de övriga kolonierna och liksom i de övriga slavsamhällena i den Nya världen var det vattentäta skott mellan det vita, fria rummet och det svarta, kontrollerade rummet. På de danska och franska öarna hade denna rumsliga uppdelning kodifierats genom drakoniska slavlagar, det danska slavreglementet från år 1733 och den franska *Code Noir*. Någon allmän engelsk slavlag fanns inte, däremot instiftade de olika lagstiftande församlingarna i de engelska kolonier egna slavreglementen.¹⁰⁰

Slavarnas antal på Saint Barthélemy ökade markant under den svenska tiden.¹⁰¹ Denna ökning berodde dock inte på bomullsplantagernas markanta ökning utan i främsta hand på stadsnäringarnas uppsving. Frihamnen och fristaden drog till sig folk, kommersen tog fart och stadens befolkning växte kontinuerligt. Euphrasén uppger att staden hade 260 (290?) vita och 271 svarta invånare,¹⁰² medan det bodde 506 vita och 453 svarta på landet år 1788. Majoriteten av den svarta befolkningen var slavar, det vill säga 643 stycken. Resten var kulörta, det vill säga frigivna slavar och/eller mulatter. Euphrasén noterade vidare att den i Västindien sedvanliga taxonomin av människorna på basen av hudfärg gällde även på Saint Barthélemy, det vill säga dikotomin mellan vita, minst sju kategorier av 'Couleurs' eller kulörta – 'Sambo', 'Mulat', 'Mestive', 'Quarteron', 'Greif', 'Quinteron' och 'Blanc' – samt svarta. Bland sistnämnda särskilde man mellan slavar som var födda i Afrika och de som var födda i Karibien, även kallad 'Creole'.¹⁰³

På den svenska ön stipulerades slavarnas vardag till en början i enlighet med västindisk praxis. I princip gällde svensk lag, meddelar Euphrasén, men tillägger att i vissa fall tillämpades "Vest-Indisk Lag, eller öfverenskommelse med kringliggande öar och efter granne-sämja..."¹⁰⁴ Hudfärgen var alltid avgörande; fulla rättigheter åtnjöt endast den vita befolkningen. Frigivna slavar eller kulörta, till och med mulatter vars yttre hudfärg inte skiljde sig från den europeiskättade befolkningen, var inte fulla medborgare enligt *Le Code de lois de la Martinique* som även tillämpades på Saint Barthélemy, och hade inte samma privilegier som den vita fria befolkningen.¹⁰⁵ Även om deras antal kom att öka markant med tiden – från 97 år 1787 till 416 år 1796 och 1 128 år 1812 – uppfattades de länge som andra klassens undersåtar: visserligen näringsfrihet men inga politiska rättigheter.¹⁰⁶ 1786 års styrelseförordning lämnade de kulörta utanför de röstberättigade, vilket med tiden väckte allt större bitterhet bland dem. Senare proklamationer kringskar de kulörta handlingsfrihet ytterligare, bland annat genom att förbjuda dem att bosätta sig på ön ifall han/hon inte kunde bevisa sin frihet.¹⁰⁷ År 1807 betecknade guvernör Ankarheim 'de fria Couleurta' som osympatiska och potentiellt subver-

siva element då dessa ”utom dem som anse sig sjelfve såsom Engelske, ganska få finnas som icke insupit Franska Revolutionens ohyggeliga principer.”¹⁰⁸ Frågan om den manliga kulörta befolkningens politiska rättigheter dryftades visserligen av Handels- och finanskonseljen år 1812 men med ett negativt resultat: de var visserligen svenska undersåtar men saknade rätt att bli uppställda eller rösta i val. Först år 1822 tillskrevs de kulörta samma rättigheter som den manliga vita befolkningen.¹⁰⁹

Det är högst oklart till vilken utsträckning svensk lag kom att tillämpas på ön under de första decennierna.¹¹⁰ Redan 1786 års styrelsereglemente påyrkade att

Wid Justitiæ-Ärenders afdömmande rättar sig Conseilen tils vidare efter the Stadgar och skälige Sedwanor, som förut å the West=Indiske Öarne, men i synnerhet å Ön St. Barthelemy blifwit fölgde, alltid noga i akttagande the för thetta warande Franske Undersåtarnes rätt, efter 9. Art. i then emellan Kongl. Maj:t och Kongl. Franska Hofwet slutne Provisionelle Conventionen. Likaledes följer ock Conseilen tils vidare uti Police- och Oeconomie-Mål, hwad förut warit öfligt, och icke hafwer oskäl med sig, så widt thet til Öns nu förändrade omständigheter kan lämpas, hwarwid thet Allmännas förmon och mästa billighet alltid bör tagas til ögnamärke. The Författningar och bruk, som Conseilen kan tro sig föränlåten at widtaga och följa, skola likwäl underställas Kongl. Maj:ts Nådiga pröfning; men gälla icke thesmindre til efterrättelse, intil thes Kongl. Maj:t, sedan Compagnie-Direction blifwit hörd, skulle finna i Nåder godt, at therutinnan göra någon ändring.¹¹¹

I en kritisk läsning av 1786 års juridiska stipulation ter sig Euphraséns utsaga som ambivalent – svensk lag var inte påskriven att följas av öns domstol. Först i och med förvaltningsreformen år 1805 framhövdes att svensk lag skulle följas och endast i de fall där svensk lag inte gick att tillämpa skulle västindisk sedvänja tillämpas:

I anseende til Justitiæ-Ärendernes pröfning och afgörande, har Domstolen at iakttaga och följa de Swenska Lagar och Författningar, som til det förewarande ämnet kunna wara lämpelige; men wid tilfällen, då Ärender förekomma, i afseende på hwilka Författningarne icke innehålla någon uttryckelig föreskrift, eller sådant stadgande, som efter sakens beskaffenhet finnes til denna Colonie kunna lämpas, rättar sig Domstolen tils vidare efter de reglor och skälige sedwanor, som förut å de West=Indiske Öarne, men i synnerhet å S:t Barthélemy warit såsom Lag til efterlefnad antagne[.]¹¹²

Slavarna åtnjöt inga rättigheter och till en början stod de inte ens under den svenska kronans beskydd; först år 1802 stadfästes en förordning som påbjöd att transaktionen av slavar skulle registreras hos myndigheterna.¹¹³ I och med att de

var sina ägares privata egendom hade denne rätt att straffa sina slavar ”efter behag och samvete.” Ägarens förlängda arm var karbasen med vilken ”trakteras de slavar, som äro uti huset, flera gånger om dagen, genom ett eller flera slag, efter ägarens finne och slavens förseelser; ett slag med denna kan svida nog på bara kroppen.”¹¹⁴ Euphraséns skildring av bestraffningen av infångade förrymda slavar visar våldets banalisering. Något oklart är huruvida hans beskrivning av de bestialiska straffmetoderna härrör sig från specifika fall som han iakttagit på Saint Barthélemy eller om han hänvisar till en allmän praxis i Västindien (vilket i det senare fallet kan beläggas från alla karibiska öar och beskrivningar om slavsamhällena där). Kanske hans utlägg att ”[d]et händer ofta at då en slav svälter och bliver alltför strängt driven uti arbete, får ofta och dagligen stryk att han rymmer” snarare beskriver förhållandena på plantageöarna, men dylika fall av förrymda slavar förekom även på den svenska ön – härom vittnar ett flertal efterlysningar om bortlupna slavar i *The Report of Saint Bartholomew*. Ertappades en bortsprungnen slav lämnades denne tillbaka till sin ägare som har all frihet att göra med honom vad han vill:

Ägaren hänger då på slaven en stor och grov järnlänk, som låses fast med ett tungt hänglås om halsen, då han sedan antingen låter en eller flera hålla, eller ock kan hända binder honom vid en vägg eller påle, kläder af honom samt slår honom sedan med en karbas af hopviradt läder, på bara kroppen, så länge hans krafter tillåta och det arga sinnet blifver öfvergångit. Slafven får sedan längre eller kortare tid gå uti arbete, och så väl natt som dag plågas, antingen med järnlänken, eller et järn-halsband med långa utstående krok. Järnringar eller länkar om benen, äro äfven för dem mindre ovanlige. De ägare, som intet vilja straffa sina slavar sjelfva, låta föra dem til vakten, hvarest de blifva satte uti fängelse, och få afvänta sit straff, hvilket blifver mer eller mindre, efter ägarens påståenden och slafvens förbrytelse; straffet går merendels för sig på följande sätt. Den brottslige lägges framstupa på jorden, bindes med händerna fast vid hjulet under en Canon, fötterna utsträckas och fastbindas vid 2:ne pålar, som blifva nedslagne uti jorden, kläderna blifva borttagne, at kroppen blifver bar, den som skall slå honom, har en piska med kort skaft; men snärten och smällen är 6 eller 7 alnar lång; han ställer sig på något afstånd och med piskan slår knäppsmällar på slafvens bara kropp; hvarje slag smäller som et pistolskott och stora skin- samt köttstycken följa ofta med ifrån kroppen; Slafven får uthärda 30, 50 eller 100 sådane slag, alt efter större eller mindre brott.¹¹⁵

Euphraséns beskrivning av bestraffningen av förrymda slavar är så detaljerat att det är rimligt att anta att det rör sig om en ögonvittnesskildring. Föga förvånande är även hans uppgift om statens indirekta inblandning i bestraffningen. Orkade eller kunde inte ägaren själv utmäta straffet fördes slaven till fängelset där soldaterna – av allt att döma – genomförde bestraffningen. Så var kutymen på de andra öarna och svenskarna hade övertagit detta förfaringssätt. Dessutom ingick det

publika straffet i svensk rättspraxis med dithörande skampålar och offentliga varningar. En skampåle fanns för övrigt även i Gustavia,¹¹⁶ men endast för slavarna:

Skamstocken, uti hvilken Slafvar och Negrar fastsätts, at stå en eller flera timmar, för fleras människors ögon at skämmas, var icke långt ifrån Vakten eller det stället, där de förra afstraffades; den bestod af 2:ne plankor, 2:ne pålar voro nedsatta uti jorden af 2 alnars höjd, imellan desse pålar var den undra plankan fästad, ungefärligen 1 ½ aln från jorden, den andra lös ofvan uppå, förenad med den undra, vid ena ändan genom et gångjärn och vid den andra med 2:ne haspor och et öfverlägg, hvarest kunde sättas hänglås; imellan desse plankor var uthugget et runt hål, som passade efter halsen, och et mindre på hvardera sidan som passade för armarne; när någon skulle sättas fast, så lyftades öfra plankan up, och den brottslige sattes framstupa fast imellan dem med hals och armar. Stocken var så lång, at flera kunde sättas fast på en gång.¹¹⁷

Kontrollen av det offentliga och privata rummet liksom åtskillnaden mellan den vita och den svarta sfären på Saint Barthélemy stadfästes genom en rad guvernörsbeslut och proklamationer år 1786 och 1787. Ett första steg tog guvernör Rajalin i slutet av december 1786 då han förbjöd uppgörandet av eld på öppna platser samt att avfyra eldvapen i samband med festligheter i staden. Fastän proklamationen riktade sig till alla invånare framhävdes speciellt de svartas beteende: "in particular that of Negroes [...] We do hereby request, that all House-Keepers and Other warn their domestics and Negroes not to make any fires but in their kitchens or places proper for that purpose."¹¹⁸ Åtgärden kan säkerligen förstås som en kungörelse i åtanke för det allmänna bästa och för att värna om brandsäkerheten, men ordalydelsen i proklamationen visar på en tydlig uppdelning av samhället: de vita ansvarsfulla, de svarta taktlösa.

Den svarta befolkningen skulle tuktas och hållas i styr genom förbud. Övertamp, misskötsel eller nekande bestraffades enligt lag. Rökning på gatorna var förbjudet överlag, men medan en vit fick böta med penningstraff skulle en svart erhålla 50 piskrapp. Ingen svart fick röra sig ute efter klockan nio på kvällen utan lykta och tillstånd av sin ägare; bröt han eller hon mot denna regel blev det en natt i fängelset och penningstraff eller 15 piskrapp nästa morgon. Ingen svart fick rida på gatan; ertappades fick han 20 slag. Utan ett tillstånd av guvernören fick inga svarta idka gatuhandel.¹¹⁹ Självklart var det dem med det strängaste förbudet att bära skjutvapen och att röra sin ägare, för att inte tala om att slå honom eller henne, vilket straffades automatiskt med livsstraff.¹²⁰

Sedvänjor och proklamationer räckte dock inte till för att garantera den vita befolkningens säkerhet. Carlanders och Euphraséns skildringar beskriver ordningsmaktens strävan att kontrollera särskiljandet mellan det vita och det svarta

rummet dock utan att nämna att en särskild slavlag även skulle gälla på Saint Barthélemy. Det oaktad hade en sådan införts av den tillförordnade guvernören Rosenstein redan år 1787 som en reaktion på den ökade inflyttningen av slavar på ön och, som Rosenstein framhåller, för att "förekomma många tyranniske ägares missbruk af det välde en olycklig nödvändighet gifvit dem öfver de uslingar [som de äger]." Rosenstein framhåller att förordningen var en nödvändighet för att garantera säkerheten och förhindra slavar att söka omkullkasta den rådande ordningen. Hotet om slavuppror var alltid och allomstädes överhängande i Västindiens slavsamhällen och kunde endast avvärjas ifall slavarnas handlingsutrymme hölls på ett absolut minimum. Därför, skriver Rosenstein, hade han utarbetat en särskild ordnings- och polisstadga rörande behandlingen av den svarta och kulörta befolkningen, fria som slavar, baserad på *Code de la Martinique* som han sände till Kungl. Maj:t för att anhålla om dennes nådiga bifall och stadfästelse av förordningen.¹²¹

Polisreglementet, som aldrig officiellt proklamerades som den svenska slavlagen, var daterat den 30 juni 1787 och innehöll 34 artiklar. Det var utfärdat på franska och engelska, den senare versionen kom att tryckas upp på nytt minst två gånger i *The Report of Saint Bartholomew* åren 1804 och 1805.¹²² Många paragrafer kodifierade särskiljandet mellan det vita och det svarta rummet, bland annat deklarerade artikel III att varje fri kulört man eller kvinna som slår en vit skulle underkastas kroppsstraff medan artikel IX krävde dödsstraff ifall en slav slog sin husbonde och kroppsstraff ifall han eller hon slagit en vit eller fri man. Slavar eller fria kulörta fick inte utöva medicin eller kirurgi (artikel VI), slavar fick inte erhålla särskilda hus för att idka hantverk eller handel (artikel XV) och endast med särskilt tillstånd och intyg av sin husbonde fick de sälja örter, frukt, grönsaker eller trä i staden (artikel XVIII, XX). Ej heller fick de bevista krogar (artikel XXIII) eller samlas för sammankomster (artikel XXVIII, XXXI). Däremot hade de rätt att dansa lördagar och söndagar till klockan åtta på kvällen under förutsättning att de inte störde den allmänna ordningen (artikel XXXI). Rymning straffades med döden ifall den infångade slaven bar på sig eldvapen, ertappad med mindre huggvapen förordnades kroppsstraff (artikel XXI). Stöld straffades med spöstraff och slavarerna var skyldiga att ersätta ägaren för den skada som de hade orsakat (artikel XVIII). Endast tre artiklar stipulerade slavägarnas skyldigheter: de fick visserligen själva straffa sina slavar men agan skulle ej övergå 29 piskrapp åt gången, lemlästning och tortyr förbjöds helt och hållet (artikel VIII), de ålades att föda och klä sina slavar och behandla dem mänskligt (artikel X) samt förbjöd husbönderna att överge sjuka och gamla slavar (artikel XI).

Rosenstein medgav själv att förordningen innehöll stränga straff men försäkrade Kungl. Maj:t att dessa var ett nödvändigt ont för att förhindra de oroliga elementen att handgripa sig på sina ägare och utmana den rådande ordningen och säkerheten. Hans egen polisordning följde den franska *Code noir* men kunde även ha varit utarbetat utifrån det danska slavreglementet. De mest drakoniska bestraffningsmetoderna, som stipulerades i de danska och franska förordningarna, såsom att knipa en slav med en glödande kniptång tre gånger och sedan hängas eller brandmärka en slav i pannan, hade visserligen utelämnats i von Rosensteins polisordning men i övrigt genomsyrades det svenska reglementet av samma särskiljande grundtanke som alla andra slavlagar. Ytterligare förordningar kom att precisera enskilda förbud och stipulationer på Saint Barthélemy. År 1790 förmanades plantageägarna att se till att deras slavar endast fick sälja bomull och andra varor med ett speciellt tillstånd av guvernementet;¹²³ år 1797 förbjöds slavar att hålla hundar förutom om de hade tillstånd av sin ägare.¹²⁴ Dessutom gällde arbetstvång och spelförbud för både slavar och kulörta personer envar; "all those of them, found inactive or in bad occupations, shall be kept to public works or banished from the Country according to laws."¹²⁵ Ett årtionde senare stipulerades vidare att slavar inte fick röra sig ute efter kl. 20 utan ägarnas tillstånd och utan att bära på en laterna.¹²⁶

Avslutning

Några kritiska röster mot upprätthållandet av en slavordning och den rumsliga segregeringen på basen av hudfärg på den svenska ön hördes aldrig i Sverige. Visserligen finns det en passage i Euphraséns beskrivning som kunde tolkas som ett förslag om en humanare behandling av slavar på svenskön, men något filantropiskt upprop om slaveriets avskaffande under svensk flagg lyser med sin frånvaro:

Slafvarnes sinne är hos större delen ganska envist och stridigt, hvilket till en del torde komma ifrån deras stränga straff, stadiga slaverie, usla underhåll, och ett alltid se sig tillika föraktade; man ser exempel af osjälige djur, huru de, när de blifva på sådant sätt för långt drifne, sätta sig emot och vilja försvara sig, för den aldri bekantaste människa, och den, som sköter och föder dem; derföre torde man vinna mer på dem med lämpor och eftergifvenhet, än genom stränghet. Engelska nation är den enda, som ännu tagit sådant utibetänkande, och lämnat sina slafvar större säkerhet och friare lefnad.¹²⁷

Slaveriet och slavarnas öde på den svenska klippan väckte sällan debatt i Sverige. Visserligen kritiserades andra länders engagemang i slavhandeln och både den och slaveriet ansågs i upplysningens anda vara omänskliga och avskyvärda företag. Den grymma behandlingen av plantageslavar var ett känt faktum för var och en som följde med de svenska tidningarnas skrivelser om saken på 1780- och 1790-talen och slavhandelsmotståndarnas monografier fanns tillgängliga i svenska bokhandlar och en rad av dem hade till och med översatts till svenska.¹²⁸ Det oaktaad väckte Euphraséns beskrivning över förhållandena på ön inte någon större genklang: någon svensk abolutionistisk rörelse uppstod aldrig. Både i Sverige och på ön följde man med debatten i det brittiska underhuset om slavhandelns avskaffande. När det i början på 1800-talet blev uppenbart att Storbritannien såg ut att förbjuda denna verksamhet väckte det till en början motstridiga känslor på ön – en allmän kommentar var att det visserligen skulle försvåra den egna verksamheten men var egentligen mera till britternas fördärv än slavarnas lycka.¹²⁹ Endast ett fåtal röster manade till kritisk eftersikt och signaturen 'Antibarbarian' riktade skarp kritik mot de lokala slavägarna och deras inhumana behandlingar av sina slavar.¹³⁰ Men en plädering för ett avskaffande av både slavhandeln och slaveriet på den svenska ön hittar man förgäves i den samtida litteraturen. Ett förbud mot slavhandeln påtvungades slutligen år 1813 då Sverige slöt ett förbund med Storbritannien.¹³¹ Ett år senare stadfäste guvernör Stackelberg en ny polisordning som tillika den rosensteinska riktade sig till att upprätthålla det svenska slavregementet på ön.¹³² Slaveriet fortlevde på ön fram till 1840-talet – år 1844 avskaffade Riksdagen slaveriet som följdes av slavarnas emancipation åren 1846–1847.¹³³ Vid denna tidpunkt hade de svenska kolonialplanerna svalnat betydligt: från att tidvis ha varit ett inkomstbringande företag fram till 1820-talet hade ön blivit förlustbringande och dess förvaltning måste bekostas genom årliga svenska subsidier. Under flera årtionden hyste man från svensk sida olika planer på att sälja ön till USA eller Italien, dock utan större framgång. Efter förhandlingar med Frankrike om att överlämna ön till dess forna moderland år 1877 ordnades en folkomröstning där alla utom en person röstade för fortsatt svensk tillhörighet. Den 16 mars 1878 lämnade den sista svenska guvernören Bror Ludvig Ulrich ön.

Noter

Uppsatsen utgör en delstudie i mitt Finlands Akademi-forskningsprojekt "Entangled Spaces – global connections – local articulations: Portals of early modern globalization and creolization during the era of the trans-Atlantic slave trade", se <http://www.abo.fi/>

student/histegl. Arkivforskningen i Sverige år 2011 understöddes genom medel som beviljades av Åbo Akademi/Jubileumsfonden 1968. Jag är tacksam för den positiva feedback jag erhållit under skrivprocessen av Göran Rydén, Leos Müller, David Dunér och Fredrik Thomasson samt de två anonyma kommentatorerna.

1. Se vidare Holger Weiss, "A Divided Space: Subjects and Others in the Swedish West Indies during the Late Eighteenth Century", skall publiceras i Göran Rydéns redigerade antologi *Eighteenth Century Swedish Cosmopolitanism* (arbets titel, planerad att utkomma 2012).
2. Om befolkningsförhållandena i den karibiska världen samt om den karibiska världens komplexitet under 1700-talet, se vidare Barbara Bush, *Slave Women in Caribbean Society, 1650–1838* (London, 1990); Michael Craton, *Searching for the Invisible Man: Slaves and Plantation Life in Jamaica* (Cambridge MA & London, 1978); Philip D. Curtin, *The Rise and Fall of the Plantation Complex: Essays in Atlantic History* (Cambridge, 1990); N. A. T. Hall, *Slave Society in the Danish West Indies St. Thomas, St. John and St. Croix* (Mona, 1992).
3. Frågan om den svenska slavhandeln kommer inte att kunna behandlas i denna uppsats. Ett utkast om detta tema hittas hos Holger Weiss, "Danskar och svenskar i den atlantiska slavhandeln 1650–1850", i Leos Müller, Göran Rydén & Holger Weiss (red.), *Global historia från periferin: Norden 1600–1850* (Lund, 2009), s. 39–74. Se även Ernst Ekman, "Sweden, the Slave Trade and Slavery, 1784–1847", *Revue française d'histoire d'Outre-Mer*, LXII:226 f., 1975, s. 221–231.
4. Bland annat bygger publikationen *S. Barthélemy: en svensk koloni 1784–1878: Livrustkammarens utställningar: katalog sammanställd av Herbert Seitz* (Stockholm, 1934) på Högströms avhandling.
5. Se vidare Erik Norbergs sammanställning om det i Sverige befintliga arkivmaterialet, Archives and collections concerning Saint Barthélemy during the Swedish period, http://www.stbarthsallskapet.com/nyhetsarkiv/nyheter07/pm_arkivmaterial.htm (2012-04-27) samt Rolf Sjöströms översikter över samlingarna i Sverige och utomlands, Rolf Sjöström, Forskningsarkivet tur och retur, http://www.foark.umu.se/samlingar/scriptum/script52_Sjostrom.pdf (2012-04-27). Forsströms brev ger upplysning om tiden efter 1808 varför de inte kommer att behandlas i denna uppsats. Om Forsströms verksamhet på S:t Barthélemy, se Karin Sandberg, "Brev från den avlägsna klippan", *Linköpings biblioteks handlingar*, ny serie, bd 17 (Linköping, 2003), s. 79–102.
6. S. Dahlman, *Beskrifning om S. Barthélemy, svensk ö uti Westindien* (Stockholm, 1786); Bengt And. Euphrasén, *Beskrifning öfver Svenska Västindiska Ön St. Barthelemi, samt öarne St. Eustache och St. Christopher* (Stockholm, 1795); Sven Ekvall & Christer Wijkström (utg.), *Resan till S:t Barthélemy: dr Christopher Carlanders resejournal 1787–1788* (Stockholm, 1979).
7. Ingegerd Hildebrand, *Den svenska kolonin S:t Barthélemy och Västindiska kompaniet fram till 1796* (Lund, 1951); Jan Arvid Hellström, "...åt alla christliga förvanter..." *En undersökning av kolonialförvaltning, religionsvård och samfundsliv på S:t Barthélemy under den svenska perioden 1784–1878* (Uppsala, 1987).

8. Bl.a. Dan Brändström, "Les relations entre Saint-Barthélemy et la Suède entre 1784 et 1878", *Bulletin de la Société d'Histoire de la Guadeloupe* 29, 1976, s. 5–19.
9. Se Sture M. Waller, "Det svenska förvärvet av S:t Barthélemy", *Historisk tidskrift*, hft 3, 1953, s. 231–255.
10. Sture M. Waller, "S:t Barthélemy 1785–1801: yttre förhållanden; handelspolitik och statsfinansiell betydelse", *Historiskt arkiv* 1, 1954, s. 1–37.
11. Leos Müller, *Consuls, Corsairs, and Commerce: The Swedish Consular Service and Long-Distance Shipping, 1720–1815* (Uppsala, 2004).
12. Bengt Sjögren, *Ön som Sverige sålde* (Göteborg, 1966); Gösta Franzén, *Svenskstad i Västindien: Gustavia på Saint Barthélemy i språk- och kulturbeskrivning* (Stockholm, 1974).
13. Bl.a. Per Tingbrand, "A Swedish Interlude in the Caribbean", *Forum Navale* 57, 2002, s. 64–92.
14. Per Tingbrand, *Who Was Who on St Barthélemy During the Swedish Period* (Stockholm, 2001).
15. Ingvar Andersson, "Arkivalier från S:t Barthélemys svenska tid", *Arkiv, sambälle och forskning: Svenska Arkivförbundets skriftserie* 8 (Stockholm, 1965), s. 7–13. Arkivet hade lokaliserats av Rolf Lamborn som även skrivit en utförlig översikt, Rolf K. Lamborn, "The archives of Saint Bartholomew Rediscovered", *The Swedish Pioneer* XV:1, 1964, s. 33–44.
16. Andersson 1965, s. 12.
17. Göran Skytte, *Det kungliga svenska slaveriet* (Stockholm, 1986). Detta gäller även för Rolf Sjöströms översikt om den svenska slavhandeln och slaveriet på ön, se Rolf Sjöström, "En nödvändig omständighet – Om svensk slavhandel i Karibien", i Raoul Granqvist (red.), *Svenska överord: en bok om gränslöshet och begränsningar* (Stockholm, 1999), s. 41–57.
18. Hannes Hyrenius, *Royal Swedish Slaves* (Göteborg, 1977). Samma material utnyttjas även i Francine M. Mayer, "Before and after emancipation: slaves and free coloreds of Saint-Barthélemy (French West Indies) in the 19th century", *Scandinavian Journal of History* 18, 1993, s. 251–273. Skyttes och Hyrenius framställningar verkar dessutom ha utgjort stommen för Dick Harrisons beskrivning av slaveriet på ön, se Dick Harrison, *Slaveri: en världshistoria om ofrihet 1500 till 1800* (Lund, 2007), s. 299–301.
19. Yolande Lavoie, Carolyn Fick & Francine-M. Mayer, "A Particular Study of Slavery in the Caribbean Island of Saint Barthelemy: 1648–1846", *Caribbean Studies* 28:2, 1995, s. 369–403.
20. Avhandlingar, exempelvis Minna Nuñez-Garces, *De fria, vita invånarna på S:t Barthélemy och deras vardagliga liv 1785–1815*, avhandling pro gradu i allmän historia, Åbo Akademi (Åbo, 2005); Martin Schibbye, *Svensk handel med slavar 1784–1847: varför infördes och avskaffades slaveriet på den svenska kolonin S:t Barthélemy*, magisteruppsats, Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet (Stockholm, 2007); Daniel Strömberg, *Samuel Fablberg: liv och vetenskap på den svenska kolonin S:t Barthélemy*, kandidatuppsats, Lunds universitet (Lund, 2009); Magnus Jakobsson, *Haitis självständighet – hot eller möjlighet? Två svenska perspektiv på Haitis revolution 1791–1819*, magisteruppsats i historia, Stockholms universitet (Stock-

holm, 2011); Rolf Sjöström, "Conquer and Educate: Swedish Colonialism in the Caribbean Island of Saint-Barthélemy 1784–1878", *Paedagogica Historica* 37:1, 2001, s. 69–85; Andreas Önnersfors, "Swedish Freemasonry in the Caribbean: How St. Barthélemy turned into an Island of the IXth Province", *Revista Estudios Históricos de la Masonería Latinoamericana y Caribena* (REHMLAC) 1:1, 2009, s. 18–41; Populära framställningar, bl.a. K. G. Olin, *Våra första Västindienfarare* (Jakobstad, 2001); Jenny Stening, *Gustavia, Saint Barbtélemy: Promenade architecturale historique – architectural historic walk – Arkitekturhistorisk promenad* (Göteborg, 2009).

21. Sten Carlsson, *Svensk historia 2: tiden efter 1718* (Stockholm/Göteborg/Lund, 1980), s. 177; Elisabeth Mansén, *Norstedts Sveriges historia 1721–1830* (Stockholm, 2011), s. 79–84.

22. Se vidare Leos Müller, Göran Rydén & Holger Weiss (red.), *Global historia från periferin: Norden 1600–1850* (Lund, 2009); Klas Rönnbäck, *Commerce and Colonisation: Studies of Early Modern Merchant Capitalism in the Atlantic Economy* (Göteborg, 2010).

23. Den hittills enda beskrivningen över rättsförhållanden på ön är Birger Wedberg, "Lag och rätt på S. Barthelemy", i Birger Wedberg, *Tärningskast om liv och död* (Stockholm, 1935), s. 63–104.

24. Dahlman 1786, s. 20.

25. Om slaveriet och plantagesystemet i Västindien, se vidare Robin Blackburn, *The Making of New World Slavery: From Baroque to the Modern, 1492–1800* (London, 1997).

26. C. Sprinchorn, "Sjuttonhundralets planer och förslag till svensk kolonisation i främmande världsdelar", *Historisk tidskrift* 43, 1923, 109–162.

27. Müller 2004.

28. Merrill D. Peterson, *Thomas Jefferson and the new nation: a biography* (Oxford, 1970), s. 319, 328.

29. Åke W. Essén, *Joban Liljencrantz som handelspolitiker: studier i Sveriges yttre handelspolitik 1773–1786* (Lund, 1928), s. 78, 83, 180–184; Leos Müller, "Sweden's neutral trade under Gustav III: The ideal of commercial independence under the predicament of political isolation", i Koen Stapelbroek (ed.), *Trade and War: The Neutrality of Commerce in the Inter-State System* (Helsinki, 2011), s. 156 f.

30. Sjögren 1966, s. 25 f.; Skytte 1986, s. 28 f.; Hellström 1987, s. 49.

31. Kungl. Maj:ts nådiga instruktion för öns förste svenske guvernör, 22/9 1784, Saint Barthélemy Samlingen (SBS) I A, RA. Om Rajalin, se vidare Lennart Rosell, "Samuel Mauritz von Rajalin", i *Svensk biografiskt lexikon* (SBL), bd 29 (Stockholm, 1995–1997), s. 618.

32. Sven Ekvall, "S:t Barthelemy-kolonins historia i korthet t.o.m. Carlanders resa", i Sven Ekvall & Christer Wijkström (utg.), *Resan till S:t Barbtélemy: dr Christopher Carlanders resejournal 1787–1788* (Stockholm, 1979), s. 11. Om Fahlberg, se vidare Ingegerd Hildebrand, "Samuel Fahlberg", i *SBL*, bd 15 (Stockholm, 1956), s. 1; om Carlander, se vidare C. D. Josephson, "Christofer Carlander", i *SBL*, bd 7 (Stockholm, 1927), s. 317. Om prästerna

- på ön, se Jan Arvid Hellström, "De svenska prästerna på S:t Barthélemy under den svenska kolonialtiden", *Personhistorisk tidskrift* 82, 1986, s. 5–56.
33. Hildebrand 1951, s. 69; Sjögren 1966, 25 f.; Ekvall 1979, s. 14; Skytte 1986, s. 28 f.
34. Dahlman 1786, s. 15 f.
35. Memorial, undertecknad Jakob Röhl, Stockholm 14 Januari 1786, Vitterhetsakademins handskriftssamling, vol. 20. Wilmans memorial behandlas utförligt i Hildebrand 1951, s. 88–91,
36. Köpmännens förslag behandlas i Hildebrand 1951, s. 110–113. Hon känner dock inte till det röhlska memorialet. Min hypotes om en koppling mellan det röhlska memorialet och köpmännens yttrande den 17 augusti 1786 bygger på den flagranta likheten i planerna om hur öns administrativa och ekonomiska framtid skulle gestaltas.
37. "Ordinance allowing free entry to all vessels of every Nation in the Port of the Carenage, given St. Batholomew April 16, 1785", tryckt i *Report of Saint Bartholomew* (RSB) 103, 18/4 1807.
38. Dahlman 1786, s. 17 f.
39. Kongl. Maj:ts Nådiga Kungörelse, Som förklarar Ön St. Barthelemy i Westindien för en Fri Hamn eller Porto Franco. Gifwen Drottningholms Slott then 7 Septemb. 1785.
40. Provisionelle convention, til förklarande af préliminaire conventionen, rörande handeln och söfarten, af then 25 april år 1741, emellan hans kongl. maj:t af Swerige och hans aldra christligaste maj:t, konungen af Frankrike; afhandlad och sluten i Versailles, then 1 julii 1784, ratificerad på Drottningholms slott, then 10 augusti therpå följande, och i Versailles then 26 förutgående julii (Stockholm, 1785).
41. Hellström 1987, s. 50–52, 67 f.
42. Se vidare Kenneth Morgan, *Slavery, Atlantic Trade and the British Economy, 1660–1800* (Cambridge, 2000); om de tropiska stormarnas förödelse, se Matthew Mulcahy, *Hurricanes and Society in the British Greater Caribbean, 1624–1783* (Baltimore MD, 2006); om krigens negativa följder för slavplantager, se Richard B. Sheridan, "The Crisis of Slave Subsistence in the British West Indies during and after the American Revolution", *The William and Mary Quarterly, Third Series*, 33:4, 1976, s. 615–641.
43. J. Franklin James, "St. Eustatius in the American Revolution", *The American Historical Review* 8:4, 1903, s. 683–708; Wim Klooster, *Illicit Riches: Dutch Trade in the Caribbean, 1648–1795* (Leiden, 1998).
44. Victor Enthoven, "An Assessment of Dutch Transatlantic Commerce, 1585–1817", i J. Postma and V. Enthoven (ed.), *Riches from Atlantic Commerce: Dutch Transatlantic Trade and Shipping, 1585–1817* (Leiden, 2003), s. 413.
45. Se vidare R. Hurst, *The Golden Rock: An Episode of the American War of Independence* (Annapolis MD, 1996).
46. Poul Erik Olsen, *Toldvaesendet i Dansk Vestindien 1672–1917* (København, 1988), s. 33, 61 f., 147.

47. Erik Gøbel, "Management of the Port of Saint Thomas, Danish West Indies, during the Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *The Northern Mariner/Le Marin du Nord* VII:4, 1997, s. 46.
48. Essén 1928, s. 86–118.
49. Lars Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia* (Stockholm, 1997), s. 248–258.
50. Essén 1928, s. 241.
51. Exempelvis är alla av Rajalins proklamationer åren 1785 och 1786 daterade i 'Carénage St Barthelemi' eller enbart 'St. Bartholomew'. Den första gången som Gustavia omnämns vid namn i ett officiellt är i Rajalins förordning *Proclamation about a Duty or Tax to be laid on different Articles specified in His Majesty's gracious Edict of the 28th August 1786* vilket är daterat "At the Town of GUSTAVIA, in the Island of St. Bartholomew, the 9th February, 1787".
52. Christopher Carlander var skeppsläkare ombord skeppet *Enigheten* som avseglade den 31 oktober 1787 för andra gången från Stockholm till S:t Barthélemy. Skeppet anlände den 11 februari 1788 och återvände den 8 juli men uppfångades av en rysk kapare utanför Halland i slutet av augusti och fördes till Köpenhamn. Carlander förlorade i detta samband hela sin naturaliesamling och kom utblottad till Sverige (Ekvall 1979, s. 16). Student Bengt And. Euphrasén anlände till Gustavia den 8 februari 1788 på handelsman Lars Kåhres fartyg, briggen *Antonia*, som avseglat från Göteborg den 15 december 1787. Euphrasén lämnade S:t Barthélemy med *Antonia* den 20 juni och anlände till Göteborg den 19 augusti 1788. (Euphrasén 1795, s. 2, 201; Carlander, i Sven Ekvall & Christer Wijkström (utg.), *Resan till S:t Barthélemy: dr Christopher Carlanders resejournal 1787–1788* (Stockholm, 1979), s. 74; Gudrun Nyberg, "Ögontröst: en biografi över naturforskaren Bengt Anders Euphrasén 1755–1796", *Svenska Linnésällskapets årsskrift* 2010, s. 69–89.
53. Carlander 1979, s. 74.
54. Även om Euphrasén är något oklar i sin beskrivning av sammansättningen av stadens befolkning visar samtida guvernörsrapporter att Gustavia från första början beboddes av minst lika många svarthyade, d.v.s. slavar.
55. Euphrasén 1795, s. 21.
56. Carlander 1979, s. 74 f.
57. Carlander 1979, s. 70.
58. Euphrasén 1795, s. 8.
59. Carlander 1979, s. 70 f.
60. Franzén 1974, s. 32–38.
61. RSB 2, 9/4 1804; RSB 6, 7/5 1804; RSB 8, 21/5 1804.
62. Charta öfwer Batteriernas belägenhet kringom Staden Gustavia, signerad Fahlberg, 12/4 1800, Krigsarkivet, Stockholm. Om kyrkan, se Sven Thunborg, Skrifvelse från Gustavia d. 25 juli 1787 rörande invigningen af den Svenska Kyrkan på S:t Barthelemy, Bandet N2, Roggebiblioteket, Strängnäs.
63. Essén 1928, s. 242, 244.

64. Memorial, undertecknad Jakob Röhl, Stockholm 14 Januari 1786, Vitterhetsakademiens handskriftssamling, vol. 20.
65. Se vidare Hildebrand 1951, s. 117–119.
66. Essén 1928, s. 244–246.
67. Se Kongl. Maj:ts Nådiga Privilegium Til Uprättande af et Swenskt WestIndiskt Handels=Compagnie, gifwet Upsala Slott then 31 October 1786.
68. Se vidare Hildebrand 1951, s. 119 f.
69. Kongl. Maj:ts Nådiga Reglemente, Angående Styrelsen å Ön St. Barthelemy i West=Indien. Gifwit Upsala Slott then 31 October 1786.
70. Uppå ön St: Barthélemy komma de publique afgifterne under en tid af 10 år, beräknad ifrån den 1 Jan. 1786 till samma tid 1796, att på följande sätt beräknas och utgöras, 28/8 1786, engelsk översättning i RSB 104, 4/7 1807.
71. RSB 104, 4/7 1807.
72. Tulltaxa för ön St. Barthélemy av den 12 mars 1790, Västindiska kompaniets arkiv, Handel och Sjöfart (HoS), vol. 160, RA; Ordinance respecting the Duties etc, 9/12 1790, tryckt i RSB 104, 4/7 1807. Se vidare Hildebrand 1951, s. 183 f.
73. Kongl. Maj:ts Nådiga Kungörelse At West=Indiska Compagniets Privilegium uphör wid detta års slut, såsom ock angående West=Indiska Handelens och Sjöfartens idkande. Gifwen Stockholms Slott den 22 Maji 1805.
74. Kongl. Maj:ts Förnyade Nådiga Reglemente hwarefter Styrelsen å Ön St: Barthelemy i West-Indien, så wäl Justitiae, Police och Oeconomie-Ärender, som i alt öfrigt kommer att förwaltas och utöfwat. Gifwit Beckaskog den 15 October 1805.
75. Chevalier de Durant, Observations about the Island of St Bartholomew, odaterad (ca 1785) engelsk översättning av och i Tingbrand 2002, s. 65 f.
76. Rajalins förteckning finns arkiverat i SBS 2411/1/1, RA.
77. Lavoie, Fick & Mayer 1995, s. 380 f., 385–387.
78. Dahlman 1786, s. 19.
79. Skytte 1986, s. 33.
80. Rajalins brev, daterat 15/8 1795, SBS 2411/1/1, RA.
81. Memorial, undertecknad Jakob Röhl, Stockholm 14 Januari 1786, Vitterhetsakademiens handskriftssamling, vol. 20.
82. Memorial, undertecknad Jakob Röhl, Stockholm 14 Januari 1786, Vitterhetsakademiens handskriftssamling, vol. 20.
83. Handlingar rörande utrikeshandel och kolonisationsplaner, Ruuthska samlingen, vol. 11. (E 5223): Förslag til En Enterprise af Neger-Handel på Kusten af Angola, RA. Se vidare Holger Weiss, "Ett utkast i fel mapp? Några randanmärkningar rörande svenska kolonialplaner i Västafrika under 1700-talets senare hälft", i Christer Kuvaja & Ann-Catrin Östman (red.), *Svärdet, ordet och pennan – kring människa, makt och rum i nordisk historia* (Åbo, 2012), s. 561–583.
84. Hildebrand 1951, s. 92, 140.

85. Kongl. Maj:ts Nådiga Privilegium, Til Uprättande af et Swenskt WestIndiskt Handels=Compagnie. Gifwet Upsala Slott then 31 October 1786, paragraf 14.
86. Hildebrand 1951, s. 186–188, 221–226.
87. Se vidare Lavoie, Fick & Mayer 1995.
88. Ordinance concerning Quays and Streets, Extrait des Minutes tenues au Conceil Royal en l'Isle de St. Barthélemy à Séance du 19 avril 1789, tryckt i RSB 47.
89. Förteckning på de Negres som blivit commenderade at arbeta vid gouvernementet 1785, 1786, SBS 2411/1/1, RA.
90. År 1821 avled slaven James Duck. Denne hade köpts år 1815 och guvernören meddelade kung Karl XIV Johan at varit den ende slav som kronan någonsin ägt (Wedberg 1935, s. 84).
91. Inventarielista i samband med den brittiska ockupationen i mars 1801, Dokument från kontoret på St Barthélemy 1790–1803, HoS, Västindiska kompaniet 176, RA.
92. Sven Thunborg, Förteckningar på födde och döpte, sammanvigde och döde wid Svenska Evangeliska Lutherska församlingen på öen St. Barthelemy i West-Indien hållan under åren 1785–86–87–88–89 och 1790, Roggebiblioteket. Användandet av beteckningen 'négres/négrersses' i stället för 'esclaves' (slavar) var kutym även under den franska tiden, se Lavoie, Fick & Mayer 1995, s. 379.
93. Uppgifterna är tagna ifrån Tingbrand 2001.
94. Lavoie, Fick & Mayer 1995, s. 383–387.
95. Carlander 1979, s. 66.
96. Dahlman 1786, s. 23.
97. Carlander 1979, s. 67 f.
98. Euphrasén 1795, s. 23 f.
99. Se vidare Hall 1992; Louise Sebros, *Mellem Afrikaner og kreol. Etnisk identitet og social navigation i Dansk Vestindien 1730–1770* (Lund, 2010).
100. Se vidare Blackburn 1997.
101. Lavoie, Fick & Mayer 1995, tab. 2, s. 384.
102. Euphrasén ger två siffror för Gustavias invånarantal, å ena sidan skriver han att det bodde 561 personer i staden (s. 8), medan hans uppdelning av stadens befolkning i vita och svarta endast ger summan 531!
103. Euphrasén 1795, s. 20–24.
104. Euphrasén 1795, s. 49.
105. Euphrasén 1795, s. 23.
106. Hyrenius 1977, s. 13.
107. Ordinance concerning foreign Slaves living in the Colony, given 22/12 1797, förnyad 6/7 1804, publicerad i RSB 16, 19/7 1804.
108. Ankarheims rapport, daterad Gustavia 6/11 1807, SBS 2411/2/1 C, SRA.
109. Wedberg 1935, s. 64.

110. Bruket av svensk och västindisk lagstiftning samt praxis i rättskipningen på ön undersöks som bäst av Fredrik Thomasson.
111. 3.§, Kongl. Maj:ts Nådiga Reglemente, Angående Styrelsen å Ön St. Barthelemy i West=Indien. Gifwit Upsala Slott then 31 October 1786.
112. 7.§, Kongl. Maj:ts Förnyade Nådiga Reglemente hwarefter Styrelsen å Ön St: Bart-
helemy I West-Indien, så wäl Justitiae, Police och Oeconomie-Ärender, som i alt öfrigt
kommer at förwaltas och utöfwat. Gifwit Beckaskog den 15 October 1805.
113. Ordinance establishing the Sale of Slaves before Public Officers, given 17/9 1802,
publicerad i RSB 15, 12/7 1804.
114. Euphrasén 1795, s. 52 f.
115. Euphrasén 1795, s. 52 f.
116. Carlander 1979, s. 82.
117. Euphrasén 1795, s. 53.
118. Rajalins order 28/12 1786, SBS 2411/1/1(2), RA.
119. Carlander 1979, s. 82.
120. Euphrasén 1795, s. 54.
121. von Rosensteins förklaring, 6/7 1787, SBS 2411/1/2, RA.
122. Det franska originalet finns arkiverat i SBS 2411/1/2, RA; digitala versioner av både
den franska och den engelska versionen av von Rosensteins slavreglemente finns tillgäng-
liga på <http://www.memoirestbarth.com/st-barts/esclavage/archives-code-noir-suedois>
(2011-11-10). Hildebrand (1951, s. 159) omnämner polisstadgan men diskuterar den
inte vilket däremot Skytte (1986) gör.
123. Ordonnance sur le marché public... 19/4 1790, tryckt i RSB 51, 11/5 1805
124. Ordinance to prevent disturbances in the Night by dogs, 8/12 1797, tryckt i RSB
59, 17/7 1805
125. Ordinance to prevent Idleness and Gambling amongst Coloured People and Slaves,
15/1 1800, tryckt i RSB 11, 11/6 1804.
126. Proclamation for the preservation of public safety, 26/2 1810, tryckt i RSB 112,
28/2 1810.
127. Euphrasén 1795, s. 54.
128. Se vidare Harald Elovsson, *Amerika i Svensk litteratur 1750–1850* (Lund, 1930); Åke
Holmberg, *Världen bortom västerlandet. Svensk syn på fjärran länder och folk från 1700-talet till första
världskriget* (Göteborg, 1988); Magnus Nyman, *Upplysningens spegel: Göteborgs Allehanda om
Frankrike och världen 1774–1789* (Stockholm, 1994).
129. RSB 19, 21/8 1804; RSB 20, 28/8 1804.
130. RSB 6, 7/5 1804.
131. Förenings-Förbund emellan Hans Maj:t Konungen af Sverige å ena, samt Hans
Maj:t Konungen af det Förenade Riket Stora Britannien och Irland å andra sidan, Afhand-
ladt och afslutit i Stockholm den 3 Mars 1813, och bekräftat på Stockholms slott den 7
April och i London den 23 Mars samma år. Tryckt i Kongl. Tryckeriet 1813.

132. Ordinance respecting the Police of Slaves in this Colony, RSB 159, 17/8 1814.

133. Se vidare Hyrenius 1977; Lavoie, Fick & Mayer 1995, s. 390–401.

Summary:

The Complex Space of the Swedish Colonial Project: Slavery under the Swedish Flag in the Late Eighteenth-Century Caribbean and Atlantic World

When Sweden took over Saint Barthélemy in the Caribbean in 1784, the island was inhabited by French colonists and their slaves. As the island was too small and barren for large-scale plantations, the Swedish authorities decided to declare it a free-port, outlined the site for a new town, and issued an invitation to traders and merchants of any nationality to settle on the island. Within the space of a few years, a Swedish cosmopolitan town, Gustavia, was in place beside La Campagne, the French-dominated countryside. This essay takes a critical look at the first twenty years of the Swedish era on the island. A special focus is placed on the question of slavery and the coloured division of space on the island. Similar to all other late eighteenth-century Caribbean slave societies, the Swedish island simultaneously contained a hegemonic white space and a dominated and controlled black space. It was a multiracial and multi-ethnic society inhabited by white naturalized citizens and burghers, visiting white foreign merchants and émigrées, second-class semi-citizens comprised of freed slaves and *gens de couleur*, and African and Creole slaves. While the first two groups enjoyed certain rights, the lives of the latter two groups were controlled and regulated by slave laws and other legal restrictions.

Keywords: Saint Barthélemy, Gustavia, slaves, Swedish slave law.

Between the Darkness of Barbarism and the Light of Civilization: British Images of the Finn in the Late Eighteenth Century

*Anssi
Halmesvirta*

Introduction

During the second half of the eighteenth century, in the Enlightenment travel literature which described the peculiar customs, manners, and the level of civilization of peoples, there emerged an indisputable fact of European history: the 'progress' of society. This article argues that as books of travel became 'tremendously' fashionable the 'Finnish race' was discovered (cf. the concomitant discoveries of Dalmatia and Norway), and it was rated according to the image of a gradual development from 'barbary' towards a civilized way of life.¹ The first few British travellers who visited Finland in the period between approximately 1760 and 1800 placed the Finns on the ladder of semi-civilization, denoting their settled but uncertain 'middle position' between the Russians and the Swedes. They jettisoned old mythical notions, for example of Finnish seamen capable of raising winds against the British seafarers in the Baltic or the Arctic Sea, and realized that they were different from the still nomadic, uncivilized Lapps. This new image of the Finn did not change much with the onset of Romanticism, although it brought to the fore scepticism concerning human unity and wonderment at the originality of the human 'races' in the Nordic sphere.² In this way, as scientific observation was complemented by more refined human understanding, the world view of the Enlightenment was opened towards the still unknown North.

My task in this article is to offer an intellectual historical analysis of the British images of the Finns in the late eighteenth century in the light of the 'progressive' idea of history. I try not only to see into their logical structure and eavesdrop on their hidden messages, but also to recover them in their complexity and variety, an attempt left rather unsatisfactory and incomplete in previous studies.³ The sources consist of scholarly and philosophical studies as well as four prominent

books of travel, three of them by British authors (William Coxe, William Tooke, and Edward Daniel Clarke) and one by an Italian (Giuseppe Acerbi), whose work was first published in English and widely read and acclaimed in England. It provides a kind of mirror reflecting contemporary critical attitudes towards 'progressivism'.

Before analysing the primary sources, it would be appropriate to give a synopsis of Finnish political and cultural developments from the mid-eighteenth century to 1809, when Finland was conquered by Russia from the weakened northern power Sweden.⁴ Sweden had declined since the Peace of Nystad (1721) when it had had to cede south-eastern Finland along with Ingria, Livonia, and Estonia to Russia. With access to the Baltic and the establishment of Saint Petersburg, Russia gradually strengthened its power in the Baltic sphere. Even the internal affairs of Sweden, which came to be ruled by the Estates (1720–1771), were influenced by Russian intrigue. After further territorial losses in the Peace of Turku (1743), the leading nobles in Finland realized that it was no longer sheltered from Russian invasion, and they tried to assume a conciliatory policy towards their eastern neighbour.

As early as the 1720s and 1730s, the Finnish peasant representatives in the Riksdag in Stockholm reacted against the dominance of Swedish policy and culture among the Finnish upper classes. The Finns and the Swedish-speaking administrators in Finland became alienated from each other, culturally and linguistically, a fact observed by British travellers. This showed itself in the coup of Gustav III in 1772; some officers from Finland helped Gustav to reinstate monarchical power. The new Constitution of 1772 and the later Act of Union and Security (1792) gave the monarch full executive powers, the four Estates convening only when new taxes were planned.

Soon after Gustav III's coup, it became clear that the Swedish government had neglected the defence of Finland. In the 1780s Finnish discontent developed into a separatist movement that reached its culmination just before Gustav III's war against Russia. Finnish officers were disinclined to wage yet another war; they rebelled, but were suppressed. It was during the tumultuous years preceding and during the French Revolution that the foundations for the coming cultural and national awakening were laid in Finland. The interest in the Finnish race, language, and history grew particularly at the University of Turku (Åbo), which was also visited by the British travellers, where more systematic research in these fields was kindled in the spirit of Herderian Romanticism. The Finns began to cherish strong local patriotic sentiments specifically associated with Finland as distinct from Sweden, while still remaining loyal to the Swedish throne.

Typical interior of a Finnish peasant house. Two men are singing the runes (cf. Kalevala) and pulling arms to the rhythm of the kantele. Joseph Acerbi, *The Travels through Sweden, Finland and Lapland to the North Cape in the years 1798 and 1799* (London, 1802), vol. I.

At the turn of the nineteenth century, power politics were to decide the status of Finland. Napoleon urged Tsar Alexander I to force Sweden to abandon its relations with Britain and to join the Continental Blockade. After a short war in 1808–1809, Russia conquered Finland. As relations between Alexander and

Napoleon cooled, Alexander decided to keep Finland and annex it to Russia as an autonomous Grand Duchy. The British observers in Saint Petersburg and some of the travellers who crossed Finland understood that the balance of power in Northern Europe had decidedly tilted in Russia's favour.

When studying late-eighteenth-century visitors to Finland, it may be surprising to note how many Brits were among the more familiar French⁵ and Germans. During their Grand Tour they usually headed to Central Europe and continued to Italy and Greece, the lands of classical cultural heritage that they admired and cherished. However, while the French Revolution shook Continental Europe, British travellers would turn away from the conventional routes and visit the margins of the continent, the northern countries and the Russian Empire, which contained still uncharted regions inhabited by lesser-known peoples.⁶ The old great power and ally in the North, Sweden, attracted them, and in Lapland and Finland – which were geographically and mentally positioned along the border between Western civilization and 'barbaric' Russia – one could encounter unspoiled and unique nature as well as peculiar 'races' of man. One incentive for this orientation may well have been that the works of French scientists were translated into English and cited in British journals. One such scientist was Maupertuis, who had corroborated the Newtonian theory of the Earth's flattening towards the poles with his measurements in Lapland. In addition, letters to *The Gentleman's Magazine* and British poetry (e.g. Richard Steele, James Thomson, and Robert Southey) describing untainted Lapps stirred interest among the educated public.⁷

Moreover, the British who visited Saint Petersburg were interested in discovering if Russia, despite the reforms introduced by Peter the Great and Catherine II, was still as barbaric as typically depicted. From the Russian capital there was a direct route through Finland to Stockholm, and along the way the British traveller could glimpse Finns or take a longer tour through the country. Among them were scientists, historians, and other educated men whose knowledge of Finland was meagre and restricted to fragmentary ancient literary sources, dubious histories,⁸ and fantastic narrations of sailors to the North. They had the opportunity to establish whom Tacitus had denoted by his 'fenni', Finns or Lapps, and see whether they still lived in holes in the ground and left their elderly to the mercy of nature.⁹ If Francis Bacon had exhorted the traveller to merely 'prick in some flowers of that he had learned abroad into the customs of his own country',¹⁰ the enlightened traveller wanted to learn more: he was not only deeply interested in the variety of human nature but in the manners and dispositions of the foreign 'races' as such. As one widely read compendium put it:

they [travellers] have explored with a philosophic attention; and by laying open the internal springs of action by which the inhabitants of different nations are actuated, exhibit to us a natural and striking picture of human manners, under the various stages of barbarity and refinement.¹¹

Here we come across the expression of the travellers' main tenet of culture: according to the progressive idea of history formulated by the Scottish Enlightenment, civilization had developed through gradations – from savagery, barbarism, nomadism, and feudalism to modern commercial capitalism – reaching its apogee in the British Isles. These gradations were preceded by the original climax of classical culture, which served as an exemplar of the best of human nature.¹² Civilization signified refinement in manners and freedom in security under just authority. No wonder travellers were often taken aback by the barren conditions of the land and the brutish manners of the Finns and Lapps. Yet there were those who saw in them features of the noble but ignorant savage whose mind had not yet been spoilt by the Western morality of harsh utility, which was poised to replace the traditional code of knighthood and courts.¹³ Travellers felt free to combine historical reflections with utilitarian lessons; while they made enlightened guesses as to the origins of the Finns and Lapps, they usually paid more attention to their present state and possibilities for development. It turned out that the Lapps remained at a lower level of the civilization process than the Finns, who had enjoyed contacts with the commercial and civilized West and climbed to the level of semi-civilization. This was confirmed by the travellers who realized how many products were already exported from Finland to England: including pitch, tar, planks, and rope for the shipping industry. Although there was disagreement among the Romantics over whether civilization really was better than innocent savagery, they agreed that ignorance and superstition were objectionable. The lesson was that these obstacles would be removed if the resources of Finland could be fully exploited. This was also the opinion of Daniel Defoe, who floated the remarkable but infeasible idea of digging a canal from the Gulf of Bothnia to the White Sea in order to shorten the route of British ships to the Russian Archangel.¹⁴

Earlier Views

Before analysing some of the most representative travel accounts of Finland, it is necessary to take into account the prevalent racial classifications which accorded

with the grand idea of God's creation, the Great Chain of Being.¹⁵ According to this static scale, in the hierarchy of humans the Lapps were superior to the Australian Aborigines and other 'black races', resembling the 'yellow' Mongoloids. However, the varieties of the Finnic 'race' – which included the Savo, the Tavast, and the Karelian sub-races – were superior to them thanks to their agricultural, settled lifestyle, and were positioned between the whites (Caucasians) and the Mongoloids.¹⁶ Their status implied a distinct potential for cultural development according to commentators such as Count Buffon and the naturalist Linnaeus in particular. In the early 1730s Linnaeus carefully studied the Lapps and Finns ('I would tie them up against a wall and flog them till they promised to build chimneys'¹⁷) and identified them as part of the white race. For one British zoologist well acquainted with the Nordic climate, Europe provided a mild zone that was most suited to the 'White Race'; the physical features of the tall Finns and the dwarfish Lapps of the North were products of the environments in which they lived.¹⁸ In Oliver Goldsmith's popularized history of nature, the Finns featured as a more civilized 'race' than the Lapps, whom they, along with the Norwegians, were still trying to convert to Christianity. The fairer complexion of the Finns indicated that they inhabited a milder zone than the Lapps. It was their queer and difficult language (Finno-Ugrian) that bespoke their Eastern origins, the whereabouts of which remained obscure until the mid-nineteenth century.¹⁹

One prominent scholar who attempted to study the matter more closely was Edward Gibbon, the historian of the Roman Empire who rejected Olaus Magnus's fantastic notion of the Northerners (Goths) as the main occupiers of Scandinavia and the leading tribes of Europe (the so-called Gothic myth). Drawing on second-hand German sources in Saint Petersburg, he concluded that the Finns had remained outside the orbit of civilization until the Swedes forcefully baptized them in the twelfth century. Gibbon was sceptical of the supposed linguistic relation between the Finns and other Finno-Ugrian tribes of north-east Russia and Siberia, but agreed that Finns and Hungarians were racially related. He claimed that the Hungarians were more fortunate, however, as they had wandered from Russia to the south, to the banks of Danube, where they learned to cultivate wine.²⁰ This contradicted the view adopted by most of the proto-anthropologists who were convinced of the unity of creation (monogenism) and explained the dark complexion of the Lapps and some Finns by referring to their proximity to the Arctic zone: the cold and dirt engendered their dark hue. It was also evident to them that the cold winters of the North made blood run slowly, thus lowering vitality and stunting the reasoning abilities of its inhabitants. Nevertheless, Johann Friedrich Blumenbach and Georges

Cuvier, for example, regarded the deviation of the Finns from the white ideal as a degeneration towards the Mongoloid type – after all, had not God created the white man in his own image?²¹ The Northern environs were no longer something romantically idealized, as they dulled the passions and the character of the Northerners, which according to David Hume could only be aroused by liquor. And too much drinking would lead to complete ‘darkness’, as was the case with the Negroes.²² So, even if there was ample evidence to the contrary – for example, in Linnaeus’s *A Tour in Lapland* and Schefferus’s *Lapponia* (1673), which showed how peaceful, simple, and swiftly-moving Lapps and Finns were – many an armchair scholar thought Finns hostile to foreigners and even more superstitious and ignorant of civilized comfort than the Lapps.²³

Setting aside these ambiguous and partly antiquated notions, we come across some quite reliable sources of information on the Finns available to British readers. With the Peace Treaty of Nystad (Uusikaupunki) in 1721, after the Great Northern War, the maritime trading routes to the Baltic were open again, and soon one guide for seafarers and traders described Finland as not ‘totally useless’ to the outer world:

It is remarkable that in the summer the People are, like Prisoners, confined at home, or near home, there being no travelling for the Rivers and Lakes, which are innumerable, and some very large and unpassable for want of Bridges and Boats, besides, the soil is soft and miry, and the roads unpassable, the Heat not being sufficient to dry up Sloughs and low wet Grounds; so that the People keep at home, and tend to Plow and Harvest, but in the winter, which begins about October, the Frost first hardening the Surface moderately, and then the Snows falling for several weeks with little or no Intermission. Nature put on a new Face, is dressed all in White, and then the inhabitants look abroad, begin to travel, and carry on their needful Affairs.²⁴

Mentioning only the best-known ports for the British in Finland, Tornio (‘Torne’) and Viborg (‘Wiborg’), the writer concluded that the greatest obstacles to furthering the economic progress of the country were, as Adam Smith had also noticed, the lack of transportation and population and the so-far modest exchange of goods.²⁵

‘Progress’ in Finland

The travellers’ reception of the scholarly images of the Finn was mostly rejecting, and some learned men, such as William Coxe, William Tooke, and Edward Daniel

Clarke, refuted antiquated ideas and speculations with their first-hand experiences. In Finland they found new sources of information which proved that the Finns were not as backward as typically depicted. They also contested far-fetched historical analogies and racial typologies and were able to draw quite realistic images of the Finns, thus disseminating relatively reliable knowledge about them. The fourth traveller, Giuseppe Acerbi (introduced in the Epilogue) comes into the picture as a foreign commentator on their views, and personifies the relativity of cultural imagery during the time.

One traveller well acquainted with the conditions in the Russian Empire, particularly the Baltic provinces and Viborg county where Karelian Finns lived, was the travelling antiquarian and tutor of the Earl of Pembroke, William Coxe (1747–1828). He realized how little social progress had been achieved in Russia, where serfdom prevailed and despotism reigned. He could not agree with Voltaire's positive portrait of the Russian emperors, and his account confirmed the view that Russia had not changed much since the sixteenth century.²⁶ However, being a Tory, Coxe did not support radical changes in society and had no faith in enlightenment by coercion; in order to develop Russia, he argued, the Tsars should free the initiative of the individual, a goal that seemed very far from realization in the Empire, in which the majority of the Orthodox population lived in a state of indifference. In comparison to this stagnation, the government of Viborg, annexed by Russia from Sweden in 1721, showed a very different state of affairs. Travelling through the area by stagecoach, he observed on 2 March 1779:

This province retains most of its ancient privileges with occasional modifications. The country produces, besides pastures, rye, oats and barley, but not sufficiently for the population [...] The villagers possessed many conveniences of life which we did not meet in Russia, particularly beds, and great variety of household furniture.²⁷

Crossing over the border to Finland enhanced the impression that the Finns had also progressed morally, since Russian dishonesty and stealth instantly disappeared. This seemed to have resulted from the freer atmosphere of Lutheranism and from the freedom of the peasant, who was traditionally held in high esteem in Sweden. The fair-haired Finns were also a lot cleaner, tidier, 'more civilized', and happier than the dark-complexioned, dirty, and lazy Russians. Even the landscape in Finland was not as monotonous and bleak as in Russia. Inns there were better kept than hotels in Russia, and in western Finland there were very neat peasant houses not found in Russia, their chimneys comprising an important sign of civilization. The dwellers made their tools themselves and seemed quite self-suf-

ficient, and their work ethic, fortified with Lutheran piety, was good. These Finns, unlike the Russians and Lapps, had given up most of the pagan and Catholic 'superstitions' so much despised by the enlightened. It may be noted here in passing that one Lapp family had been transported from Lapland to a menagerie in London and exhibited to the public. The Lapp woman was found ugly, but it was conceded that perhaps the Lapps would not like the look of alabaster white people either.²⁸

Another educated traveller, William Tooke (1744–1820), author of a history of the reign of Catherine the Great, had travelled widely in Russia and become a respected expert in Russian affairs whose works were cited in British encyclopedias in the early nineteenth century. Since 1772 he had been the vicar of the parish of British tradesmen and entrepreneurs in Saint Petersburg, and claimed that he had access to scientific circles and the library of the Imperial Academy. He classified Russian culture according to the scale of progressive gradation: it was a wonderful collection of hunter-gatherers (Samoyeds), nomadic people, peasants, and a few entrepreneurs and industrialists. He wondered how great a cultural distance it was from 'the earth-holes of the Samoyeds to the palaces of the residence, from the needle-work of fish-bones and sinews to the weaving of tapestry, from the sling and the arrow to the fire-arms of the modern art of war in Europe!'.²⁹ He considered the Finns to be one of the two indigenous races of the Empire, the Slavs representing the other, and using information compiled from Russian chronicles, he classified them into thirteen sub-races: Lapps, Finns (of Finland), Estonians, Livians, Tseremiss, Tsvuvash, Mordvians, Votyaks, Permians, Voguls, Ostyaks, Samoyeds, and Hungarians. He firmly refuted the theory by August Ludwig von Schlözer, a German historian of the Russian Empire, that the Finns had originally been European and leaned towards the ancient idea that Asiatic Scythia had been their cradle. The step from nomadism to agriculture by the Finns and Estonians, after they had wandered from the steppe beyond the Ural Mountains to the West, had been decisive in their rise to the top of the Finno-Ugrian family of races. It signalled the transformation from a crude and hard lifestyle to a more comfortable one.³⁰ Within the Finno-Ugrian family, the Finns living in the Viborg province were the most progressed of all, and a fairer race than the 'dwarfish, dirty and pale-hued Lapp'. Evidently this was partly due to their mixture with the Germanic Swedes, given that they were 'fair, tall and sturdy', but the main cause for their improvement was moral rather than physical. Their greater happiness compared to other Finnic tribes was chiefly due to the freedom they enjoyed, and accordingly they fared a lot better than any Russian tribe. Their successful adaptation to their rugged environment had released their initiative:

the Russian serfs usually toiled on their old lands year after year, whereas the life of the Finnish peasant was eased by his access to forest products, which he sold to the international market. Tooke believed that the impact of the environment on men was visible, as he thought that if the Finns moved to Lapland they would soon begin to resemble the Lapps.³¹

Tooke carefully recorded the peculiarities of the Finnish way of living. He criticized the slash and burn agricultural method for being deleterious to the forests and British trading interests and barbaric as such, but he nonetheless regarded the culture of the Finns as semi-civilized, no longer nomadic in the proper sense of the term but semi-settled, which was reflected in their agricultural tools such as the harrow (*risukarbi*) and special plough (*banka-aura*). Certainly the Finns were less developed on the whole than the British, but in one area they were more advanced: they had invented an ingenious method of drying corn, the drying barn (*riibi*).³² In general terms, Tooke's approach was dualistic; on one hand, he appreciated the way the Finns had escaped the barbarism of Russia, but on the other, he hoped that their economy would reconcile with the British trading interests in the Viborg province, a major centre for the export of wooden products to England – sixty-six out of ninety-nine ships in Viborg harbour were British owned in 1772. It is also as if Tooke had defended the Physiocrats' maxim that all progress was dependent on the development of the basic mode of production, agriculture, without which trade could not flourish.

The traveller-historians or scholars used the analogy of natural gradation to describe the rise of civilization. Progress from an earlier and lower stage to a higher one appeared to be as law-like as gradual evolution in nature – though not in a Darwinian sense. The Enlightenment model of explanation for the rise of natural phenomena could be applied to 'moral sciences', the history of civilization included. The mineralogist, geographer, and traveller Edward Daniel Clarke (1769–1822) was attracted by the Newtonian system, which he applied in his empirical studies in natural history and racial-historical disquisitions.³³ He travelled in the North in 1799–1800 with John Marten Cripps, whom he tutored. In addition to minerals he collected cultural artefacts from the Finno-Ugrian people, musical instruments such as the *kantele* and a shaman drum, and bought books, such as Daniel Juusten's chronicle of Finnish bishops of Turku. He also lectured at Turku University on the growth of plants, which he explained as resulting from the light lit by God at the beginning of time. He was appointed as the first Professor of Mineralogy at Cambridge University in 1808.

Clarke, a deist, wanted to study the laws of nature put into motion by God. They determined the order of species and assigned the human races to the cli-

matic zones to which they naturally belonged: Negroes to the tropics, Lapps and Finns to the north, near the Arctic. In the North, Clarke could ponder the moment of creation and expound his scientific motivation to travel there:

That of beholding the face of Nature undisguised; of traversing a strange and almost untrodden territory; of pursuing inquiries which relate to the connexion and the origins of nations; of viewing man as he existed in his primeval date; of gratifying taste for Natural History, by the sight of rare animals, plants and minerals; of contemplating the various phenomena caused by the difference of climate and latitude; and to sum up all, the delight which travelling itself affords [...].³⁴

Like many other British scholars, Clarke viewed the Lapps as providing a point of comparison with the Finns. Unlike some Romantics,³⁵ he did not perceive any 'noble savages' in Lapland. The rugged and barren environment had not allowed the Lapps to rise from their lowly status. Although he paid respects to Linnaeus's studies of the Lapps, he could not agree with his predecessor's positive image of them. At first he considered himself an intruder and did not find Lapland a peaceful haven, but rather became restless when remembering the gardens of Surrey, his home. And the Lapps did not fit in with his ideal of human beauty; their skin was covered with bear grease – a useful method to defend against the attacks of mosquitoes – and they resembled a human being as much as any Negro from Africa. They had 'high cheek-bones, little, sore eyes, widely separated from each other, a wide mouth and a flat nose', and if placed in a menagerie, they would be considered the long-lost link between man and ape.³⁶ Having looked at them more closely, he finally became inclined to identify them with the Mongolians, because the manners of both Lapps and Finns surely hinted to eastern rather than southern origins. The Lapps drank sour milk as did the Kalmyks; they entertained such eastern vices as heavy drinking – Lapp bearers and guides were detestable when they overindulged in spirits. When sober they were as meek as their reindeer.³⁷

Already in Lapland Clarke stumbled on Finnish settlements and felt some relief and joy. In Enontekiö he stayed at one cabin where glue was made from reindeer intestines, and noted that it was an example of manufacture at the lowest level of production. In the village of Kolari he entered the first white-painted house with glass windows. The furniture was nice and the tables were well set. He slept well between clean white sheets.³⁸ The port of Tornio was a busy town centred on wood export, but it was only in Oulu that Clarke could find a degree of civilization matching his own standards and expectations. The upper-class bourgeois enriched by the tar trade appeared to be living in a state of plenty which was quite familiar to Clarke:

We had exchanged the wilderness of Lapland for the luxuries of polished society; brilliant lustres, supporting English patent-lamps, being substituted for burning splinters; a magnificent saloon for a narrow, contracted and smoky cabin; French confectionery for bread made of birch-bark and chipped straw; the most costly dainties for raw or dried fish and flesh, beauty and wit and wine for ugliness and stupidity and pima [Finnish: *piimä*, i.e. sour-milk].³⁹

The difference between British and Finnish culture seemed to have disappeared for a moment, but the abyss between the lowest Lapp and the highest Finnish urban culture remained in place as a mirror to enhance one's own identity.

In Finnish-Swedish Ostrobothnia, Clarke recognized the basic working virtues of the Finns. They had the Arcadian ability to stand against nature with firm character; they were 'a healthy and athletic race of men, inured to labour, and by nature active and fitted to undergo the severest trials of bodily strength'.⁴⁰ For Clarke, this was not the result of the innate vitality of the race, but of their partial descent from a higher race, the Swedes. Armed with the infusion of Swedish blood they had rid themselves of their Asiatic elasticity, yellowish hue, and roundish face. It was again only the Lapps who still resembled the aboriginal Japanese. And the beneficial impact of Swedish culture was to be seen in other things, too: the potatoes brought to Finland during the Pomeranian war had made them healthy.⁴¹

Clarke's racialism was at its strongest when he visited central Finland, the refuge of the 'pure' Finnish race, and became more closely acquainted with it. In his view, the inhabitants were the progeny of the Finns who had arrived from their unknown Asiatic cradle in times immemorial.⁴² In contrast with the Finns living on the coastline who had been in contact with Swedish culture, their way of life had barely been touched by civilized ideas or customs. They were the crudest and most robust of all the races in the North; they were even 'more barbarous than the Laplanders' because they 'held in sovereign contempt all the comforts and luxuries of the more refined nations'.⁴³ Clarke rejected the myth of the hibernating Finns and drew a more naturalistic image of them than Tooke and Coxe had done.⁴⁴

It seems as if the natives of the dreary district between Åbo and Petersburg had exerted their utmost ingenuity, and with fatal success, to banish from their dwellings everything that bore any relationship to comfort and cleanliness. They lie down themselves upon dirty boards, filthy with grease and smoke; in dark hovels, stinking of putrid fish.

Their smoke-cabin life was repellent; they spat on the floor, lived with animals, drank from dirty cups, and seemed to live in promiscuity (the sauna). The view made Clarke sigh with longing for home: 'Oh England! decent abode of comfort

and cleanliness and decorum! Oh blessed asylum of Religion, and of Liberty for the whole world [...] the cradle of Heroes, the school of Sages, the temple of Law, altar of Faith, asylum of innocence, bulwark of private security and public honour.⁴⁵ On his return to England, Clarke's belief in the superiority of Western civilization was strengthened, a natural conclusion of the times in which enlightenment and discovery were combined to open the world for the British Empire.

Epilogue

In the summer of 1799, the travellers Clarke and Giuseppe Acerbi from Italy met in Oulu. Acerbi had escaped the turmoil of revolution and went to the North for relief and entertainment. He played the violin and sang with the British residents, local authorities, and bourgeois elite. The occasion was quite extraordinary in the northern town in those times. While it was a success for the travellers, Acerbi himself was not enthusiastic about it. Unlike the optimistic Clarke, who saw how progress and wealth had reached the tar-trading town, he felt pangs of conscience about the showy mentality and luxury which were the products of the new commercial spirit. It obviously threatened the simple minds of the Northern Finns. Acerbi lamented:

Our narrow minds, that are filled with notions of what is called refinement, are at loss to conceive how these people, who appear so poor and low in our eyes, merely because they have not a coat cut after the model of ours, should refuse money, and submit to so much toil only for the pleasure of being useful to others or for the insipid satisfaction of doing good. Such examples, but too rare and too little known in the polished circles of great towns, are not so in those places which are far removed from a metropolis, where morals have become the victim of selfish and corrupt passions.⁴⁶

As an Italian nobleman who had had to flee the political unrest in his country, Acerbi realized what the utilitarian commercial culture had brought with it to the North. Its rise would break the harmony met with in peripheries where nomadism and basic agriculture provided livelihood for the great majority of people. The message of Acerbi's itinerary – first published in English – to the British was that a nobleman should not leave the simple but happy countryside lifestyle. He should shy away from the bustle of commerce, which undermined the finer virtues of knighthood.

For the British, hospitality and simple earnestness as expressions of untainted morality represented ignorance and backwardness. As traditional feudal relations

had been relaxed and commercial classes were experiencing a boom before and during the Continental upheaval, their evaluations of Finnish affairs coincided with progressive value-judgments. Acerbi's romantic and nostalgic musings were cast aside, and a cautiously optimistic picture of Finland could emerge. The British progressives – who urged the agricultural reforms to keep pace with commercial progress – demanded a new, more forward-looking entrepreneurship and governmental culture to take the lead. The signs of progress in Finland were interpreted as the dawn after a long night of barbarism, and it may be that the knowledge the travel books disseminated enticed enterprising British investors to try their luck in the North. An adventurous pioneer morality coupled with the 'liberal' tsarism of Alexander I played their remarkable roles in the motivation of the British, who arrived in Finland in the early nineteenth century to establish textile factories and other businesses. It is difficult to weigh what incentive travel accounts from Finland may have given to early industrialists (e.g. Finlayson, Montgomery, and the Salvesens) who were heading North in hopes of lucrative investments. They were nevertheless persistent in disseminating to the West the image of the formerly backward and now civilized Finns, at least those in coastal towns such as Viborg, Turku, and Oulu, ports for maritime trade in forest products to Britain – thanks to the infiltration of Western political economy and culture. Moreover, they called into question contemporary scholarly notions of the Finnish people, remoulding them into a curious mixture of Eastern and Western 'races' that was congenial to the British.

Notes

1. Pat Rogers, 'Introduction: The Writer and Society', *The Context English Literature: The Eighteenth Century*, ed. Pat Rogers (Methuen, 1978), p. 63 f.
2. For this shift, see Robert Holmes, *The Age of Wonder* (London, 2008), esp. prologue and ch. 5.
3. See Stefan Collini, 'General Introduction', *History, Religion and Culture: British Intellectual History 1750–1950*, eds. Stefan Collini, Richard Whatmore & Brian Young (Cambridge, 2000), p. 3. Although Tony Lurcock's anthology *Not So Barren or Uncultivated* (London, 2010) deals with some of the same travellers as this article, it fails to put the travel accounts in the general frame of mind of the age and does not provide scholarly annotation. For its part, the present author's study (Anssi Halmesvirta, *The British Conception of the Finnish 'Race', Nation and Culture, 1760–1918*, Helsinki, 1990) left many relevant sources untouched. Brian Dolan's study, despite showing that travel literature created

- new 'racial types' and thus contributed to the new constitution of Europeaness, does not pay due attention to the position of the Finns in this process. See Brian Dolan, *Exploring European Frontiers: British Travellers in the Age of Enlightenment* (London, 2000), esp. p. 185, 188.
4. A handy guide to Finnish history for British readers is George Maude, *Historical Dictionary of Finland* (London, 1995).
5. See Osmo Pekonen, *La rencontre des religions autour du voyage de l'abbé Réginald Outbier en Suède en 1736–1737* (Rovaniemi, 2010).
6. Certainly it had been more popular to study the Eskimos and the Indians or to sail to the Pacific to encounter the Polynesians or the Aborigines of Australia or the Maori of New Zealand. See, Iain McCalman, 'Introduction', *The Enlightenment World*, eds. Martin Fitzpatrick et al. (London & New York, 2007), p. 518 f.
7. See, *Henceforth the Anglo-Saxon is the Brother of the Finn! Poems about Finland 1634–2000*, eds. Anssi Halmesvirta & David Wilson, *Studies in General History*, vol. 11 (Jyväskylä, 2003).
8. The idea of the greatness and valour of the Northern peoples was widely disseminated by Olaus Magnus in his *A Compendious History of the Goths, Swedes & Vandals and Northern Nations* (London, 1658) but featured already in George North's *Description of Swedland, Gotland and Finland* (London, 1561).
9. Tacitus' description was cited among many others by Gilbert Stuart in his *A View of Society in Europe* (Edinburgh, 1778), p. 10.
10. Francis Bacon, 'Of travel' (1612), *Essays* (London, 1965), p. 56.
11. *A New Geographical, Historical and Commercial Grammar and the Present State of the Several Kingdoms of the World*, ed. William Guthrie, 15th ed. (London, 1795), p. ix.
12. Thomas H. Peardon, *Transition in English Historical Writing 1760–1830* (New York, 1966), *passim*.
13. John W. Burrow, *Gibbon* (London, 1985), p. 82.
14. Daniel Defoe, *An Impartial History of the Life and Actions of Peter Alexowitz, the Present Tsar of Muscovy* (London, 1723), p. 118, appendix I. He emphasized that the collapse of Sweden in 1721 in the Great Northern War made Russia one of the great powers to be taken into serious account in the calculations of the balance of power in Europe.
15. See for this Arthur O. Lovejoy's classic *The Great Chain of Being* (New York, 1936).
16. *Readings of Early Anthropology*, ed. J. S. Slotkin (Chicago IL, 1965), p. 177–180, 182–186.
17. Linnaeus's description quoted in Wilfrid Blunt, *Linnaeus: The Compleat Naturalist* (London, 2004), p. 65.
18. Thomas Pennant, *Arctic Zoology* (London, 1784), vol. I, introduction.
19. For the British controversy over the Finnish origins, see Halmesvirta, *The British Conception of the Finnish 'Race', Nation and Culture, 1760–1918*, esp. ch. 3.

20. Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, new ed. (London, 1838), vol. I, p. 277, 280 f., 286. He did not see, e.g., the connection between *vogul* and *ugur* in Finno-Ugric languages
21. E.g. Georges Cuvier, *Animal Kingdom*, vol. I, p. 94; Philip Curtin, *The Image of Africa* (Madison, 1964), p. 231.
22. David Hume, 'Of National Characters' (1742), *Essays Moral, Political and Literary*, ed. Thomas H. Green & T. H. Grose (London, 1875), p. 244, 252, note 1; Cf. Adam Ferguson, *An Essay on History of Civil Society* (London, 1765), p. 17.
23. See, e.g. Moses Pitt, *English Atlas* (1680).
24. *Atlas Maritimus et Commercialis*, ed. Edmund Halley (London, 1728), p. 41.
25. Cf. Adam Smith, *The Wealth of Nations*, ed. A Skinner (London, 1983), p. 125, 220.
26. Cf. M. S. Anderson, *Britain's Discovery of Russia, 1553–1815* (London, 1953), p. 80–89.
27. William Coxe, *Travels into Poland, Russia, Sweden and Denmark* (London, 1784), vol. II, p. 308, 319.
28. *Ibid.*, p. 309–311; Cf. Matthew Consett, *A Tour through Swedish-Lapland, Finland and Denmark* (London, 1789), p. 94.
29. William Tooke, *View of the Russian Empire* (London, 1800), vol. I, p. 511; Cf. *Rees' Cyclopaedia*, vol. 14 (1819), 'Finland', 'Finns'.
30. Tooke, *View of the Russian Empire*, p. 85, 326 f.
31. *Ibid.*, p. 322 f.; vol. II, p. 132, 154 f.
32. *Ibid.*, vol. III, p. 139 f.; vol. II, p. 156 f., 220.
33. See, William Otter, *The Life and Remains of the Rev. Edward Daniel Clarke, LL.D.* (London, 1824), vol. I, p. 49.
34. Edward Daniel Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa* (London, 1810), part. III, sec. I, p. 561.
35. See e.g. John Ledyard, *Journey Through Russia and Siberia 1787–1788: The Journal with Selected Letters*, ed. Stephen D. Watrous (Madison, Milwaukee & London, 1966).
36. Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa*, part, III, sec. I, p. 486 f.
37. *Ibid.*, p. 400 f., 540 f., 486; 1824 edition, p. 24 f. Clarke rejected both the biblical and Gothic myths of the origins of races and gathered his information from Finnish sources (the historians Franzén and Porthan) and rejected Voltaire's views by claiming that the latter knew as much of Finns as of the inhabitants of the moon.
38. Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa*, part III, sec I, p. 418.
39. *Ibid.*, p. 64 f.
40. *Ibid.*, p. 47 f.
41. *Ibid.*, p. 72, 75–77, 80 f.; vol. II, p. 206 f.
42. Clarke relied only on his 'racial' reasoning and did not trust any authority (Tacitus, Paulus Diaconus, et al.), concluding: 'For all that concerns their early history, and the origin of the Finns, we may in vain ransack the libraries of the world.' *Ibid.*, p. 233.

43. *Ibid.*, vol. 11, p. 232.

44. *Ibid.*, p. 355.

45. *Ibid.*, p. 259.

46. Joseph Acerbi, *Travels through Sweden, Finland and Lapland to the North Cape in the years 1798 and 1799* (London, 1802), vol. I, p. 235 f.

Summary:

Between the Darkness of Barbarism and the Light of Civilization: British Images of the Finn in the Late Eighteenth Century

This article aims to show that it was the British travellers (Coxe, Tooke, Clarke, et al.) to Finland in the late eighteenth century who discovered Finland for the British reading public. As they distinguished the Finns as a separate ‘race’ from the Russians, the Swedes, and the Lapps, they contributed to the proto-racialist image of them that would become popular in the nineteenth century. Because Sweden had become an important maritime trading partner (in iron ore, tar, and timber) to the British, its eastern part, Finland, also became an interesting country to visit en route from Stockholm to Saint Petersburg (or from Saint Petersburg to Stockholm). The travellers were astonished to realize that the Finnish peasants had attained a higher degree of civilization than their Russian counterparts, who were still serfs, and additionally that there were in Finland bourgeois and noble people who had acquired culture and wealth. This image of the Finn as living between the civilized Swedes and ‘backward’ Russians was inherited by the Romantics from the enlightened travellers, and it penetrated later anthropological studies on the ‘races of man’.

Keywords: history of ideas, travel books, proto-racialism, Finns, Enlightenment, Romanticism.

Templet i Mälby

Hedvig Mårdh

”Thorsdagen Min dag går en jämn gong Jag bröt af den i går endå på det sättet att jag geck första gongen ut ur huset till Tem[p]let med min stora Cabaj och stora stöflorne vadandes i Snön.” (Fig. 1) Raderna är hämtade ur ett brev från Carl August Ehrensvärd (1745–1800) till sin hustru Sophie Sparre (1761–1832) i början av februari 1795.¹ Han hade vid denna tidpunkt för andra gången lämnat befälet över flottan och saknade en fast bostad. I stället befann han sig på den vintriga sörmländska landsbygden, hos sin vän, statssekreteraren i Krigsexpeditionen Johan Gustaf von Carlson (1743–1801), ägare till Mälby säteri (även benämnt Mellby), en plats som han besökt många gånger förut.

Huvudbyggnaden och den franska stilträdgården omgavs under slutet av 1700-talet av en engelsk landskapspark med en rad byggnader, däribland ett grekiskt tempel rekonstruerat i full skala, allt ritat som ett sammanhängande allkonstverk av Ehrensvärd åt von Carlson. Föreliggande text fokuserar på tempelbyggnaden i parkens södra del, en byggnad som Ehrensvärd påstod var den första fullskaliga rekonstruktionen av ett tempel i Europa: ”Jag är nöjd att ha gjort eller låtit göra hvad ännu intet hänt i världen, nämligen afcopierat i lika mått Ett antickt Tempel i Europa.”² Tempelbyggnaden är intressant då den utgjorde ett fysiskt realiserat koncentrat av de stil- och idéhistoriska strömningar som fanns i Sverige under 1780-talet. Syftet här är att sätta in templet i dess samtida idéhistoriska, litterära och estetiska kontext samt att försöka dra några slutsatser om dess tillkomst, utseende och sociala funktion.

Mälby säteri ligger vid sjön Sillen strax söder om Gnesta i Södermanland. När man besöker Mälby i dag kan det vid en första anblick verka som om parken och alla dess byggnader helt har försvunnit. Vid platsen för templet återfinns i dag i stället en åker. Att studera templet i Mälby innebär följaktligen en studie av ett fysiskt föremål som har upphört att existera. En möjlig väg att gå är trädgårdsarkeologens och för den som tar sig tid finns också tydliga spår att upptäcka i

Fig. 1. Carl August Ehrensvärd infogade gärna teckningar i sina brev. Här ser vi hur han pulsar fram till templet i Mälby en snöig februaridag 1795. Riksarkivet, Stockholm.

landskapet, i form av bland annat stenrösen, stigar och växtlighet. Men kvar finns även andra lämningar att följa, nämligen de spår som nätverket kring templet, dess upphovsman, beställare, brukare och skildrare, har lämnat efter sig. Förutom att vara ett uttryck för en tid- och platsspecifik situation utgjorde tempelbyggnaden också en informell plats för möten, konstsupplevelser och konstnärligt skapande. Därutöver var det en byggnad som utmärkte sig redan i sin samtid och därför kommenterades och uppmärksammades, vilket har skapat spår som är möjliga att följa för oss i dag.

Källorna utgörs främst av reseskildringar, skisser och brev, men även skönlitterära texter. Här kan nämnas både Johan Gabriel Oxenstiernas *Skördarne* och de poetiska verser som återkommer i den rikhaltiga korrespondensen. Fiktionens relation till templet, som både en fysisk realitet och en idémassig konstruktion och inspiration, öppnar upp fruktbara vägar för ökad förståelse.³ Tillsammans utgör dessa källor ett varierat material, men ofta nämns templet bara i förbifarten och det är i många fall samma knapphändiga information som återkommer. Det innebär naturligtvis en utmaning att försöka se en helhet i de separata pusselbitar eller spår som är möjliga att finna.

Upphovsmannen och drömmen om antiken

Templet i Mälby är ett av de första exemplen i Sverige på en renodlat nyantik arkitektur.⁴ Drömmen om antiken var starkt levande under den gustavianska epoken. Längtan efter södern sporrade människor till att utmana kyla och karghet för att skapa konst, litteratur och trädgårdar som förde antiken och Medelhavet lite när-

mare. Antikintresset hade fått ett förnyat uppsving i mitten av 1700-talet, bland annat på grund av återupptäckten av och utgrävningarna i Pompeji och Herkulaneum. Samtidigt började allt fler att resa till Italien, furstliga och aristokratiska resenärer, arkitekter och konstnärer, vilka alla bidrog till att föra ut antiken och klassicismens ideal. Den engelska landskapsparken med dess antikiserande byggnader var ett tydligt uttryck för dessa ideal.

Carl August Ehrensvärd var son till greven, fältmarskalken, konstnären och initiativtagaren till Sveaborgs fästning utanför Helsingfors, Augustin Ehrensvärd (1710–1772). Även Carl August Ehrensvärd gjorde militär karriär men kombinerade detta med att studera och praktisera konst, arkitektur, litteratur och filosofi. År 1780 begärde han permission för att åka till Italien och Rom där hans nära vän Johan Tobias Sergel (1740–1814) bodde under elva år. Sergel hade emellertid rest hem när Ehrensvärd till slut kom till Rom. Till sin hjälp hade han i stället Louis Masreliez (1748–1810) som visade honom ”en bestämd väg att gå och följde honom troget på den vägen.”⁵ Ehrensvärd stannade två år i Italien då han, utöver att se Rom, reste runt i Syditalien. Rom var aldrig ett självklart centrum för Ehrensvärd. Under resorna ägnade han större delen av sin tid åt att studera tempel på Sicilien och i Paestum där de doriska templen gjorde djupt intryck på honom och fick honom att framhålla den grekiska antiken och den doriska kolonnordningen som den främsta. På besök i Paestum i mars 1782 skriver Ehrensvärd till Masreliez:

Men frukten av vår resa är ovärderlig. Gubben Neufville med vilken jag från morgon till kvällen disputerat om L'ordre Dorique Grec. fant templena så vackra, att disputer har förfallit. [...] Han trodde få si tungt, och han skrek själv Elegance. När han kom hem, ville han skära fötterna av alla romerska kolonner.⁶

Ehrensvärd följer här en mer generell utveckling under andra hälften av 1700-talet, där fokus för antikintresset i Europa skiftade från Rom till Grekland. I samma skede inträffade en tydligare uppdelning där Rom fick stå för ordningen medan Grekland representerade konsten och det sköna. Vurmen för den grekiska antiken tillgodosågs emellertid länge på italiensk mark och det dröjde innan resorna gick även till Grekland, som sedan länge var del av det Osmanska riket. Vare sig Johann Joachim Winckelmann (1717–1768) eller Ehrensvärd satte sin fot i Grekland.

I Italien studerade Ehrensvärd flitigt och samlade på sig ett rikt material som han tog med sig tillbaka till Sverige. Väl hemma sammanställde han reseskildringen *Resa till Italien 1780, 1781, 1782* samt utvecklade sin vision om en ny svensk byggnadskonst baserad på tankar om ursprunglighet, enkelhet och funktion i *De*

fria konstens filosofi, båda skrifterna utgivna 1786. Men det samhälle som bygger i enlighet med de ideal Ehrensvärd eftersträvade måste även bygga på en moral som han kom att sakna allt mer i sin samtid. Mot slutet av århundradet byttes upplysningstidens ideal ut mot romantikens längtan efter en djupare mening och det sublima. Parallellt blev patriotism och nationella känslor allt viktigare inslag.

Den gustavianska stilen, som i dag hyllas som en lyckad anpassning av nyklassicismen till svenska förhållanden, sågs inte som självfallen under slutet av 1700-talet. Nyklassicismen krävde en rad översättningar och vi kan i texter och skisser se hur Ehrensvärd brottades med att förena motsatserna, det sydliga och varma med det nordliga och karga och hur han pendlar mellan hopp och förtvivlan inför uppgiften. I ett brev till Masreliez år 1782 misströstar han: "Nej, inga konster i Sverget, där ska endast finnas avisskrivare, apotekare och riksråder, kölden för dem ingen skada och är det det enda överflöd vi kunna skryta med."⁷

I sitt förhållningssätt var Ehrensvärd tydligt inspirerad av den franske filosofen Montesquieus (1689–1755) klimatlära som han applicerade på både människor, konst och arkitektur. Ehrensvärd menade att i Norden gör kylan det omöjligt att skapa verklig konst medan de rätta förutsättningarna finns i Italien och Grekland där antikens formspråk skapats.⁸ Hans försök att förena det nordiska med det antika visar sig både i skisser och i byggnader. Det mest välkända exemplet är Skärva utanför Karlskrona som ritades åt Fredric Henric af Chapman (1721–1808), en hänförande kombination av rödfärgad liggtimmerfasad och vit dorisk portik. Författaren och professorn Per Daniel Amadeus Atterbom lät sig, många år efter Ehrensvärds död, påverkas och inspireras av dennes slitningar mellan det antika och det nordiska. År 1841 skrev Atterbom i *Svenska siare och skaldar* följande om Ehrensvärd: "Hela ditt lif var antikt [...] Greklands morgon oss helsar i dig, och Italiens afton: Nordisk ändock är din själ, djup i sitt speglade haf."⁹

Uppförandet

Flera av Ehrensvärds vänner anlidade honom för både landskapsplanering och bygande. Som exempel på parker där han var inblandad kan nämnas af Chapmans Skärva, de Geers Finspång samt farbrodern Hjärnes Ekensberg.¹⁰ Det var med stor entusiasm som Ehrensvärd fyllde dessa parker med lusthus. I ett brev till hustrun Sophie Sparre, skrivet någon av de sista dagarna i september 1784, beskriver Ehrensvärd hur han ritar för att underhålla sitt sällskap, men också hur han målar von Carlsons järnurnor: "[...] äfven har Carlson en hop med Järn krukor att sätta i sin Trägård dem målar jag, men gör dem vackra."¹¹

Runt jul 1784 bodde Ehrensvärd på Mälby och det är möjligt att idén att uppföra ett tempel uppstod då, någon exakt datering är inte möjlig att göra. På Mälby verkar Ehrensvärd ha haft relativt fria händer, vilket gav honom möjlighet att skapa ett allkonstverk. Han ritade både huvudbyggnad, möbler och park. Ehrensvärd skissade på flera förslag till parken vilka innehåller klassicerande inslag men även andra typer av byggnader, till exempel ett kummel med runstenar, ett götiskt torn och en lappkåta. Enligt konstkritikern Georg Nordensvan fanns det i parken ett vänskapstempel och en kärlekens grotta.¹² Hur mycket som verkligen uppfördes vet vi inte men det finns flera fysiska lämningar i landskapet som tyder på en omfattande anläggning.¹³ (Fig. 2)

Själva bygget påbörjades antagligen under 1785. I sin reseskildring från 1795 använder sig Jonas Carl Linnerhielm (1758–1829) av riksrådet Gustav Philip Creutz (1731–1785) död i oktober 1785 för att datera templet, samtidigt som han placerar in byggnaden i sin omgivning:

MÄLBY i Södermanland, sedt straxt nedanföre lilla Templet på bergspetsen: En utsigt, som högligen omtycktes af den store Naturkännaren och Skalden, framlidne Riksrådet Grefve Creutz. Sedan hans död har den ännu mera vunnit genom det då endast påbegynta stora Templet och genom ändring af corps de logis till en byggnad i Italiensk smak.¹⁴

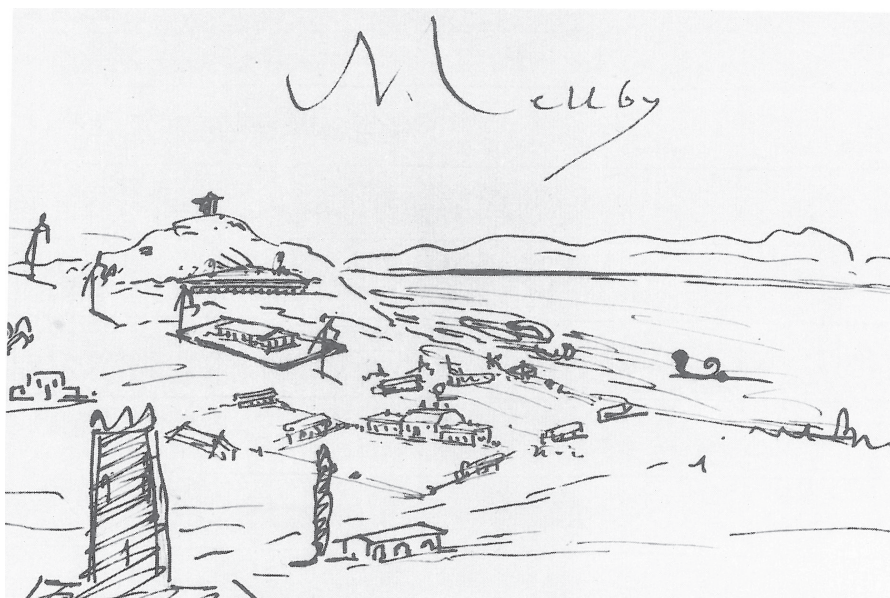

Fig. 2. Ehrensvärds skissade plan över Mälby ger en generell bild av platsens topografi med tempelberget i norr och sjön Sillen i öster. Privat ägo.

Även Ragnar Josephson använder sig av Creutz dödsår för att tidsbestämma uppförandet av templet. Han hänvisar till en nekrolog som Johan Gabriel Oxenstierna (1750–1818) skrev över Creutz: ”rörde der ännu någon gång sin lyra i Thesei tempel.”¹⁵ Också konsthistorikern Sten-Åke Nilsson anser att templet uppfördes 1785 och hänvisar till ett brev där Ehrensvärd säger att templet ”står i fulla proportioner”.¹⁶

Förlaga, rekonstruktion och utseende

Ett Tempel, som, genom sin antika stil, sin storlek och sina sköna Collonader, redan från långt håll gör ett mäktigt intryck. Det är byggt efter Thesei tempel i Athén, i Pestisk smak, omgifvet af refflade Colonner, hvaraf tretton å hvar långsida. Det är en aldeles betäckt och sluten byggnad, af icke mindre än femtiosex alnars längd.¹⁷

Reseskildringen *Bref under resor i Sverige* med tillhörande gravyr över Mälby, daterad 1795 och utgiven 1797 innehåller den mest utförliga av alla beskrivningar av templet samt en avbildning där byggnaden kan ses inplacerad i landskapet strax norr om huvudbyggnaden. (Fig. 3) Författaren och tecknaren Jonas Carl Linnerhielm anslöt i sina reseskildringar till en europeisk *voyage pittoresque*-tradition och var som konstnär starkt influerad av bröderna Elias och Johan Fredrik Martin.¹⁸ Linnerhielm kände von Carlson genom sitt arbete som kanslist vid Krigsexpeditionen i Stockholm. von Carlson var Linnerhielms chef och anlät honom under 1780-talet även för att illustrera det påkostade bokverket *Museum Carlsonianum*, vilket gavs ut 1786–1789.¹⁹ Under perioden 1787 och tio år framåt gjorde Linnerhielm ett tjugotal resor under vilka han förde anteckningar och gjorde akvareller.²⁰ I sin reseskildring namnger Linnerhielm ägarna till herrgårdarna han besöker och boken kunde läsas som ”en nutida känt folk-vägvisare” men tanken fanns säkert också att de som omnämndes i boken skulle köpa den.²¹ Reseskildringar var mycket populära och förebilden för Linnerhielm var samtida engelska guideböcker. I England var många gods och trädgårdar öppna för allmänheten, eller åtminstone valda delar av den. Något som är anmärkningsvärt när det gäller reseskildringen av Mälby är att det både i Linnerhielms text och gravyr är templet och den omgivande parken som är i fokus, inte huvudbyggnaden. På gravyren kan vi se hur templet låg på ett öppet fält mellan Tempelberget i norr och säteriet i söder men den exakta placeringen av templet är emellertid inte helt säker.²²

Det finns många möjliga influenser till parken på Mälby, engelska landskapsparke-
 ren var högsta mode och det fanns gott om förebilder. Inspiration och idéer kom

Fig. 3. Vue över Mälby, Linnerhielm 1795 (1797).

säkert både från de egna resorna i Sverige och Europa och genom litteratur, konst och vänner. Ehrensvärds vän, landskapsmålaren Elias Martin (1739–1818), reste runt både i Sverige och Storbritannien och målade och tecknade flertalet trädgårdar. Ytterligare en koppling till Storbritannien är Ehrensvärds vän och kollega af Chapman som kände William Chambers (1723–1796), en av de mest kända trädgårdsarkitekterna under 1700-talet. Under 1770-talet utkom en lång rad publikationer som beskrev den engelska landskapsparken med inriktning på dess formgivning och teori. Som exempel kan nämnas Thomas Whatelys *Observation on Modern Gardening* (1770), William Chambers *A Dissertation on Oriental Gardening* (1771), Joseph Heeleys *Description of Hageley, Envil and the Leasowes* (1777) och René-Louis de Girardin *De la Composition des paysages* (1777). Fokus i den engelska landskapsparken låg i mångt och mycket på upplevelsen, vilket också utgjorde en utmaning för den som ville beskriva den. En konsekvens blev att det platsspecifika, det goda exemplet, framhölls framför ett generellt ideal, särskilt i de engelska publikationerna.²³ Exakt vilka publikationer som Ehrensvärd hade tillgång till vet vi inte men att intresset låg i tiden och nådde honom från flera olika håll är alldeles säkert.

Förlagan till det rekonstruerade templet i Mälby omnämns av både Jonas Carl Linnerhielm och andra som Theseiontemplet i Aten. Under 1700-talet tillskrevs Theseiontemplet den atenska hjälten Theseus, som troddes vara begravd i templet. I dag anser man i stället att det var tillägnat Hefaistos. Varför väljer Ehrensvärd just Theseiontemplet som förlaga för sin rekonstruktion? Vi kan spekulera kring minst tre anledningar; det fanns en noggrann uppmätning av templet att tillgå, templet representerade ett renodlat exempel på den doriska kolonnordningen som Ehrensvärd höll för den främsta och slutligen möjligheten att det möjligen fanns kopplingar mellan frimurarnas lära och myten om Theseus i vilken han dödar Minotauren i labyrinten på Knossos. Flera av sjuttonhundratalets landskapsparker i Europa kan kopplas till de allt mer inflytelserika frimurarnas lära, även om det ligger i sakens natur att sambanden kan vara svåra att påvisa.²⁴ Som exempel på parker som i olika grad inspirerats av frimurarna kan nämnas Le Désert de Retz utanför Paris, Louisenlund i Schleswig och Rosersberg slott mellan Märsta och Upplands Väsby. Vad vi med säkerhet vet, är att både von Carlson och Ehrensvärd var engagerade frimurare och hemmastadda i dess symbolvärld, men också att det under slutet av 1700-talet fanns en mer allmän kännedom om frimurarnas symboler och ritualer även utanför orden. Emellertid är det mycket svårt att veta exakt vilka associationer och känslor man ville att templet skulle framkalla.

För att lyckas med sitt projekt måste Ehrensvärd naturligtvis haft tillgång till en uppmätning av Theseiontemplet. Enligt konstvetaren Sten-Åke Nilsson utförde Ehrensvärd rekonstruktionen av templet med hjälp av planscher och beskrivningen i Julien-David Le Roys antologi *Les Ruines des plus beaux monuments de la Grèce* från 1758.²⁵ Fransmannen Le Roy (1724–1803) var arkitekt och arkeolog. Verket innehåller mycket utförliga beskrivningar av templet, både dess historiska kontext och dess utförande. Le Roy beskriver hur pass välbevarad tempelbyggnaden var och att det i sig underlättade en korrekt återgivning av templets plan.²⁶ Planerna har tydliga måttangivelser och bör ha varit en utmärkt utgångspunkt för en rekonstruktion. (Fig. 4–5)

Det är möjligt att Ehrensvärd, vilket han också själv påstår, var först i Europa om att skapa en så pass exakt rekonstruktion av ett grekiskt tempel som han gjorde i Mälby. Ehrensvärd var emellertid inte först med att skapa ett Theseiontemplet i en engelsk landskapspark. Theseiontemplet i Hagley park, Worcestershire, England uppfördes nästan trettio år tidigare, redan 1758, samma år som Le Roys *Les Ruines des plus beaux monuments de la Grèce* publicerades. Templet i Hagley Park ritades av James "the Athenian" Stuart (1713–1788) och anses vara det första i en rad doriska tempel som uppfördes i Storbritannien – och som fortfarande existerar. Det ingick i vad som senare skulle kallas "The Greek Revival". Templet

Fig. 4. Theseiontemplet. David Le Roy, *Les ruines des plus beaux monuments de la Grèce* (Paris, 1758), pl. VIII.

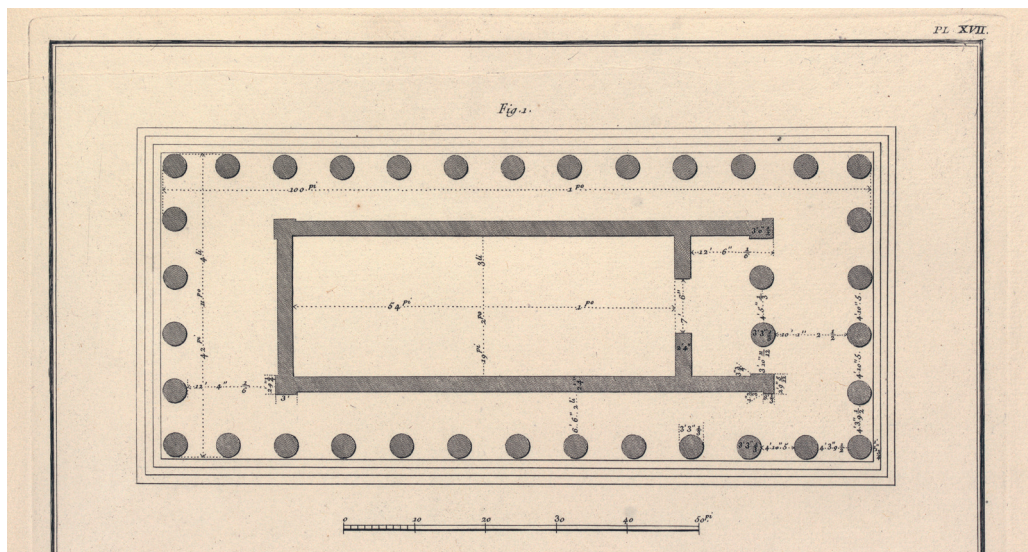

Fig. 5. David Le Roy, *Les ruines des plus beaux monuments de la Grèce* (Paris, 1758), del 2, pl. XVII.

i Hagley Park är emellertid inte en fullskalig rekonstruktion utan man nöjde sig med att uppföra tempelgaveln och ett mindre rum bakom. Därutöver följde Stuart Vitruvius proportioner 1:7 i stället för originalets 1:6.²⁷ Ragnar Josephson anger storleken på templet i Mälby till 32 x 14 meter.²⁸ Det är en stor konstruktion; vanligen är templen i engelska landskapsparker mindre och anpassade i skala till platsen. Att det var tekniskt och ekonomiskt möjligt berodde både på Le Roys noggranna uppmätning och Ehrensvärds kunnande men också på att templet uppfördes i trä och inte sten. Materialvalet gav Ehrensvärd möjlighet att arbeta i full skala, vilket hade varit mer eller mindre omöjligt i sten. Tempelrets retorik förstärktes naturligtvis av den exakthet och skala varmed rekonstruktionen utfördes.

Några detaljskisser (fig. 6–8) återgivna i Nationalmuseums utställningskatalog *Carl August Ehrensvärd 1745–1809: tecknaren och arkitekten*, visar enligt Sten-Åke Nilsson ett antal utkast till templet i Mälby. Den ena skissen (fig. 8) visar en tempelgavel, en långsida och en sektion.²⁹ Långsidan har fyra fönsteröppningar halvvägs upp på fasaden. I det inre finns en trappstegskonstruktion för något som kan tolkas som både växter och skulpturer. Det troliga är dock att det färdiga templet inte hade några fönster utan att Ehrensvärd troget följde originalet. Om vi jämför med det befintliga templet på Skärva så vet vi att fönster tillkom i ett senare skede under 1800-talet.³⁰ Även Linnerhielms beskrivning av tempelrets inre motsäger uppgiften att det skulle ha funnits fönster:

Inuti råder ett svagt ljus, som endast infaller genom den ganska stora dörren; och detta halva mörker imponerar. Vid sidorna prudes Templet där af en myckenhet Statuer och Buster i Gips, efter antika Originaler.³¹

Landskapsparken som symbolmiljö och social markör

Vilken social funktion fyllde templet och parken som helhet? En engelsk landskapspark var ett utmärkt sätt att visa på både bildning och ekonomisk styrka. von Carlson tillhörde samhällets elitskikt under slutet av 1700-talet och Magnus Olausson skriver på ett självklart sätt in honom i den grupp av nyadlade ämbetsmän och uppkomlingar vars trädgårdsintresse ingick i en social tävlan.³²

Mälby var en av de högreståndsmiljöer på landsorten som snabbt anammade de senaste influenserna både i arkitektur, trädgård och i livsstil. Uppförandet av templet på Mälby skedde strax efter Gustav III:s resa till Italien och Frankrike 1783–1784. Antiken utgjorde högsta mode och även landskapsparken med dess klassicerande inslag var en tydlig markör för ett högreståndskapital och en social konsumtion. Gus-

tav III flyttade redan under våren 1772 ut till gården Prästtorp, som senare kom att kallas Haga och omvandlades till en stor engelsk landskapspark. Konsthistorikern Margareta Nisser Dalman beskriver i sin avhandling *Antiken som ideal* (2006) konsumtion och social manifestation i högreståndsmiljö kring sekelskiftet 1700–1800. Antiken var inte bara ett estetiskt ideal utan också "ett instrument för att definiera en social grupp".³³ Tempelbyggnaden utgjorde det slags konsumtion som bidrog till att stärka banden mellan individer och samtidigt som det fungerade som social särskiljande mot andra grupper.³⁴ Lyxkonsumtionen i form av anläggandet av en landskapspark blev ett uttryck för en bildning som kunde räknas in som en del av det immateriella högreståndskapitalet. Följaktligen utvecklades innehavet av kunskap om antiken och den goda smaken till ett maktmedel.³⁵ De besökare som kom till Mälby förutsattes ha de kunskaper som krävdes för att avläsa det symbolspråk som låg till grund för de olika beståndsdelar eller "scener" som trädgården bestod av.

von Carlsons gård lockade många personer ur den tidens elit, utöver de nära vännerna Carl August Ehrensvärd och Johan Gabriel Oxenstierna, besöktes Mälby även av Gustav Philip Creutz och Carl Michael Bellman (1740–1795).³⁶ Alla var emellertid inte lika lovordande, hertig Karls adjutant, greve Anders Fredrik Skjöldebrand (1757–1834) beskriver i sina memoarer von Carlson och svartmålar ho-

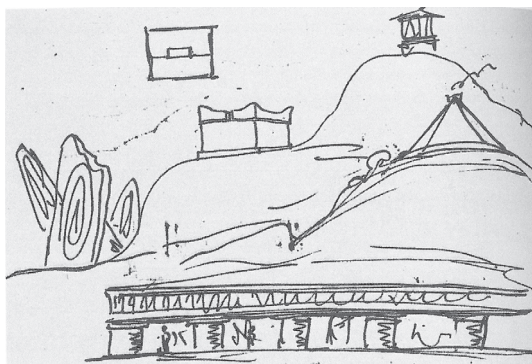

Fig. 6. Förslag till byggnader i parken på Mälby. Skissen visar vilken stor variation i uttryck som Ehrensvärd tänkte sig.

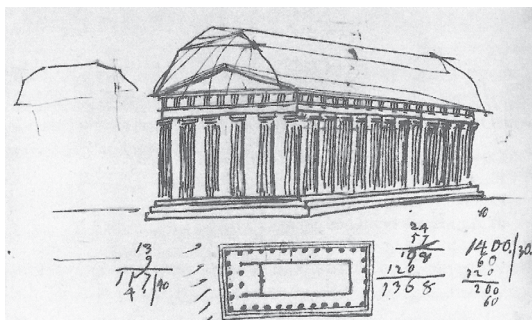

Fig. 7. Ehrensvärds skiss till templet på Mälby motsvarar Julien-David Le Roys återgivning av Theseiontemplet i *Les ruines des plus beaux monuments de la Grèce* (1758).

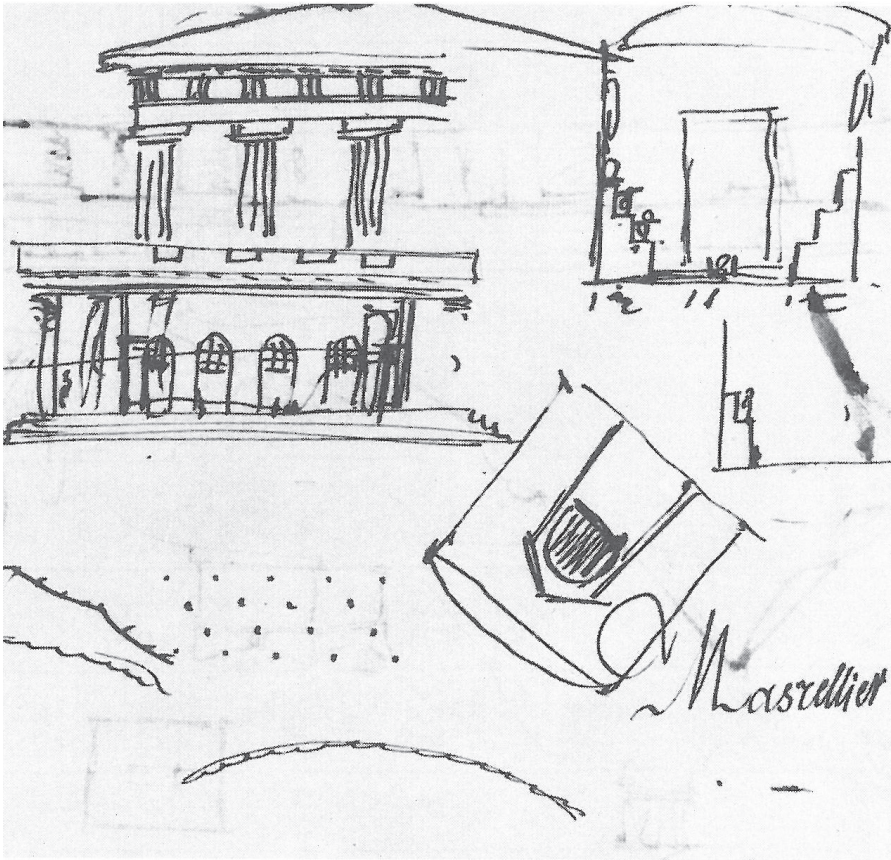

Fig. 8. Skissen visar bland annat en trappstegsformad inredning, kanske tänkt för de gipser som placerades i templet.

nom. Skjöldebrand var granne till von Carlson och skildrar det "hof" som fördes på Mälby under somrarna och hur högfärdig han ansåg honom vara. Han beskriver även platsen där von Carlson "bygt och inredt åt sig ett litet fesselott med präktiga parker, grottor, grekiska tempel m.m."³⁷ Oxenstierna bemöter Skjöldebrands och andras negativa omdömen om vännen. På samma gång försvarar han den gustavianska tiden och dess ideal som nedvärderades efter kungens död 1792.³⁸ När Oxenstierna beskriver sin vän och Mälby i *Skördarne* är det inte bara som vänskapens och glädjens hemvist utan även vetenskapens och konstens.

Du samlar der den skatt oss jordens möda skänkt,
 Hvad häfderne förtäljt, hvad vettenskapen tänkt;
 Och vill, i deras lugn för hopen glad att följas,

Se Filosofen der utaf de skrifter följas,
 I hvilka minnet gömt för menskans tidehvarf
 Erfarenhetens rön och sanningarnas arf:
 Med Newton och Homer af snillet ömsom buren
 Igenom rymderna af dikten och naturen,
 Och mellan seklerna ledsagad af dess sken,
 Inbyggare af Rom och Ferney och Atén.³⁹

Johan Gabriel Oxenstierna nämner vidare i sin nekrolog i Frimurarorden över von Carlson hur templet uppbyggdes av Ehrensvärd och pryddes av Sergel.⁴⁰ Att Sergel skulle ha varit inblandad ifrågasätts emellertid av Ulf Cederlöf. Han menar att de gipser som Linnerhielm nämner i stället var Ehrensvärds och hemforslade från Rom. Även Ragnar Josephson anser det vara belagt att det är Ehrensvärd som fört hem byster och skulpturer från Italien som han sålt till von Carlson. Han hänvisar bland annat till ett brev från Ehrensvärd till hustrun: ”Jag har vunnit 150 rdr på det att jag bortskänkt dem. Men den vinsten att få någon härigenom bygga ett grekiskt tempel är för en viss entusiasm ännu mera.”⁴¹

Brevet pekar på att inköpet av statyerna är intimt förknippat med tillkomsten av templet och dess funktion. Magnus Olausson menar att gipserna inhandlades under Ehrensvärds italienska resa. De skall ha varit mer än nittio till antalet och införlivades år 1816 med Konstakademiens avgjutningssamling. Olausson hämtar sina uppgifter från överintendent Silverstolpes ämbetsanteckningar från 1816:

I januari månad lät Akademien överflytta, från Mälby i Södermanland, den stora samling af gipser, som Hans Ex: Gref Claes Wachtmeister förärat Akademien. Denna samling hade tillhört Ehrensvärd och af honom blifvit hemförd från Italien. Mer än 90 piècer.⁴²

Theköksbröderna – von Carlson, Ehrensvärd och Oxenstierna

Nyckelord för tillkomsten men också förståelsen av templet på Mälby är nära personliga relationer. I det här fallet är vänskapen mellan männen i Theköksbröderna avgörande. Theköksbröderna bestod av Ehrensvärd, von Carlson samt Oxenstierna. Intensiva känslöband mellan vänner var ett vanligt drag hos 1700-talets intellektuella män.⁴³ Det var mellan vänner som man kunde uttrycka sina känslor och vänskapen skänkte ofta intensiv glädje. Ett av många exempel är den glädje Oxenstierna känner över att von Carlson kanske kan komma och hälsa på i Stockholm, som uttrycks i ett brev från 1796: ”Flyg hit, du täckaste av foglar! Kom, att i mitt hjertas bur hacka vänskapens hampfrö! [...] Den stund, dina vingar dåna öfver Liljeholmens tullport, ger deras ljud ett eko i mitt hjerta.”⁴⁴

De tre männens vänskap höll i sig livet ut och omfattade både litterära, konstnärliga och ockulta intressen. Idé- och lärdomshistorikern Claes Ekenstam beskriver den starka vänskapen mellan Oxenstierna och Ehrensvärd, vilka verkar ha delat många inre egenskaper. De var båda lätttrörda och impulsiva naturer, vilka hade nära både till skratt och gråt.⁴⁵ De tre männen träffades om kvällarna efter ämbetstidens slut. Litteraturhistorikern Martin Lamm beskriver deras vänskap som "ett litet fast sammanslutet klöfverblad [...] med gemensamma mystiska och konstnärliga intressen och en för yttervärlden obegriplig jargon."⁴⁶ De var alla tre intresserade av frimureri. Oxenstierna verkar ha varit den mest övertygade, Ehrensvärd blev kanske medlem främst för att stilla sitt kunskapsbegär och tog tidvis avstånd från mycket av frimureriet medan Oxenstierna tog det hela på större allvar.⁴⁷ Vänskapen mellan Theköksbröderna skildras i flera brev dem emellan. Genom dessa kan vi få en inblick i deras personliga relationer men också om faktiska omständigheter kring templet, dess funktion och betydelse. Den 30 september 1791 skriver Ehrensvärd till von Carlson:

du frågar mig om min Ladugård då svarar jag Dig med frågor om Templet om pelare på Mellby, om fåglarnes färgor och om de flytande holmarne, då får jag intet svar, så svärfvar intet mer Din anda öfver vattnet. [...] Vi äro två Skepp som gunga på vågorne, stämda åt en och samma platz ibland nära hvaran ibland ur hvarandras sigte [...].⁴⁸

Den 4 oktober 1791 skriver Ehrensvärd återigen till von Carlson:

Oh du lycklige som har templet och jag som har Jord, men tusende gonger lyckliga om vi vore ihop hade Creutz i tankarne och Trollens Contrefej över ett matbord. [...] Du ska få se att vi engong råkas – Du skal få se min glädje! Som aldrig är större än i ditt sällskap [...].⁴⁹

När Oxenstierna efter tre års uppehåll fortsätter med arbetet på *Skördarne* den 15 augusti 1794 dyker vännen von Carlson och den engelska parken på Mälby upp i dikten. I den beskrivande versen skjuter Oxenstierna in en presentation av platsen och dess ägare. En plats för både konst, vetenskap och vänskap.

Af sekler från hvarann, låt smaken vara sedd.
Så, Carlsson! i ditt val, af upplyst känsla ledd,
Du tecknar konstens verk med tidehvarfvens stämpel
I våra dars salong utmed Teséi tempel:
Inom den enas hägn av vänskapen begärd,
Och i det andra än de visas möte värd.⁵⁰

Den åttonde sången i *Skördarne* är en trehundra verser lång beskrivning av den engelska parken som ideal, varav en del verkar hämtat direkt från parken i Mälby; ett götiskt torn, herkulesstatyn och eventuellt även Belisairs hydda, mer osäkert om denna verkligen uppfördes. Oxenstiernas beskrivning av Mälby kompletterar den bild som Linnerhielm ger i sin reseskildring, som visserligen också innehåller vissa passager där upplevelsen och stämningen ligger i fokus. Oxenstierna var influerad av landskapsträdgårdens associativa, litterära och scenografiska kvaliteter men även andra lyriker, bland annat abbén, tillika Vergiliusöversättaren, Delilles, vilken år 1782 utgav *Les Jardins*, där han vänder sig mot den franska stilträdgården och dess artificialitet.⁵¹ För Oxenstierna blir den engelska parken en tillflykt för människan och hennes olika stämningslägen. Inte minst det melankoliska är ett tydligt närvarande drag i landskapsparken med symboler som urnor, brutna pelare och gravar.

Litteraturvetaren Holger Frykenstedt pekar i sin analys på hur dikten kommenterar de förändringar som de avsatta gustavianerna upplevde efter Gustav III:s död. Oxenstierna liksom många med honom kände bitterhet och resignation. Veckan efter Gustav III:s död 1792 avskedades von Carlson från ämbetet som statssekreterare och chef för krigsexpeditionens tredje avdelning, en position han innehaft sedan 1781. I stället utsågs han till president i Vasa hovrätt. Dock begärde han avsked två år senare utan att ha tillträtt ämbetet. Frykenstedt anser att utnämningen kunde ses som en form av förvisning, vilket drabbade flera av de gamla gustavianerna.⁵² Flera processer drevs mot de avsatta gustavianerna efter kungens död 1792; von Carlson anklagades för att ha missbrukat sin makt under sin ämbetsutövning. När von Carlson drog sig tillbaka till sitt Mälby var han långt ifrån ensam om att göra lantlig reträtt från hovet och politiken.

I november 1795 skriver Ehrensvärd till von Carlson om hur han saknar sin vän och undrar var Oxenstierna har blivit av. Stora delar av brevet är på vers, vilket han skyller på Oxenstiernas frånvaro och lovar att sluta om von Carlson letar rätt på deras vän. I en vers om von Carlsons ”vackra flicka [...] som hellgar hela husets spira” återkommer templet:

Och när du på ditt Mellby vandrar
och himlen dig av afvund klandrar
Gå i ditt Tempell där att offer gje
Fastän med inskrängt pragt och då med mera Krus
du får ditt knä mot Choret böja
och intet så burdus
du får dig så förnöjja
så är det vällust nog en villja röjja
På Templets grus.⁵³

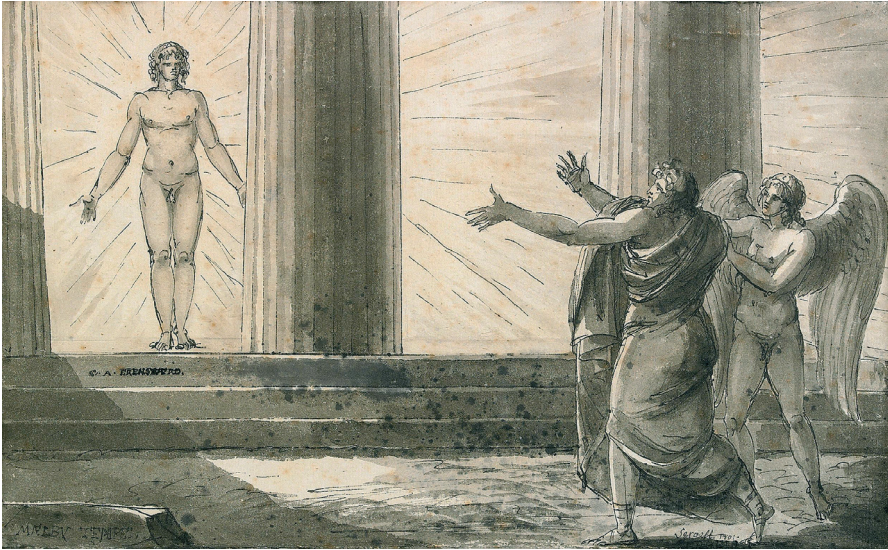

Fig. 9. Ljusomstrålad Ehrensvärd som ung man, kanske i rollen som Theseus, stående på trappan till templet i Mälby. Nedanför, med armarna utsträckta mot sin vän ser vi Serjel själv. Laverad pennteckning av Serjel signerad och daterad 1801. Ägs av Nationalmuseum, Stockholm.

Den inskränkta prakt som Ehrensvärd nämner blev inom kort ytterst reell för von Carlson vars finanser försämrades avsevärt under hans sista levnadsår. von Carlson dog i Stockholm 1801, året efter Ehrensvärd. (Fig. 9) Det var med stor sorg som Oxenstierna tar emot beskeden om vännernas död och menade att hans själ åldrades så att den vid beskedet om von Carlsons död fyllde 80 år. I nekrologen i Frimurarorden beskrev Oxenstierna von Carlson och dennes liv på Mälby och hur vännen till slut lät sig begravas i sin engelska park:

Han beredde sitt sista läger i den park han odlat och planterat. Han ville att hans aska skulle der betäckas af de träd under hvilka han hvilat i förtrolighetens samtal, och att den blommande kulle, på hvilken han under deras skugga hade upprest vänskapens bild, skulle bli den ättehögd dit hon omsider skulle bära sina tårar.⁵⁴

Efter von Carlsons död förföll tempelbyggnaden och revs någon gång i början av 1800-talet. När Linnerhielm besöker Mälby 1795 skriver han: "Onkeligen är detta en skön byggnad, värd att vara af varagtigare ämne för att kunna kämpa med tiden."⁵⁵

Ehrensvärd lyckades i Mälby skapa ett grekiskt tempel mitt i den sörmländska myllan. Den materiella skapelsen som revs när väder och vind så småningom hade gjort sitt var emellertid endast en aspekt av templet. För en man som sökte "mindre saken än idén av saken" var byggnaden naturligtvis alltid något mer än så. Templet utgjorde en förutsättning för social manifestation, en samlingspunkt och en vänskapssymbol men också en evig dröm och en längtan om att skapa det sköna i en karg verklighet – en strävan som sträcker sig högst påtagligt in i vår egen tid.

Noter

1. Carl August Ehrensvärd m.fl., *Brev till Kickan* (Stockholm, 1971), s. 61 f.
2. Magnus Olausson, *Den engelska parken i Sverige under gustaviansk tid* (Stockholm, 2001), s. 185.
3. Förhållandet mellan text, fiktion och förståelsen av sjuttonhundratalets landskapsträdgårdar har utforskats av bland annat Katja Grillner, professor på KTH:s arkitekturskola. Se till exempel avhandlingen *Ramble, linger, and gaze: Dialogues from the landscape garden* (Stockholm, 2000).
4. Olausson 2001, s. 113.
5. Louis Masreliez, Carl August Ehrensvärd & Carl David Moselius, *Louis Masreliez' och Carl August Ehrensvärd's Brevväxling* (Stockholm, 1934), s. 20.
6. Masreliez, Ehrensvärd & Moselius 1934, s. 73.
7. Masreliez, Ehrensvärd & Moselius 1934, s. 70.
8. Kerstin Baurup & Mats Edström, *Skärva: iscensättningen av ett lantställe* (Stockholm, 2000), s. 36.
9. Ragnar Josephson, *Carl August Ehrensvärd*, Svenska Akademiens Minnesanteckningar (Stockholm, 1963), s. 384.
10. Olausson 2001, s.185–189.
11. Josephson 1963, s. 231.
12. Georg Nordensvan, *Svensk konst och svenska konstnärer i nittonde århundradet: I. Från Gustav III till Karl XVI*, <<http://runeberg.org/svekon19/1/0140.html>> [åtkomstdatum 14/3 2011], s. 128.
13. Författarens besök på Mälby, 15/9 2010.
14. Jonas Carl Linnerhielm, *Bref under resor i Sverige* (Stockholm, 1797), s. 5.
15. Josephson 1963, s. 220.
16. Carl August Ehrensvärd & Ulf Cederlöf, *Carl August Ehrensvärd 1745–1800: tecknaren och arkitekten* (Stockholm, 1997), s. 259.
17. Linnerhielm, 1797, s. 90.

18. Mikael Ahlund, *Landskapets röster: studier i Elias Martins bildvärld* (Stockholm, 2011), s. 250.
19. *Museum Carlsonianum*, var den första stora fågelbok som använde sig av Linnés klassifikationssystem. Texten skrevs av Anders Sparrman, en av Linnés studenter som även seglade med James Cook på hans andra resa. Linnerhielm gjorde illustrationerna av utvalda exemplar i von Carlsons stora samling av uppstoppade fåglar. (von Carlson förvaltade under en period även Vetenskapsakademiens samling. Den von Carlssonska affären beskrivs i Yngve Löwegren, *Naturaliekabinett i Sverige under 1700-talet* (Lund, 1952), s. 269–274.) Linnerhielms illustrationer graverades av Fredrik Acrel. von Carlson meddelade ett par ornitologiska uppsatser vid akademien. von Carlsons ornitologiska intresse avspeglades naturligtvis i landskapsparken som innehöll en särskild byggnad där nära tusen fåglar, insatta i 844 trälådor med glasframsida, förvarades.
20. Eva Nordenson, *Mitt förtjusta öga J. C. Linnerhielms voyages pittoresques i Sverige 1787–1807* (Malmö, 2008), s. 39.
21. Nordenson 2008, s. 45 f.
22. Holger Frykenstedt berättar i sin bok *Johan Gabriel Oxenstiernas Skördarne* (Stockholm, 1961), s. 325, att han genom den dåvarande ägaren Fredrik Norström fick tillgång till en karta över Mälby från 1700-talet. Kartan är emellertid förlorad i den brand som totalförstörde säteribyggnaden 1993. Byggnaden är i dag rekonstruerad. Byggnaden var relativt väldokumenterad då den uppmättes av Kungliga Konsthögskolans restaureringskurs och Nordiska Museet 1984–1985.
23. Katja Grillner, "Experience as imagined", i Martin Calder (red.) *Experiencing the Garden in the Eighteenth Century* (Bern, 2006), s. 44–47.
24. Se t.ex. James Stevens Curl, *The Art and Architecture of Freemasonry: An Introductory Study* (London, 1991), s. 36 f., för ett resonemang kring Thesius och labyrinten som symbol inom frimurarnas lära. För en mer allmän översikt över ockultism, frimureri och landskapsträdgårdar se Magnus Olausson "Freemasonry, occultism and the picturesque garden towards the end of the eighteenth century", *Art history* 8:4 (1985), s. [413]–433 samt Olausson 2001, s. 386–393.
25. Sten-Åke Nilsson, "Flytta Stockholm till Sicilien", *Byggnadskultur* 1991:1, <<http://www.byggnadsvard.se/byggnadskultur/flytta-stockholm-till-sicilien>> [åtkomstdatum 17/3 2011].
26. Julien David Le Roy & Jean François de Neufforge, *Les ruines des plus beaux monuments de la Grèce: Seconde partie* (Paris, 1758), s. 6. Theseiontemplet beskrivs även utförligt i text och ett flertal plancher i James Stuart och Nicholas Revetts *The Antiquities of Athens*, vilken publicerades i fyra volymer mellan 1762–1818.
27. Michael Cousins, "Hagley Park, Worcestershire", *Garden History* 2007:35, s. 103–104.
28. Josephson 1963, s. 221. Osäkert var han hämtat uppgiften från, möjligen utgår han från Linnerhielms måttangivelse på 56 alnars längd.

29. Ehrensvärd & Cederlöf 1997, s. 260.
30. Barup & Edström 2000, s. 102.
31. Linnerhielm 1797, s. 91.
32. Olausson 2001, s. 113.
33. Margareta Nisser Dalman, *Antiken som ideal: det antikiserande inredningsmåleriet och dess sociala funktioner i högreståndsmiljöer i Dalarna och Gästrikland 1791–1818* (Uppsala, 2006), s. 12.
34. Nisser Dalman 2006, s.17.
35. Nisser Dalman 2006, s.18.
36. Holger Frykenstedt, *Poetens historia: Carl August Ehrensvärd och Johan Gabriel Oxenstierna, konstellation i vänskapens och poesins tecken* (Stockholm, 1969), s. 21.
37. Anders Fredrik Skjöldebrand & Henrik Schück, *Excellensen greve A. F. Skjöldebrands memoarer. D. 1* (Stockholm, 1903), s. 86.
38. Frykenstedt 1969, s. 233.
39. Holger Frykenstedt, *Johan Gabriel Oxenstiernas Skördarne: en proveniens- och motivundersökning* (Stockholm, 1961), s. 232.
40. Martin Lamm, *Johan Gabriel Oxenstierna: en gustaviansk natursvärmars liv och dikt* (Stockholm, 1911), s. 332.
41. Josephson 1963, s. 222.
42. Olausson 2001, s. 188, 526.
43. Claes Ekenstam, "Johan Gabriel Oxenstierna – en man för vår tid?", i Claes Ekenstam, Thomas Johansson & Jari Kuosmanen (red.), *Sprickor i fasaden: manligbeter i förändring* (Hedemora, 2001), s. 43.
44. Carl David af Wirsén, *Minne af riksmarskalken greve Johan Gabriel Oxenstierna* (u.o., 1885); Brev ur det Oxenstiernska familjearkivet 11/2 1796, s. 242 f. Vännerna använde ofta djurnamn som täcknamn samt djurkarikatyrer i sina brev.
45. Ekenstam 2001, s. 43.
46. Lamm 1911, s. 332.
47. Josephson 1963, s. 184.
48. Ehrensvärd till von Carlson 25/11 1795, återgivet i Gunhild Bergh (red.), *C. A. Ehrensvärds brev I* (Stockholm, 1917), s. 216.
49. Ehrensvärd till von Carlson 25/11 1795, återgivet i Bergh 1917, s. 218. Trollens Contrefej syftar här på generalamiralen Henrik af Trolles porträtt, avbildning eller ansikte.
50. *Skördarne*, den åttonde sången, utgiven år 1796, återgiven i Lamm 1911, s. 359.
51. Lamm 1911, s. 359.
52. Frykenstedt 1969, s. 233.
53. Ehrensvärd till von Carlson 25/11 1795, återgivet i Bergh 1917, s. 89 f.
54. Lamm 1911, s. 332.
55. Linnerhielm 1797, s. 90.

Summary:

The Temple in Mälby

In the mid 1780s the count, naval officer, and architect Carl August Ehrensvärd (1745–1800) designed the main building and surrounding gardens at Mälby estate (Gnesta, Sweden). Ehrensvärd's close friend, the high-ranking civil servant Johan Gustaf von Carlson (1743–1801), was the owner of the estate who commissioned the project. A number of buildings were erected in the ambitiously planned landscape garden, among them a Greek temple, a full-scale reconstruction of the Temple of Theseus in Athens (today known as the Temple of Hephaestus). This temple was one of the first examples of pure neoclassical architecture in Sweden. The aim of the article is to place the temple in a contemporary philosophical, literary, and artistic context, as well as to draw some conclusions about its erection, design and social function. Because the building has long since disappeared, the source material available today includes guidebooks, sketches, letters, and research conducted in the fields of literature, art, and gender studies.

Keywords: neoclassical architecture, reconstruction, landscape garden, Temple of Theseus, Carl August Ehrensvärd.

Mikael Ahlund, *Landskapets röster: studier i Elias Martins bildvärld* (Stockholm: Atlantis, 2011). 446 s.

Landskapets röster är den poetiska titeln på Mikael Ahlunds doktorsavhandling om Elias Martins (1739–1818) bildvärld. Det rör sig närmare bestämt om konstnärens naturskildringar, landskapsbilder och topografiska vyer utförda främst i olja och akvarell, medan hans historiebilder och porträttmåleri och genrebilder här lämnats utanför. Den tidsmässiga ramen omfattar ett halvsekel mellan 1760 och 1810. Som Martins första landskapsbilder räknas hans äldsta kända akvarell och teckningar från den finska skärgården med fästningen Sveaborg utanför Helsingfors från 1763 och som hans sista bildsviter av betydelse en serie utsikter från Stockholms slotts omgivning vid sekelskiftet 1800. Dessa bilder och ytterligare drygt 200 – varav de flesta i färg – återges i en omfångsrik och vacker volym som ger en god överblick av Martins produktion med anknytning till landskap och natur och som är både välskriven och grundlig.

Boken inleds med en av Martins mest kända så kallade bruksbilder, målad 1795. Bilden med titeln *Bruksägaren Samuel af Ugglas med familj i Forsmarks park* får ge upphov till en intressant diskussion. Familjen iscensätts i sin lummiga engelska park, med den egna herrgården och bruksmiljön i bakgrunden som speglas i ett vattendrag. Bildtypen hade Martin hämtat från

sin mångåriga vistelse i England. Kärnfamiljen, bruket och samhällsordningen ter sig lika genuina som den omgivande naturen. Men såväl park som målning, påpekar Ahlund, är i själva verket kulturella konstruktioner som dessutom tar stöd i varandra, eftersom parknaturens skenbara oordning hämtat inspiration ur det klassiska landskapsmåleriet. Beställarens röst och den omgivande kulturen genererar värderingar, attityder och mönster som ekar genom Martins bildvärld och den inledande analysen utmynnar i avhandlingens frågor kring relationen mellan konstnär-betraktare, konstmarknad och natursyn.

Elias Martin har sedan länge uppfattats som en av den gustavianska tidens centrala konstnärer, kanske mest bekant för sina vyer från Stockholm, och hans karriär är välkänd. Född i en hantverkarfamilj och släkt med tidens ledande möbelsnickare Georg Haupt fick han sin första konstnärliga skolning i Stockholm. Han rekryterades av skeppsbyggaren och sjöofficeren af Chapman som ornamentritare till varvet vid Sveaborg utanför Helsingfors, där sedan fästningens kommandant Augustin Ehrensverd tog honom under sina vingar. Innan Martin 1768 tog klivet över Engelska kanalen för att etablera sig i London hade han dessutom hunnit med studier i Paris. Hans engelska kundkrets engagerade honom snart för tidens populära herrgårdsporträtt som blev en viktig del av hans produktion och affärerna blomstrade.

Efter återkomsten till Stockholm 1780 fick Martin storstilade uppdrag av Gustav III och trädde fram som landets främsta landskapsmålare och det är nu hans populära Stockholmsbilder kommer till. Martins yrkesbana följde med i konstnärsrollens positionsförändring under 1700-talet från skråväsen till akademi. Hantverkarsonen meriterade sig som medlem i såväl Royal Academy i London som i Kongl. Målare- och Bildhuggareacademien i Stockholm. Men den svenska konstmarknaden påverkades negativt av krigsutbrottet 1788 och konstnären tog en ny vända till England på några år innan han slutligen slog sig ner för gott i hemlandet. På 1790-talet blev godsägarfamiljer vid de uppländska och mellansvenska bruken hans viktigaste beställare innan sjukdom, ålder och den fria marknadens onåd och brist på skyddsnet tvingade honom i början av 1800-talet att lägga ner penseln och sluta sina dagar fattig och bortglömd.

Denna avhandling föregås av ett ansevärt antal studier om Elias Martins konstnärskap. Dessa inkluderar författare som Oscar Levvertin (1899) följd av bland andra Gregor Paulsson (1919) och Ragnar Hoppe (1933). Kulmen på det intensiva intresset inträder med Nationalmuseums utställning *Elias Martin och hans krets: natur och människor i Gustaf III:s Sverige* (1950) och med Sven-Erik Noréens avhandling *Elias Martins landskapsmåleri från 1952*. Sedan dess har det dock med några undantag varit tyst. Det kan alltså vara dags för den tidigmoderna forskningen att ompröva föregångarnas hållningar.

Kontentan av en tidigare syn på Elias Martins konstnärskap framgår av en historiografisk genomgång enligt beprövad modell. Efter 1800-talets mycket måttliga efterfrågan blir Martin alltså under mellankrigstiden och fram till 1950-talet alltmer uppskattad. Fram stiger grovt taget den traditionella bilden av en autonom konstnär som romantiskt geni. Men Ahlunds rejäla fallstudie pekar också ut andra infallsvinklar. Den ståndpunkt han själv

tagit fasta på kan ses som en fortsättning på Noreens för sin tid radikala "situationsanalytiska" metod, det vill säga "viljan att förstå de olika omständigheter som utgjorde bildernas förutsättningar". Noreens avhandling omfattar såväl betydelsen av 1700-talets naturkänsla som beställarsituationen och de bildtraditioner som konstnären valt att använda sig av. Det är dessa betingelser som Ahlund lyfter fram som utgångspunkten för sin egen forskning med ambitionen att fördjupa och contextualisera synen på Elias Martins populära landskapsbilder, som under konstnärens livstid innebar ett genombrott för genren.

Mikael Ahlund lämnar den tidigare forskningens personfixerade och psykologiserande hållning, men utan att släppa den biografiska aspekten. Elias Martin står fortsatt i centrum och boken förhåller sig kronologiskt till konstnärens stora produktion. Ahlund bryter däremot med den dominerande svenska forskningstraditionen genom att framhålla en rad anglosaxiska 1700-talsforskare som valt att problematisera landskapsmåleriet i ett större socialt och politiskt sammanhang. De ser landskapsmåleriet som ett aktivt medium för att, som Ahlund skriver, "formulera budskap och påståenden riktade till omgivande kultur och samhälle". Till förebilderna hör ledande nyhistoriker som John Barrell (*The Dark Side of the Landscape*, 1980), Ann Bermingham (*Landscape and Ideology*, 1986, med flera titlar) och W. J. T. Mitchell (*Landscape and Power*, 1994). Men framför allt är det renässansforskaren Michael Baxandall och hans *Painting and Experience in Fifteenth-Century Italy* (1972) som presenteras som teoretisk utgångspunkt. Varför just Baxandall, kan man undra, som både behandlar en annan epok, den tidiga renässansen, och en annan kulturkrets, den italienska.

De två teman hos Baxandall som valts som orienteringsmärken är dels marknadens betydelse och beställarens påverkan på konsten, dels frågor kring hur konstverket betraktades i sin samtid. Med marknaden menar Ahlund

”en mötesplats där en mängd komplicerade utbyten sker mellan konstnär, beställare och kulturen i stort – utbyten av tankar, idéer, pengar, bilder, vänskap, prestige, erkännanden etc.”, det vill säga samspelet mellan konstnären och den omgivande konstvärlden. Det är Baxandalls begrepp *Period Eye* och hans metod att tolka bilder med hjälp av dokument (exempelvis konstnärskontrakt) för att komma åt samtidens särskilda sätt att se, som framstår som användbara. Den berömda inledande meningen i *Painting and Experience*, ”A fifteenth-century painting is the deposit of a social relationship”, visar sig giltig även ifråga om Elias Martin.

Med sikte på att flytta fokus från konstnären till hans relationer presenterar Ahlund i bokens första del ett representativt urval av Martins landskapsbilder. Författaren arbetar konsekvent med konstverken i centrum och utifrån tesen att det är konstnärens aktiva val som avgör utformningen. Tidigare forskning redovisas, det kan exempelvis gälla stilpreferenser kopplade till landskapsmålare som Claude Lorrain eller Claude-Joseph Vernet, i en dialog med alla källor väl förankrade. Genomgången visar konstnärens bredd, med bruksbilder som andas välstånd och kontroll, Stockholmsvyer, dramatiska bergslandskap, vildmarksvisioner, slutna skogsrum eller trädporträtt. Dessa bildanalyser följs i del två av marknadsrelaterade analyser i vid mening av den engelska respektive svenska konstvärlden och av konstnärens agerande i förhållande till sin publik. Men Ahlunds metodregister omfattar dessutom textanalyser för att komma åt den kärnfråga som gäller förhållandet mellan Martins bildvärld och tidens skiftande attityder gentemot naturen. Där tidigare forskning velat förklara Martins egenart som ett resultat enbart av personlig naturkänsla utgår Ahlund i stället i Baxandalls efterföljd från samtida reseskildringar, en diskussion som får inleda bokens sista del under rubriken ”Naturen”.

Att omge sig med naturbilder eller att som familjen af Ugglas på Forsmark låta sig avbildas i fria luften ingick, skriver Ahlund, i en bredare förändring av den gustavianska tidens kulturmönster. Avsättningen av landskap i form av interiörbilder som dörröverstycken eller vävspända väggfält, inramade landskapsmålningar och gravyrer ökade under Martins tid. I London såväl som i Stockholm uppstod med konsthandelns expansion fler utställningsmöjligheter för den samtida konsten. Försäljningen skedde också, som Ahlund visar, i konstnärateljéerna och det var inte oväsentligt var de låg. Elias Martins framgångar i London resulterade i allt elegantare adresser. Höjdpunkten nåddes i det exklusiva distriktet Leicester Fields där han blev granne med direktören för Royal Academy, sir Joshua Reynolds, och andra höjdare i den engelska konstvärlden. (Efter återkomsten till Stockholm däremot, där Martins medvind efterhand dalade, pekade bostadskarriären åt andra hållet.) Tidigare forskare har varit inne på liknande iakttagelser men de har inte i samma utsträckning betonat konstnärens marknadsstrategier. Ett exempel är enligt Ahlund konstnärens *painting tours* i den engelska landsorten, som visserligen uppmärksammats men då uteslutande förklarats med den naturälskande konstnärens lust att avbilda det engelska landskapet. Ahlunds övertygande resonemang som här bara antyds visar att konstnärens nytänkande såväl som växlande motiv måste ha samband med marknadsmissa val.

Hur kan vi då förstå Elias Martins framgångar som det svenska landskapets förmedlare i bild? En slutsats är att den estetisering av naturen som Martin bidrog till svarade mot stora förändringar i samhället och speglades i nya kulturmönster. Genomgående gäller dock dessa nya tankar och upplevelser periodens högreståndspublik, är Ahlund nogg med att påpeka. Det stora flertal som levde i skuggan av det ökande välståndet hade ingen röst. Men i gustavianernas brev, dikter och dagböcker

föredrogs landsbygden före staden. Ett växande vägnät underlättade nya resvanor och en begynnande inhemsk turism sökte sig till pittoreska sevärdheter. Den nya termen *pittoresk* användes enligt Ahlund i sin grundbetydelse, man betraktade naturen med bildkonsten som måttstock. Detta ser han som ett återkommande förhållningssätt i samtliga de fyra reseskildringar som valts ut för att vidga perspektivet kring det gustavianska seendets praktiker. Litteraturen finkammas efter spår på hur naturen upplevdes under 1700-talets sista par decennier då Elias Martin just återkommit till Stockholm och målmedvetet satsade på att slå sig in på marknaden. De fyra författarna är Johan Fischerström med *Utkast till Beskrifning om Mälaren* (1785), Jonas Carl Linnerhielm med *Bref under resor i Sverige* (1797), Pehr Thams *Anteckningar Under och i Anledning Af en Resa ifrån Westergöthland till Stockholm* (1797) och Pehr Wahlström med *Bref till en vän under en resa i Landsorterna* (1800). Det intressanta är att dessa författare i så hög grad understryker synsinnet i mötet med naturen och dessutom att det finns kopplingar i texterna till tidens bildproduktion såväl som bildkonsumtion. "Jag har skrivit vad jag sett", skrev Linnerhielm och Ahlund pekar hos flera av författarna på direkta hänvändelser till Martins vyer. Den tänkta läsekretsen framstår i böckerna på samma gång som objekt och subjekt. Det sker genom att författarna ibland nämner personer de möter eller egendomar som passeras vid namn, samma personer som kan vara aktuella som framtida läsare, prenumeranter eller köpare av verket i fråga.

Med Ahlunds ord handlar det om en övertygande växelverkan mellan målningar, böcker, författare och publiken. Denna komparativa granskning lyfter fram Martins bilder, hans förnyelse av genren och vad som är hans egenart. En intressesfär är olika klimat- och väderfenomen och dramatiska väderomslag liksom hur dygnets olika faser skapar skiftningar i landskapet. Martins skickliga användning av

akvarelltekniken för att skildra en disig soluppgång eller kvällslandskapets övergång mellan ljus och mörker bidrog till den ökande efterfrågan. Om frihetstidens landskapsmaleri kännetecknats av ständigt vackert väder påverkades nu den personliga upplevelsen av en fördjupad visuell känslighet för naturens konstanta förvandling.

Ahlund sätter också fingret på att Martin i andra fall kunde anknyta till en äldre tradition såväl som till den samtida litteraturen, i hans återkommande utsikter över åkrar, fält och ängar med människor i arbete. Även detta tema finns med i reseskildringarna. Men det handlar inte bara om det pastorala kulturlandskapet i sig, menar Ahlund, utan om att den process där naturen erövrades, omformades och gjordes nyttig lyfts fram i ett perspektiv som förutom estetiskt också framhålls positivt som moraliskt och ekonomiskt. Arbetseskildringar, som Martins välbefolkade arbetsscener exempelvis från bygget av Sveaborgs fästning, är ett nytt inslag. Samma framstegsoptimism i den tidiga industriella revolutionen resulterar i gruvbilder och i skildringar av tekniskt avancerade ingenjörskonstruktioner, som broar och kanaler. Behärskandet av naturen, det vill säga att civilisera den, går alltså hand i hand med att beundra den. Den ambivalenta naturkänsla som Ahlund urskiljer består såväl av fascinationen inför skrämmande naturfenomen, "detta förfärliga vackra", som Linnerhielm beskriver, som av ett utilistiskt nyttotänkande. Men frågorna kompliceras ytterligare med nästa tema i kapitlet om landskap och politik. Martins redan nämnda bruksporträtt pekar mot uppenbara samband mellan dessa beställningsverk och politiska syften. Tiderna var oroliga, tanken på att den franska revolutionen kunde sprida sig störde särskilt dem som satt vid makten. Landskapskonsten, med sin idyllisering av bruksmiljöerna som "lyckliga patriarkala samhällen", legitimerade den rådande ordningen menar Ahlund i linje med tidigare nämnda forskare som Barrell, Bermingham och

Mitchell. Den jordägande elitens maktanspråk framstod som naturgivna. Intressekonflikten mellan dem som kunde ta plats i dessa idealbilder och dem som mörkades, det vill säga fatiga arbetare och trashankar, sticker i ögonen. Elias Martins teckningar vid sidan av visar att han tvingades hålla tillbaka sitt eget sociala engagemang. På bilden av "Hamar Smeden och Patron" har Martin skrivit: "Den ena ökar landets rikedom, arbetar natt och dag – och för litet eller intet. / denne [den andre] ökar landets fattigdom och sin egen ofärd, sover, äter och frässar, dag ut och dag in."

Som bör ha framgått så långt ger Ahlunds avhandling tillfredsställande svar på de inledande frågorna kring vilka perspektiv som kan ha bidragit till att forma Elias Martins bilder och vad publiken ville se. Däremot känns det lite tråkigt att författaren inte lockas att söka under ytan på det centrala tema som gäller den mångtydiga naturen. Olika synsätt existerade parallellt, sammanfattar han, eftersom den gustavianska naturkänslan är komplex. Denna ovilja att lämna beskrivningsnivån förklarar Ahlund som ointresse för "föreställningar som inte hade någon plats i ett samtida medvetande" (s. 28).

Ett forskarnamn som i en tidig not benämns som "viktigt" är historikern Carolyn Merchant med sin klassiker *Death of Nature: Women, Ecology and the Scientific Revolution* (1980, *Naturens död*, 1994). När Ahlund väljer rubriken "Naturkänsla i brytningstid" till ett av sina kapitel betonar han att tiden präglas av övergångar och skiften. Merchants forskning menar jag urskiljer ett centralt mönster i den motsägelsefulla mångfalden. Detta mönster snuddar Ahlund själv vid då han är inne på att ett könsneutralt *Period Eye* vad beträffar bilder och landskap kan problematiseras. Med hänvisning till just Merchants bok påpekar han bland annat en tendens i den västerländska kulturen att uppfatta naturen som kvinnlig. Så talar exempelvis Linnerhielm i sin ovan diskuterade reseskildring apropå sin längtan till

naturen, om att vara "ensam med henne". Men Merchants insats handlar inte om lösräckta tendenser. Hon undersöker naturvetenskapens uppkomst på 1600-talet och finner att naturen traditionellt sågs som feminin och som en levande varelse i både västerländska och andra samhällen innan ett mekanistiskt synsätt ersätter denna metafor, jämför med sammanfattningen på sidan 24:

Centralt för den organiska teorin var att man identifierade naturen, i synnerhet jorden, med en livgivande moder. [...] Men samtidigt fanns det en annan och motsatt bild av naturen: vild och okontrollerbar natur som kunde ställa till med våld, stormar, torka och allmänt kaos. Båda identifierades med det kvinnliga könet och var projektioner av mänskliga synsätt på omvärlden. Den metafor där jorden framställdes som en livgivande moder skulle gradvis komma att försvinna som dominerande bild när den naturvetenskapliga revolutionen tog itu med att mekanisera och rationalisera världsbilden. Den andra bilden, jorden som oordning, gav upphov till en viktig modern idé, nämligen den om herravälde över naturen. Två nya idéer, mekanismen och ambitionen att dominera och behärska naturen, blev kärnbegrepp i den moderna världen.

Mönstret som kan anas i det skenbara kaos av komplexa och motsägelsefulla naturupplevelser som utmärker den gustavianska tankevärlden och Martins bildvärld skulle kunna sökas i övergången mellan en organisk natursyn på väg ut som möter nya kulturformer påverkade av det mekanistiska synsättet. Mot den bakgrunden är det kanske särskilt intressant att Ahlund visar hur Elias Martins landskap inte bara fångar tidens angelägenheter utan också bidrar till att forma dessa.

Anna Lena Lindberg

Magnus Andersson, *Omvälvningarnas tid: handelshuset Ekman i Göteborg på en europeisk kreditmarknad 1790–1820* (Göteborg: Preindustrial research group, Department of Economic History, School of Business, Economics and Law, University of Gothenburg, 2011). 208 s.

Tiden runt sekelskiftet 1800 var en synnerligen omvälvande period när det gällde Sveriges ambitioner inom internationell handel. Den politiska instabiliteten på kontinenten orsakad av Napoleonkrigen innebar utmaningar för svensk handels vidkommande. Under dessa förhållanden fanns goda möjligheter för handelshus och handelsmän att söka nya handelspartners och ta marknadsandelar inte minst vad avser varor som exempelvis stångjärn, spannmål och salt sill. Samtidigt fanns det stora ekonomiska risker vad gäller förlupna laster och uteblivna betalningar på grund av det periodvis mycket osäkra läget. Magnus Anderssons avhandling *Omvälvningarnas tid* inom forskningsprogrammet *Tidiga kreditmarknader i svenska städer i ett europeiskt perspektiv 1640–1860* har ambitionen att låta oss förstå hur den finansiella integrationen mellan Sverige och kontinenten utvecklades under denna tid. Genom att studera handelns betalnings- och kreditströmningar utifrån Marcus A. Denzels modell om Cashless Payments (kontantlösa betalningar) analyseras handelns praktiska organisering. Det Göteborgsbaserade handelshuset Ekman utgör Anderssons huvudsakliga undersökningsobjekt, men även andra handelshus i Göteborg behandlas. Genom att sammanställa främst akter ur handelshusens företagsarkiv, men även uppgifter om konkurser och siffror gällande det för tiden viktiga sillfisket har så kallade relationsdatabaser skapats. Dessa använder författaren för att besvara de många forskningsfrågor han ställer i början av avhandlingen. Genom att studera bland annat handelshuset Ekmans kreditnätverk i detalj avser författaren ytterligare klargöra Göteborgs del i det europeiska kontantlösa betalningssystemet 1790–1820. Är det möjligt att urskilja

förändringsmönster som berodde på att Europas finansiella centrum försköts från Hamburg till London vid tiden för undersökningen? Hur väl fungerade de finansiella kreditnätverken?

Utgångspunkterna och källmaterialets karaktär gör att stor vikt läggs vid att förklara hur dåtidens dominerande finansiella instrument – växeln – fungerade. Grundläggande för växels funktion och dominans var att dess värde accepterades. Växelsystemet innebar att handeln kunde expandera och i förlängningen att flera olika nationella såväl som internationella marknader kunde integreras. Komplexa handelsnätverk för betalningar och krediter uppstod då det var brist på kontanta medel. I avhandlingens kapitel IV beskrivs det formella regelverket gällande växlar relativt ingående och de så kallade växelprotesterna (ej acceptans av växel) undersöks för att klargöra Göteborgsköpmännens kontinentala handel. Växelprotesterna fungerade som ”ett bevis på att en betalning hade felats och som offentlig information till marknaden, att växel inte längre var möjlig att överlåta” (s. 94). Genom att studera samtliga bevarade växelprotester inkomna till Notarius Publicus i Göteborg åren 1798–1800 (177 stycken) och 1811–1812 (139 stycken) konstaterar författaren att majoriteten protester härrörde från Göteborg. Kreditrelationer fanns också i större utsträckning med handelsmän i Hamburg, London och Amsterdam. Därutöver urskiljs i källmaterialet ytterligare knappt trettio-talet nordiska och västeuropeiska städer under respektive nedslagsperiod. Några återfinns så långt borta som på den spanska sydkusten. Från åren 1798–1800 till 1811–1812 koncentreras växellaffärerna till de mer geografiskt närstående länderna på kontinenten. Ytterligare en förändring är att handelshusen i Göteborg allt mer vänder sig västerut för att söka nya handelspartners.

Utvecklingen för Göteborgshandlarna i allmänhet såsom den beskrivs ovan är påfallande lik den som handelshuset Ekman ge-

nomgick under Peter III Ekman. Handelshuset tillhörde under åren 1790–1820 bland de tio mest framgångsrika utav de totalt cirka 60 vid den tiden verksamma handelshusen i Göteborg. Under 1790-talet uppgick handelshusets saltimport årligen till mellan en och fem procent av den totala importen över Göteborg. Därtill utgjorde Ekmans andel av råg, vete eller malt mellan 20 och 40 procent av totalimporten. Handelshusets storlek och betydelse i den viktiga utrikeshandeln gör att de cirka 1400 bevarade affärerna (majoriteten affärsväxlar) från sent 1700-tal är ett mycket viktigt källmaterial. Andra källor är handelshusets huvudböcker, Handelssocietetens uppgifter om växelkurser samt affärskorrespondens. De senare används för att studera 1790-talets växelaffärer och därmed Peter III Ekmans kreditnätverk. På samma vis som konstaterades ovan gällande göteborgshandlarna i sin helhet framkommer ett imponerande nätverk med 1059 kreditrelationer spridda över 40 viktiga handelsstäder på den europeiska kontinenten. Drygt hälften av växelaffärerna härrör från Göteborg, medan Wolgast, Greifswald, Hamburg och Stettin därnäst var de mest framträdande. Intressant att notera är att Stockholm, London och Amsterdam inte är särskilt vanligt förekommande vad avser Ekmans växelaffärer. Författaren tillskriver framgångarna vikten av att Peter III Ekman redan under 1760-talet insåg sillfiskets potential. De från denna tid initierade relationerna med handelsmän på kontinenten blev mycket betydelsefulla för de därpå följande decenniernas framgångsrika affärsverksamhet. När sillen sedermera helt plötsligt försvann från de svenska fiskevattnen, lyckades Ekman relativt smidigt ställa om sin handel till stångjärn och sågade trävaror. Vidare lyckades handelshuset göra stora vinster under kontinentalblockaden. Helt avgörande, menar Andersson, tycks dock ha varit om handelshusen lyckades etablera varaktiga handelsförbindelser och skaffa sig tillförlitliga finansiella partners.

Avhandlingen visar den komplexitet som kringgärdade de finansiella relationerna inom handel runt sekelskiftet 1800. Magnus Andersson menar att "växelaffärerna fungerade väl" (s. 174) och att de faktiskt fyllde sin funktion vid en tid då andra finansiella betalningsmedel och clearingsystem ännu var i sin linda. Vidare drar han slutsatsen att Göteborg hade del i det europeiska kreditnätverket och var en integrerad del av ett europeiskt finanssystem. Trots att avhandlingen emellanåt lider av källmaterialets begränsningar och att författaren inte tillräckligt förklarar vilka viktiga lärdomar läsaren bör dra utifrån undersökningen, är arbetet ett behövligt bidrag till kunskaperna om det sena 1700-talets och det tidiga 1800-talets kreditrelationer mellan Sverige och kontinenten.

Kristina Lilja

Carolina Brown, *Liksom en berdinna: litterära teman i svenska kvinnoporträtt under 1700-talet* (Stockholm: Carlssons, 2012). 488 s.

Konsthistorikern Carolina Brown har tidigare skrivit brett om porträttkonst, mode och högreståndskultur under 1700-talet och publicerat tillsammans med Merit Laine ett omfattande konstnärporträtt om Gustaf Lundberg (2006). Carolina Brown skrev i denna bok om Gustaf Lundbergs dampporträtt, bland annat om hans populära maskeradporträtt och hans savojarporträtt. I sin doktorsavhandling *Liksom en berdinna: litterära teman i svenska kvinnoporträtt under 1700-talet*, titeln lånad från Bellmans poesi, för hon den tematiska analysen av kvinnoporträtt vidare.

Carolina Browns forskningsämne och inspiration är svenska 1700-talsporträtt medan kontext och metodologisk bakgrund härrör från det europeiska forskningsfältet kring porträtt, *self-fashioning* och konsumtionskul-

tur under 1700-talet. Boken är uppdelad i tre huvudteman: den läsande kvinnan, pastoralporträtt och orientaliserande porträtt eller porträtt *à la turque*. Varje tema kunde var för sig mycket väl ha stått som avhandlingens huvudsakliga ämne. Emellertid är det kombinationen av dessa tre litterära teman som ger boken extra tyngd. Carolina Brown visar att de här tre till det yttre olika porträttstyperna har sina rötter i 1700-talets litteratur och litterära strömningar. De olika porträttstyperna föddes hos eliter med viljan att porträtteras som kultiverade, moderna och moderiktiga individer. Dessa olika typer var inte uteslutande eller kronologiskt successiva utan delvis parallella fenomen i högreståndskulturen där en och samma kvinna kunde bli avporträtterad läsande med en bok i sin hand, som en herdinna och som sultaninna. Den läsande kvinnan och pastoralporträttet var båda mycket populära teman under 1700-talet och tiotals svenska högreståndskvinnor, kända och okända, målades av kända och mindre kända konstnärer. Även om porträtt *à la turque* var den minst populära av dessa tre genrer är den tydligt representerad bland svenska 1700-talsporträtt. På ett elegant sätt knyter Carolina Brown sina teman till den internationella kontexten – huvudsakligen den europeiska, även beträffande porträtten *à la turque*. Detta tillvägagångssätt är viktigt både som forskningsmetod och som ett bevis på de kosmopolitiska inslagen i 1700-talets högreståndskultur.

Carolina Brown har valt att inte skriva om konstnärer som stora artister, utan bokens kärna är beställaren och den i sin ståndstillhörighet avporträtterade individen – som förresten inte nödvändigtvis behövde vara en och samma person. Konstnärens roll tydliggörs i förhållande till porträttkonsten som en del av högreståndskulturen där det var viktigt att genom porträtt manifesteras god smak, bildning, släktförbindelser och social status. I denna kontext var valet av konstnär och por-

trättpose betydelsefulla tecken. Konstnären var i första hand en skildrare av adelns och högborgerlighetens representativa självbild. Carolina Brown visar att berömda konstnärer som Gustaf Lundberg formade och avbildade adelskultur inte bara i sin konst, utan även i sina ateljéer som blev arenor för adligt umgänge. Detta visar tydligt hur contextualisering kan fördjupa en konsthistorisk tolkning av porträtt.

Kontextualisering och förståelse av högreståndskulturen utifrån dess egna villkor är bokens styrka bortsett från att inledningen och bakgrundskapitlet "Kvinnoideal och kvinnligt läsande" tar mycket utrymme och kunde ha koncentrerats. Emellertid visar Carolina Brown i dessa två första kapitel hur viktigt det är för den konsthistoriska forskningen att beakta den värld och den kontext där konsten skapades. Konsten skapar inte alltid betydelse självständigt eller oberoende av kontexten. Särskilt väl avslöjas detta när hon analyserar pastoralporträtten. Dessa porträtt kan inte förstås utan kunskap om pastoral litteratur, högreståndskultur och kvinnoideal under 1700-talet. Ur denna synpunkt är det viktigt att Carolina Brown visar läsaren de franska idealens och de franska romanernas betydelse i 1700-talets skriftliga och visuella kultur.

Källmaterialet är brett och mångsidigt. Det handlar inte bara om porträtt, romaner och teaterpjäser, utan även om brev, memoarer, gravyrer och modeplanscher. Kort sagt, källorna representerar tidens skriftliga och visuella material på ett mycket mångfasetterat sätt. Varierat källmaterial leder till riktigt mångdisciplinär forskning där olika källor används på ett fräscht sätt för att belysa 1700-talets litterära kvinnoporträtt ur olika riktningar. Carolina Brown har valt en adelsdam, grevinnan Ebba Bonde, genom vilken hon studerar porträttkonstens betydelse i adelskulturens vardag. Ebba Bonde är ett gott exempel på en skicklig användning av källmaterial. Hon är den adelsdam som strängt taget står i avhandlingens fo-

kus. Därför skulle jag gärna ha läst ännu mera om hennes liv samt om hur, när och varför hennes porträtt målades. Likaså knyter Carolina Brown an sin forskning tätt till tidigare forskning. I början av boken presenterar hon kort de forskningsstraditioner som har varit de viktigaste för avhandlingen. I fortsättningen behandlas tidigare forskning mera nyanserat när det behövs, oftast när nya teman tas fram. Svenska kvinnoporträtt relateras speciellt till de senaste decenniernas internationella porträttforskning.

Den läsande kvinnan är det första av bokens tre huvudteman. Carolina Brown visar på ett övertygande sätt hur 1700-talsporträtt, gestaltande läsande kvinnor eller kvinnor med en bok i handen samt bredare litterära teman som till exempel pastoralen, hade sin bakgrund i 1500- och 1600-talens bildvärld. För adeln var kontinuitet ju ett av de viktigaste skälen för att låta avbilda sig på porträtt. Tradition, familj och anor hade avbildats på porträtt genom sekler. Porträttens sociala dimensioner och porträttets betydelse i adelskulturen framkommer genom många exempel, såväl visuella som skriftliga. Kvinnorna avporträtterades med oinbundna, små och tunna böcker i handen, ofta klädda i moderiktiga *deshabillés* och försjunkna i sina tankar eller ibland upphetsade av läsandet. Mera sällan möter vi en kvinna som läser stora, luxuöst inbundna folianter.

Pastoralporträtten och deras stora popularitet under 1700-talet utgör det andra huvudtemat. Sambanden mellan visuell konst och litteratur – poesi, romaner och teater – är särskilt fasta i pastoralgenren som florerade under 1700-talet och nådde stor popularitet bland högreståndskvinnor. Pastoralporträttens och pastorallitteraturens lek med olika roller gav kvinnor möjlighet att identifiera sig med litteraturens hjältnor och framstå som medvetna kulturkonsumenter. Litteraturens och konstens starka beröringspunkter leder till en bred analys inte bara av porträtt utan även av pastorallitteratur där flera underkategorier fanns av

vilka de mest populära var herdinnan och den franska bondkvinnan, *savoyarde*. Ebba Bonde är bara ett exempel av tiotals högreståndskvinnor som målades som herdinnor under 1700-talet. Analysen av porträtt *en savoyarde* är avhandlingens mognaste och mest egenartade del. Där visar Carolina Brown varför porträtt avbildande högreståndskvinnor som savojarde, franska bondflickor, blev så populära bland Sveriges adel och vilka litterära och högreståndskulturella strömningar som fanns bakom denna porträttrend. Här knyter författaren illustrativt Ebba Bonde till större sammanhang gällande litterära teman i porträtt och påvisar fallstudiens beviskraft som bäst.

Det tredje huvudtemat är orientaliska porträtt eller porträtt *à la turque*. Analysen av Fredrika Aurora Taubes, gift De Geer, turkiska porträtt är genomgående övertygande och visar igen hur internationell konsten, litteraturen och högreståndskulturen var i 1700-talets Europa och hur inflytelserikt det Osmanska riket var både politiskt och kulturellt. Ett annat gott exempel på den internationella kulturen är Madame de Broglies turkiska porträtt vilka hade en stark anknytning till Sverige genom Carl Gustaf Tessin och Ulla Sparre som beställde porträtt till sina samlingar. Däremot känns den rika presentationen av Lady Mary Wortley Montagus relation till det Osmanska riket och markisinnan de Pompadours turkiska boudoir stå något utanför bokens kärna, svenska kvinnoporträtt.

Som redan betonats presenterar Carolina Brown kvinnoporträtt i större sammanhang än vad som ofta gjorts inom svensk konsthistoria. Hon visar varför dessa porträtt beställdes och betonar de allmäneuropeiska kulturströmningar som låg bakom de valda porträttstyperna – den läsande kvinnan, pastoralporträtt och orientaliserande porträtt. Hon knyter an litterära svenska kvinnoporträtt till större ideologiska och samhällliga strömningar och visar skickligt att konsten aldrig kan förstås helt och hållet utifrån rent

konsthistoriska premisser, utan att anknytningen till omvärlden är central. I detta fall gäller det en europeisk kosmopolitisk kultur som omfattades av hov, adel och ståndspersoner överlag. Carolina Brown undersöker målningar av läsande kvinnor, pastoralporträtt och orientaliserande porträtt som olika grenar av samma fenomen och visar att de tre olika temana varken utesluter varandra eller följer varandra kronologiskt även om man kan se en viss förändring under seklets gång.

En av avhandlingens många styrkor är att dess ämne är vanliga kvinnor (med undantag för Hedvig Charlotta Nordenflycht), vanliga högreståndsdamer som inte gjorde någonting märkvärdigt under sina liv, men just därför är så betydande. De här vanliga kvinnorna visar tydligt på kontinuitet och förnyelse, något som man kan betrakta i porträtten och även bredare inom högreståndskulturen. Carolina Brown läser porträtten och deras litterära kontext skickligt och med respekt för alla dessa damer vars porträtt finns i olika museer, herrgårdar eller privata samlingar. Hon visar att porträtten skildrar stora samhällsförändringar: kvinnorollens förändring, religionens betydelse som bleknar under seklet, den rika konsumtionskulturen som omgav högreståndskvinnor på 1700-talet.

Allt detta skulle inte vara möjligt utan Carolina Browns stora beläsenhet som avslöjas om och om igen när hon belyser den breda litterära kulturen och kontexten bakom porträtten. Hennes beläsenhet som är en av avhandlingens styrkor är samtidigt även en av dess svagheter. Boken har närmare femhundra sidor och handlar, som vi har sett, om tre olika porträttgenrer. Själva brödtexten med 176 bilder är cirka 360 sidor lång. Av dessa upptar inledningen och bakgrundskapitlet "Kvinnoidal och kvinnligt läsande" cirka 90 sidor. Författaren för därtill en parallell diskussion i noter som omfattar 75 sidor. Många gånger skulle jag gärna ha läst en djupare argumentation i den löpande texten i stället för i noterna, till

exempel när författaren diskuterar metodologiska frågor eller analyserar de läsande kvinnornas kroppsspråk och de sinnesrörelser som det upphetsande läsandet väcker.

Om noterna ibland döljer viktig argumentation så döljer litteraturförteckningen Carolina Browns kunskap om 1700-talslitteratur och de många olika källor som hon har använt. Att dela in litteraturen i tryckta källor, periodica och (forsknings)litteratur är ett sätt att betona källmaterialets betydelse och genast visa för läsaren vilket litterärt material författaren använt. Nu får läsaren själv försöka begripa källmaterialets verkliga mångsidighet.

I sin bok hänvisar Carolina Brown genomgående till högreståndskulturen och 1700-talets konsumtionskultur. Hon lyfter också fram konsumtionen i inledningen som en av sina teoretiska utgångspunkter. Konsumtionen följer med i hela avhandlingen, dock ofta relativt implicit. Lyxkonsumtion, kulturkonsumtion och smak är teman och begrepp som nämns flera gånger i avhandlingen utan att författaren fördjupar sin analys om porträttets roll inom högreståndskonsumtionskulturen där god smak var en avgörande egenskap. Hon betonar med rätta konsumtionens betydelse för högreståndskulturen och inom denna kultur även under 1700-talet. Porträtt var ju en signifikant del av högreståndskulturen. Här skulle det emellertid ha funnits utrymme för diskussion om hur adelns och de högre ståndens konsumtionskultur gestaltades och utformades i de kvinnoporträtt som är avhandlingens ämne. Förhoppningsvis får vi läsa mera om detta i framtiden om författaren fortsätter att forska om 1700-talets porträttkonst.

Carolina Browns *Liksom en berdinna* är en tvärvetenskaplig studie av hög kvalitet och ökar avsevärt vår förståelse av porträtt, läsande kvinnor, böckernas betydelse i kvinnornas liv, kvinnoideal, högreståndskvinnornas konsumtion i fest och vardag, och inte minst av litteraturens, konstens och de adliga idealens mångfasetterade värld under 1700-talet. Det är ett ambiti-

öst arbete som förhoppningsvis kommer att nå en bred läsekrets då boken kan läsas ur många olika synvinklar: konsthistoriska, litteraturhistoriska, kulturhistoriska lika väl som en studie av förbindelser, reella eller idealiserade, mellan verklighet, porträttkonst och litteratur, mellan Sverige och Frankrike, mellan Sverige och Orienten under 1700-talet.

Johanna Ilmakunnas

Øyvind Gjems Fjeldbu, *Éducation et images mentales dans l'Émile de Jean-Jacques Rousseau: étude d'un modèle cognitif et rhétorique* (Trondheim: Faculté des lettres, Université des sciences et techniques de Norvège, 2011). 251 pp.

Øyvind Gjems Fjeldbu aims in this thesis to reconstruct a series of core claims in Rousseau's *Émile* (which serves as the orienting work under discussion, although the author appeals to other writings of Rousseau's as well, except for the surprising absence of the *Nouvelle Héloïse* from everywhere but a footnote; admittedly, Fjeldbu focused on precisely this text in a 2007 paper, 'L'expression complexe de l'amitié dans *Julie ou la Nouvelle Héloïse*'), focusing on the interplay between moral and cognitive development in Rousseau's thought.

It is clear and well written, if repetitious (partly due to the academic form it seeks to adopt), in surprisingly good French (aside from occasional errors), but key terms are often used without being defined (particularly 'épistémologie'), and there does not seem to be any effort to articulate a transition between chapters. Some of the usage seems old-fashioned, such as consistently referring to the nationality of authors cited ('the Portuguese scientist', 'the French critic', 'the Norwegian scholar', etc.).

But the intellectual content is ambitious and well-structured although the core claim

– concerning the relation between ideas, images, and moral conscience in a developmental perspective which gives 'affectivity' a key role – is never well defined. I shall clarify some of these critical suggestions and then focus on this interesting central claim.

Fjeldbu sometimes calls his own approach a 'perspective cognitive' (p. 45); he claims that Rousseau granted 'the heart and the moral conscience, a cognitive function' (p. 49); that he was a 'precursor' of affective neuroscience (in the first page of the Introduction); sometimes Rousseau (in the *Émile*) 'announces some aspects of modern psychology' (p. 190). Fjeldbu gestures to Damasio's 'affective neuroscience', which has stressed the irreducible role of emotions in cognition, an idea Damasio attributes originally to Spinoza (for a short sketch of how to construct a relation between Spinoza and 'affective neuroscience', more philosophically subtle than Damasio's own work, see Heidi M. Raven, 'Spinozistic Approaches to Evolutionary Naturalism: Spinoza's Anticipation of Contemporary Affective Neuroscience', *Politics and the Life Sciences* 22:1 (2003), pp. 70–74). The idea here is that Rousseau's way of bringing sentiments and reason, 'heart and mind', closer together is somehow an anticipation of current theories of cognition, specifically 'affective neuroscience': 'This proximity [between heart and mind] seems to indicate a cognitive model in which the affective movements of the heart are interwoven with rational operations, a cognitive model which appears quite advanced if we take into account the ideas put forth by Antonio Damasio' (p. 70).

It is not apparent whether the author's project is primarily to apply a contemporary theory of cognition (and affects) to Rousseau, or to use a careful analysis of eighteenth-century texts to theorize affectivity differently, or, lastly, a third option which would be a complex combination of the two (as in work which claims to present a 'Humean' or 'Spinozist'

moral philosophy today)? He does say that contemporary cognitive concepts have to be understood within the context of eighteenth-century psychology.

Fjeldbu definitely provides a careful, rather conservative body of textual analysis in the thesis, which means that of the three aforementioned options, the second is the most likely, and in the Conclusion he speaks of how the 'dynamism of Rousseau's thought enables it to be open to new perspectives' (p. 238) – but except for some suggestions in the early sections of the work, there is not much engagement at all with contemporary cognitive theory. And in any case, there is a problem with Fjeldbu's way of presenting his usage of Damasio as somehow equivalent to locating Rousseau within contemporary cognitive science: Damasio's work (rather strangely described as 'strictly biological', p. 12) is in no way considered mainstream or representative, and has been widely criticized as well. There are actually three problems here: firstly, that the connection between Rousseau's thought and these contemporary theories is not sufficiently articulated; secondly, that these theories make much more sense when articulated with Hume or Spinoza for example – notably because, unlike these thinkers, Rousseau is not a naturalist about the mind in any recognizable sense. Thirdly, even if Rousseau were a 'Damasian *avant la lettre*', this would not make Fjeldbu's perspective 'cognitive' or 'cognitivist' in any general, understandable sense.

To be clear, there is no reason *not to* articulate an analysis in which Rousseau is read in light of some of Damasio's ideas; but one should be clear about the standing and the context of the respective components of the analysis. If the heart in Rousseau means 'everything that is right, natural and in conformity with human nature' (p. 156), this seems pretty far removed from affectivity in contemporary cognitive science, even with the addition of rather opaque references to the heart's 'biolog-

ic-axiological function' in Rousseau (p. 170). Similarly, to claim that there is a Rousseauian materialism – a possible claim, to be sure, but one relying on a very idiosyncratic conception of a 'matérialisme du sage', in which freedom and moral sentiments predominate – and then to extrapolate from there that this 'possible materialism in Rousseau opens onto the biologicism which is at the basis of modern cognitive psychology' (p. 19) is a big jump!

In this sense, Fjeldbu's methodology – not the flow of textual analysis, nor the general claims about how Rousseau deals with cognition, mental images, or the developmental process of moving from 'naturalism' (in *Émile's* childhood) to moral conscience and full intellectual cognition (interlinked in his adulthood), but the rulebook of how theory, scholarship and textual analysis come together – is never stated or well defined. If he wants to say that a certain current trend in cognitive science helps us understand Rousseau, that is one thing; if the (more dated and problematic) claim is that Rousseau is a 'precursor' of affective neuroscience, that should be clearly stated as well. There are other possibilities, of course, à la Yves Citton's *L'Envers de la Liberté* (2006) or Evelyn Tribble's *Cognition in the Globe* (2011). And it might have been interesting to relate this approach to what some theorists have recently called 'historical cognitive science', which in John Sutton's terms works between two projects. One is 'the analysis of other and older theories of mind, of how they relate to and differ from current approaches, and of what forgotten or neglected explananda they bring into focus'. The other, 'relating to cognitive practices rather than theories', is 'the task of working out how such views about mind and self reflect or partly cause different historical forms of mental activity.' (John Sutton, 'Body, Mind, and Order', in *1543 and all that* (Dordrecht: Kluwer, 2000.))

Conversely, Fjeldbu does not attend much to the question of what *Rousseau wants* in this

context. That is, if Hume, Rousseau, and Damasio all claim that we should not ignore the role of the passions, or sentiments, or affects in the constitution of thought, reason, cognition, morals, and so on, that does not mean they all do so for the same reason, and that their claims are interchangeable. Nor is it obvious that Rousseau wants to develop 'une nouvelle épistémologie', even if he pays a lot of attention to mental processes, the senses, and the role of the emotions both in cognition overall and in moral cognition in particular.

To dwell on the case of Hume for a moment: one might have expected a bit more discussion of the similarities between Hume and Rousseau on the basic themes of the thesis, including in biographical terms. Did Hume influence Rousseau here? Fjeldbu insists that Rousseau, the theorist of 'raison sensitive', overcomes the classical opposition between reason and the passions, as is apparent in the *Bildungsroman* *Émile*, sometimes in the name of a 'new kind of reason', sometimes because man, 'even reasonable man', is viewed as obeying 'sentiment' rather than reason (Fjeldbu approvingly citing Dérathé, 79n.): it is surprising to see no reference at all to Hume, for whom reason famously is, 'and ought only be the slave of the passions' (*Treatise on Human Nature*, II.iii.3); Hume also describes reason as 'nothing but a wonderful and unintelligible instinct' (*ibid.*, I.iii.16.9). When Rousseau, speaking as *Émile*'s 'governor', declares that 'we can only control the passions by means of the passions; it is through their power that we can combat their tyranny' (cit. Fjeldbu, p. 205), or, similarly, in the *Discourse on the Origins of Inequality*, states that 'whatever the Moralists declare, the human understanding owes a great deal to the passions' (cit. Fjeldbu, p. 236), he sounds just like Hume.

Other historical connections that are mentioned for a few lines but not explored (even a paragraph could do the trick!) include Diderot and Condillac. Condillac's influence is some-

times mentioned, but Fjeldbu does not seem to see the striking parallel between Rousseau's description of his methodology in progressively constructing *Émile* ('I took the approach of positing an imaginary pupil, of granting his sage, health, knowledge ... of leading [his education] from the time of his birth to when he has become a man and needs no other guide than himself' (*Émile ou de l'éducation*, in Rousseau, *Œuvres complètes*, eds. Bernard Gagnebin and Marcel Raymond, vol. IV (Paris: Gallimard-Pléiade, 1969, reprint 1990), pp. 264–265 (hereafter OC), cit. Fjeldbu, p. 90) and Condillac's famous thought-experiment of the statue in his 1754 *Traité des sensations*).

Not mentioned at all is that other Geneva philosopher, Charles Bonnet, who has a fair bit to say about cognition, personal development, and selfhood – but maybe his work is too late to have influenced Rousseau. Fjeldbu is good on the debate between Rousseau and Helvétius on the nature of ideas and the role of the senses, which helps to situate Rousseau as both a kind of empiricist – albeit a 'sentimental empiricist', in Jessica Riskin's phrase in *Science in the Age of Sensibility* (2002) –, and a critic of materialism, most powerfully in the 'Profession de foi du vicaire savoyard' in *Émile*.

A much more complex case, and one which is frequently mentioned by Fjeldbu, is that of Descartes, or at least 'Cartesianism', specifically Cartesian dualism. He suggests several times that Rousseau is inspired by Cartesianism (p. 13) or that he defends Cartesian dualism (pp. 19, 190, 237), but Rousseau surely is not a metaphysical substance dualist. And of course Fjeldbu's core claim concerning the role of mental imagery and affectivity (or 'sentiment') in mental life runs quite strongly against any Cartesian conceptions. A more interesting contrast would have been between Rousseau and the newer 'embodied' vision of Descartes as the author of the *Traité de l'Homme* and the *Passions de l'âme* (and the correspondence with Elizabeth), rather than the textbook

Descartes of the substance dualism defended in the *Discours* and the *Méditations*. But the embodied Descartes was not the one primarily discussed in the Enlightenment.

Sometimes Fjeldbu's reliance on secondary sources for strong claims can lead him astray. It is surprising to read that eighteenth-century psychology was Cartesian (pp. 13, 15; the names of Locke, Hume, Wolff, and Kant come to mind as exceptions). Just because one author cited by Fjeldbu declares in a 1979 paper that Rousseau's philosophical position in the *Émile* is 'an attempted synthesis of Cartesian dualism and the sensationalist theory of knowledge' (Bloch, cit. Fjeldbu, p. 18), this does not make such a claim true, certainly not without much further textual *and* contextual substantiation. (Similarly, because one paper claims that Locke's theory of the mind is 'spatial', to go on to declare that inasmuch as Rousseau has a spatial representation of the mind, he belongs to a Lockean tradition (p. 129) is a bit unsupported, and seems strange.)

Fjeldbu's major idea, which is perhaps also the most original element here (not being a Rousseau specialist I reserve judgement on this), is that of a 'developmental viewpoint' in which the *Bildungsroman* *Émile* is itself a developmental account of epistemology, from naturalism (suitable for the child) to morals (appropriate to the adult). This is a theory of how the mind grows, but also of the formation of specifically *moral* cognition. It is in this context that Fjeldbu deals with Rousseau's relation to both empiricism (including 'sensationism' as an epistemology) and materialism. As O'Neal puts it (quoted by Fjeldbu), 'In developing his theories on education ... Rousseau first grants fundamental importance to the senses'; it is here that he aligns himself with his century more than in any other area. And Rousseau gives explicit empiricist grounding to his idea of 'raison sensitive', as a primary mechanism of association of ideas derived from sense; thus the project of *Émile*'s

education is to 'mold' or 'sculpt' this 'sensitive reason' into a moral-cognitive whole at a higher level of development (p. 235). And indeed, Rousseau can sound just like an empiricist at times: 'Our sensibility is undeniably prior to our intelligence; we have sentiments before we have ideas'; 'Man is modified by his sense, no one doubts that; ... we tend to underestimate the role of sensations; we do not see that they affect us not just as sensations but as signs or images' (*Émile*, in OC IV, p. 600; *Essai sur l'origine des langues*, OC V, p. 412).

However, Rousseau is not a 'naïve empiricist' in the sense that he holds that the mind already has, to some degree, an internal structure (if not content); Fjeldbu, citing Jean-François Perrin, uses the phrase *matrice structurante*, a 'structuring matrix' (p. 35). Rousseau also distinguishes between a sensibility which is purely corporeal or natural, and a moral or spiritual sensibility; the former is more passive and associated with childhood, the latter more active and associated with adulthood (p. 169n.). Further, even if he does think there are innate ideas, he does think there are innate *sentiments*. And in many respects, including when articulating *Émile*'s development towards possessing a moral conscience, he presents this as part of an intellectual refutation of materialism, even if he sometimes claims that 'all disputes between idealists and materialists mean nothing to me' (*Émile*, in OC IV, p. 571, cit. Fjeldbu, p. 17n.).

And here the idea of Rousseau's idiosyncratic materialism (a materialism of affects and morals rather than of matter or nature) has some connection to affectivity, but Fjeldbu does not spell it out enough. A key idea is that Rousseau transposes the metaphysical problem of dualism and materialism into the context of the moral development of *Émile*; 'epistemologies' become stages of moral and cognitive development, so that basic materialism could be 'true' of *Émile* as a child, as he is still primarily part of a world governed

strictly by physical laws, but as the education progresses and he develops a moral conscience, it becomes less and less true (pp. 67–69, 76, 96, 143, 146, 190, 204). Part of Rousseau's original or idiosyncratic dualism is the claim that the distinction between mind and body, while it may pose metaphysical problems, is in fact a condition for our happiness. Here he is both somewhat like Hume (for whom passions are 'original existences' not to be reduced to matter in general) and also like a traditional moralist, emphasizing the importance of self-denial (e.g. with respect to sexual pleasure). Crucially, as stated with regard to *Émile's* development, for moral principles to take root in the student's 'heart', he has to 'love' and 'feel' them, rather than just apprehend them intellectually: as Rousseau puts it in a different context (the role of sense-impressions, in the *Dialogues* included in *Rousseau juge de Jean-Jacques*), if 'impressions do not penetrate his heart, they are null and void' (OC I, 1959, p. 808, cit. Fjeldbu, p. 66). Rousseau, as Fjeldbu nicely analyses, stresses the role of the 'heart', of 'sentiment' as more foundational than intellect: 'Even if all philosophers proved me wrong, if you felt I was right, that would be enough for me' (*Émile*, in OC IV, p. 599).

In sum, with this thesis we have a careful and systematic textual analysis of Rousseau's *Émile*, focusing on the development of a kind of moral cognition as a concept which is neither materialist nor idealist, neither Cartesian nor empiricist, and which grants significant explanatory power both to the role of images in mental life ('all my ideas are in images', *Confessions*, cit. Fjeldbu, p. 142) and to rhetoric as an educational and developmental device. The parts of the argument which appeal to contemporary debates in cognitive science (whether on imagery or the role of emotions) are not so well handled; it would also have been helpful to have a better discussion of Rousseau in his own intellectual context – whether the Hutcheson-Hume line of the development of 'moral

sense', moral passions, and sympathy (as compared to Rousseauian pity), or eighteenth-century psychological ideas, or the parts of the French Enlightenment closest to Rousseau (rather than relying on some commonplaces). The reader familiar with Rousseau will find some interesting *pistes de lecture*; the reader more accustomed to intellectual history, philosophy or history and philosophy of science will enjoy some of the Rousseau passages but remain a bit puzzled as to the overall project.

Charles T. Wolfe

Magnus Linnarsson, *Postgång på växlande villkor: det svenska postväsendets organisation under stormaktstiden*, Södertörn doctoral dissertations 49 (Lund: Nordic Academic Press, 2010). 281 s.

Magnus Linnarssons (tidigare Magnus Olsson) avhandling handlar om det svenska postverkets organisering under perioden 1600–1720. Avhandlingen berör organisationsformen, huruvida postverket skulle vara centraliserat eller arrenderat, och ligger därmed nära Mats Hallenbergs studie av skatteuppbörden på 1600-talet, *Statsmakt till salu* (2008). Bägge författarna är inspirerade av transaktionskostnader som förklarande begrepp, och för Linnarsson innebär det att postverket omväxlande lagts ut på "entreprenad" och styrts enligt principen om "hierarki".

Källmaterialet utgörs främst av kungliga förordningar om det formella regelverket för postens organisation, och material ur kanslikollegiets och överpostmästarens arkiv, samt kompletterande material från riksdagen och från Axel Oxenstiernas korrespondens. Avhandlingens struktur grundas, med undantag för första och sista kapitlen, på perioder: Först om postbefordran före och i samband med postverkets bildande 1636; därefter perioden 1643–1673 då Johan Beijer, Vilhelm

Taube och Magnus Gabriel De la Gardie hade postverket som förläning eller arrende; ett kapitel om perioden fram till 1700 då staten tar ett fast grepp om postverket och gör det till ett byråkratiskt ämbetsverk; ett kapitel om diskussionerna att lägga ut utlandsposten på entreprenörer och att utnyttja gästgiverier för postbefordran på 1710-talet. De första och sista kapitlen presenterar syfte, forskning, teori och källmaterial, respektive ger en sammanfattande diskussion.

Vi har här att göra med analytisk historia, och vi lämnar därmed en historieskrivning vars mål är att få fakta rätt för en kronologisk berättelse. För den som söker en kort introduktion till svensk posthistoria kan man läsa Nils Erik Villstrands bidrag till Norstedts *Sveriges historia 1600–1721*, s. 47–51. En analytisk historia vill lösgöra sig från de begränsningar som källmaterialet ger. Antingen anpassar historikern sina frågor till vad källorna ger stöd för, eller så väljer historikern att krama ur materialet svar som det inte är anpassat för, inklusive spekulationer hämtade från en teori. Linnarsson har försökt göra det senare.

Det är krävande av författaren, speciellt som transaktionskostnader är ett begrepp utvecklat främst för moderna tider. Men det finns andra fallor, en som Linnarsson inte undgått är det företräde (bias) ekonomisk teori ger för marknadslösningar. Transaktionskostnader finns på marknaden och är begrepp som gör "kostnader" för kontakt, kontrakt och kontroll mellan säljare och köpare synliga. När dessa blir höga kan det bli billigare att internalisera verksamheten i företag eller, mer allmänt, i hierarkisk organisation. De frågor begreppet är anpassat för är huruvida postväsendet organiseras i form av tillfälliga kontrakt eller som ett organiserat system, eller om två konkurrerande system kan existera sida vid sida.

Enligt min mening är förekomsten av ett postbehov som föregår inrättandet av ett postverk av fundamental betydelse, och att staten på 1600-talet hade behov av pengar likaså.

Genom att inrätta ett postverk kunde staten dra in den befordran som redan fanns i sitt eget system, begära porto för detta, men ändå konkurrera ut köpmännens och adelspersonernas utnyttjande av bud och ridande kurirer. Ett statligt bud kunde ta med sig flera brev och på så sätt sänka produktionskostnaderna. Dessutom kunde staten ålägga vissa bönder denna uppgift utan att öka statens penningutgifter. Utvidgandet av nätet av postkontor, det vill säga antalet möjliga adresser, gjorde postverket än mer attraktivt för den lilla men intensivt brevskrivande minoriteten av samhället. Till följd av expansionen för portobreven kunde statens eget behov av korrespondens, fribreven, finansieras. En fiffig statsfinansiell idé, måste man säga, med intressanta teoretiska kopplingar till "naturligt monopol" och "nätverksexternaliteter".

Linnarsson sökte anpassa begreppsapparaten genom att ta till "politiska transaktionskostnader", men det förblir oklart vad detta begrepp står för, bland annat i relation till vad Douglass C. North (ekonomhistoriker och framstående företrädare för "ny-institutionalismen") avser med det. Något som kunde ha utnyttjats mer, tror jag, är "opportunism" eftersom vi har belegg för klagomål på missbruk av fribrevsrätten och på vissa överpostmästares engagemang för sin uppgift. En koncentration på statens övervakningsproblem inför postmästares och vissa korrespondenters utnyttjande av sin ställning, hade gjort avhandlingen till ett bestående bidrag till den svenska statsförvaltningens historia. En analys i termer av transaktionskostnader skulle egentligen riktat uppmärksamheten på det statliga brevbefordringssystemet jämfört med det som i litteraturen kallats "den osynliga posten", den där personer lät resande ta med brevet, eller låta sina tjänare göra det. Men också en större uppmärksamhet på det konkurrerande postsystemet 1660–1661. Det var då en av överpostmästarna, vid namn Johan Beijer, organiserade ett eget system vid sidan av det som den utsed-

de statlige postmästaren, Vilhelm Taube, hade att ansvara för. Det Linnarsson kallar "tillgängsspecificitet" hade varit på sin plats här, eftersom den kunskap Beijer skaffat sig som postmästare antagligen var så pass specifik att han valde att fortsätta med postverksamhet (och inte någon annan verksamhet) trots att han blivit avsatt.

Avhandlingens kanske främsta bidrag gäller analysen av arrendeavtalen när Beijer återinsatts som postmästare. Här får vi veta att postkontoren i de baltiska och tyska provinserna var mer självständiga, där de lokala postmästarna organiserat egna lokalposter (på i princip samma sätt som gjordes under några år på 1990-talet). Nu genomförde Beijer också utarrendering av lokala postkontor i egentliga Sverige. Det man ändå saknar här är en begreppsutveckling: uppenbarligen har vi att göra med något som inte bara kan uttryckas i enbart "hierarki" och "entreprenad", utan det måste till något i stil med "hierarki av underentreprenader". Det förefaller mig viktigt då att portoinkomsterna inte räckte till för att försörja postmästare på heltid, och att arrendering var ett sätt att förmlå personal att komplettera med andra inkomster. Det staten vann i lägre förvaltningskostnader riskerade den att förlora i kontroll över verksamheten och förlust av penningströmmar uppåt. Jag skulle föredra att kalla det två olika sätt att organisera en hierarki, inte ett val mellan detta och entreprenad.

Magnus Linnarsson ska ändå ha beröm för att ha tagit risken att skriva en analytisk historia. Folkets och kvinnornas historia är i mångt och mycket dolt i källorna, men det har inte hindrat historievetenskapen att ändå ge sig i kast med det. Det finns mer att upptäcka i "källägets" utkanter! När moderna teoretiska begrepp ska användas är det kanske nödvändigt i översättningen till förindustriella förhållanden att steget ända upp på den högsta abstraktionsnivån, för att sedan gå ned igen: För North som utvecklat "transaktionskostna-

der" var förtroende något viktigt för marknaden – kan vi lita på vår motpart? Tillit sänker kostnaderna radikalt. Frågan blir då, omsatt till stormaktstidens postverk, kan vi lita på postmästarna om vi ger dem stor frihet? Linnarsson hade då varit betjänt av den kontraktsekonomiska litteraturen som tenderar suddas ut gränsen mellan hierarki och marknad, vilket passar bra för denna studie – arrendering var ju en fråga om intern "outsourcing". Boken är utomordentligt väl skriven, knappast några stavfel i en okonstlad svenska, och utrustad med register som inte bara är ett personregister. Det tackar en recensent för!

Mats Bladh

Jakob Maliks, *Vilkår for offentlighet: sensur, økonomi og transformasjonen av det offentlige rom i Danmark-Norge 1730–1770* (Trondheim: Norges teknisk-naturvitenskaplige universitet, 2011). 356 s.

Fremveksten av en offentlighet i Danmark-Norge på 1700-tallet har i de siste 20 årene blitt gjenstand for økt oppmerksomhet i forskningssammenheng. Interessen for utvikling av en dansk og norsk nasjonal identitet i perioden var en viktig katalysator på 1990-tallet, og er det til dels fortsatt. Utforskningen av andre emner, som trykkefriheten, debatten om landboreformene, utviklingen av tidsskriftvesenet, samt synet på den franske revolusjon i Danmark-Norge og oppfatningene av eneveldet i øvre samfunnslag, har imidlertid også bidratt til å frembringe viktig ny kunnskap.

Jakob Maliks' avhandling føyer seg til dette økende antallet bidrag som i senere tid har kastet nytt lys over 1700-tallets offentlighet i Danmark-Norge. Tema er de institusjonelle vilkårene for den offentlige debatten, knyttet først og fremst til sensuren, men også til endringer i selve den måten eneveldet kommuniserte med sine undersåt-

ter på. Det sentrale omdreiningspunktet er invitasjonen til alle patriotiske borgere på Frederik Vs fødselsdag, 31 mars 1755, om å sende inn forslag til forbedringer innenfor landbruk, handel og manufaktur. Denne oppfordringen til å ytre seg, orkestrert av kretsen rundt den alkoholisererte kongens reelle førsteminister grev Adam G. Moltke, har lenge vært anerkjent som viktig for fremveksten av en offentlighet i Danmark-Norge. Med ett ble det lempet på sensuren, og det ble mulig for skriveføre borgere å si sin mening om økonomiske emner. Selv om viktigheten av 1755-invitasjonen har vært kjent lenge, har det imidlertid i liten grad blitt undersøkt hva det faktisk var som skjedde, hvordan sensurregimet konkret ble endret og hvordan de nye offentlighetsvilkårene ble kommunisert ut til befolkningen.

En nærmere analyse av disse forholdene står helt sentralt i Maliks' avhandling. Han argumenterer for at innbydelsesskriftet faktisk innebar enda mer betydningsfulle endringer enn tidligere antatt. Det var snakk om et vannskille, et brudd med det han kaller eneveldets tradisjonelle kommunikative struktur og en transformasjon av det offentlige rom. Tidligere hadde offentligheten vært representativ, for fyrsten, og forbeholdt hans befalinger i form av lover, forordninger, dekretter, plakater og så videre. Den sto i kontrast til undersåttenes kommunikasjon inn mot makten, som var hemmelig og forbeholdt det han kaller den utvidede supplikkinstitusjonen. Sensuren sørget for å holde de to informasjonsstrømmene adskilt. Med innbydelsen av 1755 ble dette systemet omkalfatret. Det som tidligere var hemmelig ble gjort åpent og ble gjenstand for drøftelser i et nytt og kritisk offentlige rom. Den eneveldige fyrstens totale kontroll med rikets politiske kommunikasjon var dermed i ferd med å glippe. Moltke og de andre tyskfødte eksellensene som de facto styrte landet hadde, slik denne forfatteren leser Maliks, åpnet Pandoras eske. De satte i gang en utvikling

verken de selv eller deres arvtakere maktet å kontrollere fullt ut.

Denne ambisiøse tesen om 1755-innbydelsens vidtrekkende betydning for eneveldet som statsform i Danmark-Norge vitner om vilje til teoretisering og modelldannelse, til å heve blikket og si noe om store sammenhenger. Tesen er en styrke ved avhandlingen, men selvsagt også kontroversiell, og som vi skal se kan det reises motforestillinger. Samtidig er Maliks' avhandling mangfoldig og mer enn bare et langt argument for dette overordnede resonnementet. Den er til tross for gjelden til Habermas ikke primært et teoretisk produkt. I tre store kapitler går Maliks gjennom for det første sensurens juridiske forankring, institusjonelle utvikling og praktiske utøvelse, deretter supplikkinstitusjonen og den administrative bakgrunnen for 1755-invitasjonen og til slutt de faktiske vilkårene for den økonomiske debatten som oppsto i årene som fulgte, slik de kom til uttrykk i publiserte skrifter. Det er med andre ord snakk om en avhandling som baserer seg på så vel nærlesning av juridiske og økonomiske tekster, som analyser av administrativ praksis.

Når det gjelder det første empirikapitlet, som tar for seg sensurens utvikling i tiden frem mot 1755, med tyngdepunkt i perioden fra 1730, er det liten tvil om at han leverer det som nå vil bli den autoritative fremstillingen av emnet. Han gir en glimrende gjennomgang av sensurens lovmessige forankring og institusjonelle utvikling, og han drøfter også forskjeller i utøvelsen over tid og mellom personer. Særlig interessant er kanskje skildringen av problemene knyttet til Christian VIs pietisme. De teologiske professorene ved København universitet, som hadde ansvaret for sensuren av teologiske skrifter, var alle ortodokse og representerte i så måte et hinder for å få gitt ut pietistisk litteratur som kongen bifaltes. Gjennom først strategiske utnevnelser og siden opprettelsen av Generalkirkeinspeksjonskollegiet, som fikk et overordnet ansvar for den

teologiske sensuren og som i sitt patent fikk presisert sensurens forutsetninger, ble dette problemet unngått, og veien ryddet for større grad av pietistisk misjonering i skrift. Saken synes å demonstrere en overraskende forsiktighet og hensyntagen fra eneveldets side ovenfor det etablerte lovverket, med tanke på den absolute makt som kongen i teorien var i besittelse av.

En kanskje mindre iøyenfallende men likevel svært interessant del av Maliks første empirikapittel utgjøres av en redegjørelse for lokal sensurforvaltning i Norge, med vekt på Trondheim. Dette må sies å være et særdeles mangelfullt dekket felt i den tidligere historiografien. Maliks viser hvordan avstanden til København og hensynet til trykkerienes næringsvirksomhet åpnet for institusjonelle særordninger i periferilandet Norge, med primært biskopen som sensurinstans, i stedet for professorene ved København universitet. Interessante variasjoner i sensurpraksis både over tid og mellom personer avdekkes.

Forskjellene til tross, den overordnede konklusjonen angående sensuren mellom 1730 og 1755 er at den var mer virksom enn man har antatt i den tidligere historiografien. Den var ikke så slapp og lemfeldig som særlig Edvard Holm og Ole Feldbæk har hevdet. Konklusjonen på dette punkt bygger selvsagt opp under tesen om betydningen av 1755-invitasjonen for fremveksten av en ny type offentlighet. Den kortfattede invitasjonen blir gjenstand for en nitidig analyse på til sammen 19 sider. Den kanskje fremste innsikten som fremkommer er knyttet til dokumentets uklare juridiske status, den manglende rettslige gyldigheten i og med at dokumentet ikke hadde kongens signatur. Invitasjonen forankres først i lovverket gjennom prokansler-instruksen, som utstedes for Erik Pontoppidan i mai 1755, og som utpeker ham som øverste ansvarlige for utøvingen av sensurmyndigheten i riket. Maliks tegner et bilde av skjøre politiske beslutninger i et enevelde hvor kongen primært var en gal-

lionsfigur, og hvor intrigene og de skiftende partidannelsene ved hoffet var helt avgjørende for politikken.

For denne leseren er likevel det aller mest interessante perspektivet Maliks presenterer for 1755-invitasjonens del påvisningen av hvordan innbydelsesskriftet hadde sitt opphav i eneveldets forsøk på å gjennomføre reformer av det økonomiske liv. Han argumenterer overbevisende for at forsøkene med både de såkalte bispelistene i 1733, det vil si myndighetenes forsøk på å få biskopene til å sende inn lister med fødte og døde innenfor deres bispedømmer, og de 43 primært økonomiske spørsmålene som prestene ble bedt om å svare på i 1743 ble oppfattet som mislykket. Både selve kunnskapsinnhenting og embetsverkets behandling av informasjonen ble sett på som treg og utilstrekkelig. 1755-invitasjonen var i så måte et forsøk på hurtigere å få frem flere forslag til forbedringer og ikke minst gjøre bruk av den nye offentlighetens kritiske potensial i en prøving av dem. Det var i et slikt perspektiv ikke tilfeldig at det var mange saker som hadde versert i lengre tid innenfor supplikkesenet som nå kom ut i offentligheten. Maliks underbygger her et poeng som har blitt fremhevet av flere før ham, nemlig hvor tett sammenfiltret offentligheten var med statsmakten, hvor uklare grensene mellom de to må ha fremstått.

Denne sammenfiltreringen til tross, det var ikke åpenbart for skribentene som ønsket å ytre seg offentlig om økonomiske emner etter 1755 hvor grensene gikk. Maliks viser i sitt siste empirikapittel hvordan det foregikk en forhandling omkring offentlighetsvilkårene mellom Moltke og Pontoppidan på den ene siden og skribenter som Frederik Lütken på den annen. Kaptein og tollbetjent Lütken fikk ett av sine tidlige skrifter særdeles strengt sensurert, noe Moltke grep inn overfor og sørget for å gjøre noe med ved å tildele hans skrifter en mer vennlig innstilt sensor. Senere oppnådde Lütken sågar å få sine skrifter personlig for-

håndsgodkjent, gjennom først å sende dem til Moltke. Det skulle etter hvert likevel ikke hjelpe ham da han kom til å skrive kritisk om planer regjeringen selv hadde investert betydelig prestisje i. Maliks argumenterer for at den økonomiske debatten som oppsto etter 1755 ikke nødvendigvis var hva kretsen rundt Moltke hadde sett for seg. Av publisitetsmessige grunner var det likevel vanskelig å lukke selve den åpningen som var skapt for meningsutveksling på det økonomiske feltet, omkring landbruk, handel og manufaktur. De styrende forsøkte å trekke et skille mellom kunnskap som tilhørte kongen, og private tanker, som var egne refleksjoner basert på erfaringer gjort utenom en eventuell embetsbane og som skulle danne grunnlag for offentlig yringer. En slik distinksjon viste seg imidlertid umulig å gjennomføre i praksis, og løsningen ble en mer punktvis sensur av yringer som direkte var på kant med regjeringens politikk, noe Lütken fikk merke.

Som nevnt innledningsvis, argumenterer Maliks til tross for det betydelige repressive potensialet som gjensto, for den varige og vidtrekkende betydningen av 1755-invitasjonen. Den førte til en transformasjon av både eneveldets kommunikative struktur og det offentlige rom. Til denne begrepsbruken og modellbyggingen kan det innvendes at den gir avhandlingen et noe teleologisk preg. Blikket festes på det punktet, 59 år senere i Norge, 93 i Danmark, da eneveldet avskaffes til fordel for en konstitusjonell og demokratisk forfatning. Det kan reises spørsmål ved om ikke Maliks med sitt begrep om "eneveldets kommunikative struktur" gjør eneveldet til en mer statisk og ensartet størrelse enn det faktisk var. Denne leseren tar seg for det første i å undre over hvor typisk for statsformen et slikt skille mellom en representativ offentlighet, preget av statsmaktens befalinger, og en lukket klagekanal, i form av supplikkvesenet, var. Det er klart at i stater med større grad av politisk pluralisme, som i Storbritannia, lå forholdene

mer til rette for en annen offentlighetsform og en annen kommunikasjonsstruktur mellom folk og øvrighet, men gjaldt dette alle steder? Var situasjonen annerledes i Danmark-Norge før 1660, under adelsveldet, med sin blandede forfatning? Det kan synes som modellen ville tjent på et komparativt utsyn på tvers av tid og rom.

De overnevnte spørsmålene reiser seg for denne leseren ikke minst fordi overgangen fra en representativ offentlighetsform til en ny borgerlig eller opplyst offentlighet på 1700-tallet er etablert i litteraturen etter Habermas som et felles vest-europeisk utviklingstrekk på tvers av ulikheter i statsformer. Dette er selvsagt Maliks klar over, og han lister da også et sted opp en hel rekke forhold som han selv avgrensar seg vekk fra, men som han understreker betydningen av når det gjelder fremveksten av en ny offentlighet, knyttet til bybranner, tilgang på trykkerier, leseferdighet og religiøse bevegelser. Han kunne lagt til distribusjonskanaler som postvesenet og ikke minst mer generelt oppkomsten av en velstående middelklasse som kan forene seg i ulike frimurerlosjer, salonger, klubber og selskaper og bli til et publikum av privatborgere. Dette er faktorer som utvilsomt var avgjørende for offentlighetens utvikling, men som faller utenfor avhandlingens tematikk. Så lenge han holder seg til å analysere de juridiske og institusjonelle sidene ved det offentlige rom betyr ikke dette så mye, men med sin overordnede tese om 1755-invitasjonens betydning for endringer i det han kaller eneveldets kommunikative struktur, skaper han et inntrykk av at eneveldet med ett slag skapte en offentlighet som den etter hvert ikke var i stand til å kontrollere. Denne overdrivelsen av statsmaktens betydning fører til at motsetningen mellom eneveldet og opinion aksentueres. De blir til to adskilte størrelser som vanskelig lar seg forene. Dersom man i større grad ser offentlighetens fremvekst som et resultat av en bredere samfunnsmessig utvikling, som også eneveldet hadde vært med og formet,

blir konfliktperspektivet mindre tydelig. Det åpnes for i større grad å se også eneveldet som en dynamisk instans, i stand til å tilpasse seg skiftende historiske omstendigheter.

Jeg vil i denne sammenheng fremheve en mekanisme som taler mot at eneveldet og offentligheten nødvendigvis sto i noe sterkt motsetningsforhold etter 1755. Invitasjons-skriftet lokket nemlig potensielle bidragsytere med muligheten til "at blive en Herre begi- endt, der kand skjønne paa deres Meriter". Denne lovnaden var riktig nok knyttet til tanken om å opprette et slags patriotisk sel- skap, som det aldri ble noe av. Samtidig synes den å appellere til et ønske om å utmerke seg for de med betydningsfulle stillinger, makt og innflytelse, for slik å kunne oppnå fordeler, i form av særlig innpass i eller avansement på embetsstigen. En slik oppfordring var helt i tråd med den kappestriden som eneveldet hadde forsøkt å sette i gang, først gjennom bruddet med adelens monopol på de sentrale stillingene i statshierarkiet og deretter med rangforordningene, som fra 1671 åpnet for at borgerlige kunne oppnå ære og status på linje med adelen, ved å tjene kongen. Det var snakk om å forsøke å bruke undersåtens forfenge- lighet, eller rett og slett deres ønske om å av- ansere og oppnå et bedre embete, til å opptre på en måte som var fordelaktig for kongen. Gitt at et slikt perspektiv kan legges til grunn også for 1755-invitasjonen, fremstår den som noe mindre av et brudd enn det Maliks til- tider gir inntrykk av.

Spørsmålet i forlengelsen av denne på- pekningen er selvsagt hvilken grad eneveldet maktet å temme eller disiplinere offentligheten på denne måten. Her har imidlertid Maliks al- lerede gitt flere indikasjoner på at så var tilfel- le. Han fremhever særlig patriotismen som en slags indre sensurinstans, som myndighetene festet betydelig tillit til at skulle virke kontrol- lerende på skribentene. Den rette patriotiske innstilling, viljen til å tilsidesette egeninteres- sen for det allmenne beste, skulle være frem-

herskende. Det subjektive, det som heftet ved personen, hadde lite i debatten å gjøre. Han anerkjenner også i tilfelle Lütken at han synes å ha hva Maliks kaller et "ukritisk sannhets- begrep", en forestilling om at sannheten med nødvendighet ville materialisere seg bare saken ble tilstrekkelig belyst, og han skriver om de økonomiske forfatternes aversjon mot uenig- het. Sannheten var absolutt, og uenighet var et tegn på at noen enten tok feil eller nettopp lot egeninteressen styre.

Til tross for slike betraktninger, som pe- ker i retning av en ytringskultur ganske ulik vår egen, synes imidlertid Maliks å holde på at den offentligheten som oppsto etter 1755 i Danmark-Norge langt på vei var moderne og borgerlig. Dette inntrykket forsterkes av at han trekker veksler på filosofen Immanuel Kants paradigmatisk essay *Hva er opplysning?* fra 1784. Kants tanker om opplysning som frigjøring fra selvforskyldt umyndighet, be- tydningen av ytringsfrihet som våpen mot despotiske fyrster og sonderingene mellom privat og offentlig bruk av fornuften brukes til å konstruere en offentlighetsmodell som synes inkompatibel med eneveldets krav om lydighet og underkastelse. Sett i lys av de overnevnte trekkene ved offentligheten virker det imidlertid usikkert om Kants oppfatning av ytringsfriheten og offentlighetens rolle i samfunnet er særlig betegnende for det som var i ferd med å skje i Danmark-Norge etter 1755. Kants kritikk av vår egen fornuft, un- derstrekningen av at vi kun kan ha sikker kunn- skap om kunnskapens betingelser i oss, og ikke tingene i seg selv, reflekteres i hvert fall i liten grad. Den epistemologiske ambisjonen på of- fentlighetens vegne synes langt større. Sann- hetspretensjonen og konsensusorienteringen vaksinerte neppe mot myndighetskritikk, men den kan ha gjort terskelen særdeles høy, i og med at rommet for legitim uenighet var så lavt. Skribentene forpliktet seg på sannhet og all- mennvel. Det er ikke usannsynlig at eneveldet oppfattet dette som en betydelig forsikring

mot at offentligheten skulle vende seg mot maktaverne.

Disse innvendingerne mot Maliks' overordnede tese til tross, det er ingen tvil om at den foreliggende avhandlingen er et særdeles viktig bidrag til den voksende litteraturen omkring 1700-tallets offentlighet i Danmark-Norge og dens forhold til statsmakten. Analysen av sensurens utøvelse på den ene siden og dens juridiske forankring og institusjonelle utvikling på den andre er glitrende, og det samme er også påvisningen av innbydelsesskriftets opphav i sentrale statsmenns forestilling om begrensingene i det eksisterende forvaltnings-systemet. Vilklårene for den dansk-norske offentligheten på siste halvdel av 1700-tallet står utvilsomt klarere for oss nå. Om eneveldet alt i 1755 hadde fått et så alvorlig skudd for baugen som Maliks antyder gjenstår å se. Historikere har i alle tilfelle her fått et alternativ til Jens Arup Seips forslitte hypotese om utbredelsen av en teori om et opinionsstyrt enevelde blant dansk-norske skribenter mot slutten av 1700-tallet. Det lover godt for den fremtidige debatten.

Håkon Andreas Evju

Daniel Möller, *Fånad i belgade grifter: svensk djurgravpoesi 1670–1760* (Lund: ellerströms, 2011). 435 s.

Daniel Möller har valt ett originellt ämne för sin avhandling i litteraturvetenskap – svenska gravdikter över djur från 1670 till 1760. Det är ett ämne som kan väcka känslor av många slag: förvåning, kanske ett och annat mistroget leende, men också uppsluppenhet och munter nyfikenhet. Det är särskilt roligt att se en avhandling om äldre litteratur som använder den lätta poesin som en dyrk för att öppna porten till en främmande tids landskap. För ihjälsluttna papegojor, skjutna björnar och knä-

hundar som sväljer synålar visar sig ha mycket att avslöja, inte bara om sig själva utan om hela det poetiska systemet. Djurgravdiktarna befann sig ofta nära den politiska makten, och Möller vill visa hur deras alster balanserade mellan så olika funktioner som tröst, förströelse, panegyrik, erotik och även försåtlig politisk kritik.

Ämnesvalet fungerar väl. Det gör det möjligt för Möller att avgränsa ett antal dikter från närmare ett sekel, att resonera kring djurgravpoesins miljöer och sammanhang, och att dra slutsatser om dess varierande funktion. Avgränsningen fungerar som ett prisma, det koncentrerade ämnet bryts i en mångfald fasetter: djurgravdiktingen visar sig ha relevans för grundläggande frågor om poesins många färgskiftningar i 1600-talets och 1700-talets samhälle.

Möller inleder sin avhandling med Andreas Arvidi, upphovsman till den första kända djurgravdikten i Sverige. I handboken i dikt-konst, *Manuductio ad poesin Svecanam* från 1651, återfinns en dikt över en död höna som ett exempel på jambisk vers. I pedagogiskt syfte har alltså magistern i Strängnäs författat en skämtsam exempeldikt om rävens offer. Arvidi gör som många kloka pedagoger, han sockrar pillret för att den beska lärdomen lättare ska slinka ner. Så resonerar också många av tidens poetikförfattare – poesins uppgift är att förmedla ett budskap som klätts i en behaglig och roande dräkt.

Arvidis exempel förblir en upptakt, och de övriga poetiska alster som behandlas i avhandlingen tillhör helt andra miljöer, framför allt det kungliga hovet, adelns slottsmiljöer eller ett begynnande salongsliv hos en bildad elit i Stockholm. Det är i dessa miljöer som bytesdjuren för jakten, sällskapsdjuren och slutligen de märkvärdiga exotiska djuren har sin plats. Björnar, knähundar och papegojor fyller olika funktioner när de lever och de tillågnas också gravskrifter av olika slag. Den egentliga startpunkten för Möllers djurgravpoesi är

Erik Lindschölds epitafier över änkedrottning Hedvig Eleonoras tikar från 1670-talet och avhandlingen sträcker sig fram till Olof von Dalins död. Därmed omfattar studien den karolinska tiden och en stor del av frihetstiden.

Möller har genomsköjt arkiven och kunnat finna mellan sjuttio och åttio gravdikter från perioden i fråga. Avhandlingen behandlar ett dussintal av dessa ingående, medan ytterligare omkring ett dussin får en mer översiktlig behandling. Urvalet motiveras med representativitet: dikterna har "valts ut i syfte att täcka in hela genrens bredd" (s. 10). Djurgravidikten räknas till tillfällespoesin och avhandlingens huvudfråga är "vilka funktioner djurgravpoesin hade" (s. 11). Detta syfte preciseras med frågor kring dikternas sammanhang, avsikt, och författarnas "uppsåt" (s. 11). Särskilt intresserar sig Möller för dessa dikters "dubbla funktioner", exempelvis som både "djurgravpoesi och panegyrisk poesi" (s. 11).

Dikterna betraktas i ett brett sammanhang och kräver enligt Möller "traditionshistoriska och komparativa aspekter" (s. 14). Ansatsen är samtidigt retoriskt inriktad och utgår från det retoriska genresystemets *genus demonstrativum*, den *epideiktiska* talekonsten. Denna typ av tal hade som syfte att lovprisa eller klandra sitt föremål. En gravdikt över en människa skulle enligt gängse föreställningar utformas med en inledande klagan över dödsfallet (*luctus*), följd av en lovprisning av den döda (*laus*) och slutligen ge de efterlevande tröst (*consolatio*). Begravningspoesin "var under 1600- och 1700-talen en dominerande genre", konstaterar Möller (s. 17). Han påpekar samtidigt att djurgravpoesin till sin natur var världslig, medan gravdikter över människor hade en starkare anknytning till den religiösa sfären. Djurgravidiktningen var till skillnad från de allra flesta gravdikter över människor parodiska. En parodi förlöjligar en allvarligt menad förlaga, i detta fall alltså den seriösa gravdikten. Djurgravidikten kunde därmed, menar Möller, förhålla sig friare till principen om *decorum*, alltså

en anpassning efter konventioner som rörde "temat, adressaterna och tillfället" (s. 28). Parodi förutsätter kännedom om gängse mönster och Möller diskuterar sin syn på *dialogicitet* som en förutsättning för studien. De poeter som skrev djurgravidikter under 1600-talet och 1700-talet replikerade på antikens och samtidens diktare eller lät sig influeras direkt av sina föregångare.

Forskningsöversikten behandlar den svenska forskningen om tillfällesdikten och ger en internationell utblick över den forskning som satt fokus på djurgravidikten. Möller kan konstatera följande: "I Sverige är djurgravpoesin ännu outforskad." (s. 31.) Efter en översikt över poetikböckernas anvisningar om tillfällesdikt, som indirekt kunde bli vägledande för djurgravidiktare, och olika beteckningar som *epitafium* (gravinskrift) och *epicedium* (en längre form av gravdikt), övergår Möller till sin hypotes. Djurgravidikten, menar han, blev "en litterär frizon", "ett slags plattform för undersökandet av litteraturens gränser" (s. 36). Anledningen till detta sägs vara genrens "brist på reglering" samtidigt som den behöll "innebördsdiga samband med andra genrer" (s. 36).

Avhandlingen undersöker den svenska djurgravidikterna i tre större avsnitt som är kronologiskt ordnade. Den första delen inleds med en diskussion av Erik Lindschölds dikter om Hedvig Eleonoras tikar, Werner von Rosenfelts dikt över en död papegoja och Christoffer Leijoncronas björnepitafium till Karl XI. Lindschölds bidrag sätts i samband med dels den antika djurgravidikten och dels den franska salongspoesin. Dikterna kan, menar Möller, ha stärkt Lindschölds "position som hovets främste författare" och fungerat som "en annorlunda form av panegyrik" (s. 60 f.). Rosenfelts "Klagan öfver en mächta artig Papegoijas dödh" uppfattar Möller främst som en imitation av Ovidius och Statius, "en intertextuell lek, ett prov på sofistikerad litterär underhållning" (s. 79). Funktionen, menar

Möller, var främst didaktisk och underhållande (s. 80). Till skillnad från hovdiktaren Lindschöld och amiralen Rosenfelt sökte den unge Leijoncrona kungligt beskydd för att främja sin karriär. Dikten om den björn Karl XI nedlade 1682 beskrivs av Möller som ett försök till ämbetsmeritering, "ett raffinerat exempel på panegyrik" (s. 95). Det är kungens storhet som jägare och regent som står i centrum för dikten, som helst ska resultera i någon form av belöning till poeten.

Avhandlingens andra del, som består av tre kapitel, ägnas Israel Holmströms epitafium över Karl XII:s hund Pompe från 1703. Dikten förtjänar att citeras i sin helhet, som den svenska djurgravdiktningens *magnum opus* (s. 100):

Pompe Kongens trogne dräng
Sof hwar natt i Herrens säng,
Sehn af år och resor trötter
Leed han af wjd Kongens fötter.
Mången stålt och fager Mö
Önskade som *Pompe* Lefwa
Tusend hieltar eftersträfwä
At få så som *Pompe* dö.

Holmström spelade enligt Möller rollen som "kungens rolighetsminister" och poeten anknöt gärna till franska förebilder för den burleska poesin. Burlesken använder i förlöjligande syfte en hög stil för låga ämnen eller låg stil för höga ämnen för att åstadkomma en komisk effekt (s. 110). Möller lyfter vidare fram diktens avslutning som ett exempel på djurgravdiktens erotiska tradition, med anknytning till både samtida tysk och fransk dikt och till den romerske poeten Catullus och hans kända dikt över Lesbias döda sparv. Djurgravdiktningen var frivol redan i antiken och Holmström åstadkom enligt Möllers tolkning en djärv vändning av ett vanligt motiv. Män uttryckte i diktform sin avundsjuka mot hundar som fick ligga i knät på unga kvinnor. Holmströms Pompe-dikt låter i stället kvinnor avundas hun-

den som ligger i sin husbondes säng (s. 141). Men diktens betydelse växte enligt Möller genom imitationer och självständiga dikter om kungens hund. Olof Hermelins epitafium över Pompe innefattar en panegyrik som inte avslutar kritik mot Karl XII:s krigsäventyr (s. 181). Under hela 1700-talet skrevs nya dikter med Holmström som förebild.

Efter avhandlingens centrala kapitel om Holmström och Pompe-dikten följer den tredje delen, som ägnas Brenner och Dalin. Sophia Elisabet Brenner, hyllad som Nordens Sappho och den tionde musan, diktade 1716 om den stackars ihjältrampade fågeln Pierro. Möller låter frågan om dess funktion vara öppen – kanske var den en vänskapsbetygelse, kanske en hyllningsdikt till en bemedlad gynnare.

En av Dalins gravdikter över tiken Kersti Berg anspelar direkt på Horatius' *Ars poetica* och berget som föder en mus. Om poeter låter påskina att något storstilat är i görningen blir resultatet ofta en antiklimax, är Horatius' lärdom. Enligt Möller uppträder Dalin som en avsiktlig pekoralist och kritiserar de dåliga poeterna (s. 199). I Dalin förenas flera av de riktningar som genren tagit – den erotiska, burlesken, parodin och den politiska tendensdikten. Förutom hundar besjunger han papegojor, markattor och drottningens ugglor. Eftersom Lovisa Ulrika kallades Minerva och ugglan var gudinnans fågel kunde dikten lätt utformas till en panegyrik. Men Dalins vassa penna riktades mot flera grupper – förutom prästerskapet stod också de lärda i skottgluggen. Möller sammanfattar Dalins betydelse: "ingen svensk diktare före honom har skrivit pekoralpastischer" (s. 240).

Avslutningsvis gör Möller en utblick mot romantikens djurgravpoesi i syfte att framhäva avhandlingens resultat. I relief mot romantiken framstår 1600-talets och 1700-talets diktning över döda djur i tydligare dager (s. 241). I romantikens diktning finns ett allvarligt och sentimentalt drag, i skarp kontrast mot den tidigare tidsperiodens förkärlek för

ironi och burlesk. Den äldre diktningen saknar identifikation med djuren. Ännu är inte fåglarna besjälade, som i romantikens många dikter om flyttfåglar. I stället sammanfattar Möller den äldre djurgravdiktens funktioner – den kunde fylla en politisk-kritisk, panegyrisk, roande, didaktisk, tröstande, erotisk eller litteraturkritisk funktion. Därmed försvarar djurgravdiktningen under perioden 1670–1760 med Möllers ord sin position som "en gränsöverskridande diktart" och "ett kreativt fält" (s. 249).

Avhandlingens förtjänster ligger i behandlingen av ett svårtillgängligt och förbisett material. Det ligger mycken forskarmöda och många timmar i åtskilliga arkiv bakom kartläggningen av den svenska djurgravdiktningen. Arkivfynden innebär också textkritiska utmaningar – ett område som opponenten professor Mats Malm kommenterar i sin recension i *Samlaren* 2011. (Men att uppfatta dikten på s. 114 som en appropriation av Holmström i stället för att ifrågasätta själva attributitionen ter sig mindre sannolikt – båda dikterna uppfattar jag som varianter av Lindschölds epitafium.) Greppet att skriva en sammanhållen studie över genren under en tid av litterär förändring är lyckat.

Mina invändningar rör i första hand det teoretiska ramverket och relationen till tidigare forskning. Möller är mycket beläst – notaparatens ger otaliga utblickar och hänvisningar och omfattar omkring 90 sidor – men jag skulle önska en tydligare teoretisk stadga i avhandlingens argumentation. Som läsare får jag intrycket att den samlade bilden av antikens poesi och av tillfällesdikten är entydig och harmonisk, och att forskarna aldrig hemfallit åt polemik eller teoretiska meningsskiljaktigheter. Naturligtvis måste Möller vara eklektisk – det fält han vill överblicka är ovanligt vidsträckt, både historiskt och geografiskt – men någon av de många noterna kunde kanske använts till en kommentar om olika infallsvinklar. För studiet av en avlägsen tid är kontextuali-

seringens teoretiska utmaningar särskilt stora. Det vore synd om läsaren fick intrycket av att forskningen om äldre litteratur befinner sig i en helt egen värld, bortom de teoretiska frågor som är angelägna för den litteraturvetenskap som diskuterar samtida diktkonst.

Avhandlingsförfattaren går miste om en möjlighet att förtydliga sina egna utgångspunkter och att precisera sitt syfte i relation till forskningsläget. I avsnittet om "Den utforskade svenska djurgravdiktningen" visar Möller tydligare hur den äldre forskningen bygger på ett romantiskt originalitetskrav, som tillfällesdiktningen inte alls motsvarar. Det är en god ansats, men Möller avstår från att tydligt förhålla sig till de senaste decenniernas svenska forskning om tillfällesdikten. Hur ser han på ett centralt begrepp som "repertoardiktning", som Stina Hansson etablerat (med utgångspunkt i Horace Engdahls avhandling)? Exempelvis hänvisar Möller både till den äldre komparativa litteraturforskningen och till Stina Hanssons retoriskt inriktade forskning om tillfällesdikten. Problemet är att han inte alls resonerar kring de konflikter som kan uppstå mellan dessa synsätt. Ett av Hanssons huvudargument mot komparationen är att då den äldre litteraturen fungerar som en gemensam repertoar blir frågan om genetiska beroenden mellan texter problematisk. Om det finns starkt normerande konventioner för sättet att skriva poesi är tanken om en individuell förebild inte relevant, enligt Hansson. Det finns argument både mot den äldre komparativa traditionen och mot Hanssons synsätt. Min poäng är inte att Möller borde välja den ena eller den andra av dessa utgångspunkter utan att han borde diskutera problemkomplexet mer ingående. Nu rör han sig i avhandlingen med en imponerande lärdom mellan olika tider och olika poetiska traditioner, men riktigt hur relationen mellan texterna är tänkt att fungera utreds inte närmare. Arbets sättet etablerar ofta övertygande förbindelser mellan texter, men ter sig stundtals väl associativt. Inte alla

gångar ser jag de likheter eller variationer som Möller vill framhäva.

Avhandlingens argumentation bygger på en bild av det litterära systemet som hårt reglerat. Möller hänvisar till tillfällesdiktens regelverk, hämtat ur poetik- och retorikhandböcker av Scaliger, Pontanus och andra. Hans poäng är att djurgravdikten till skillnad från den vanliga gravdikten utgjorde en frizon för poetiska experiment. Medan de seriösa poetiska genrerna tvingades hålla sig inom strikta gränser ledde bristen på teoretisk reglering till oanade möjligheter för de poeter som valde att skriva om djur. Det är en bestickande argumentation, men den skapar också vissa problem för avhandlingsförfattaren.

Möller skriver om renässansens och barockens litterära teori: "Regler innebär inskränkning" (s. 36). Det är naturligtvis sant, men nyare forskning har framgångsrikt påpekat att denna syn på poesin också är föråldrad, i likhet med romantikens förakt för tillfällesdikten. Brittiska forskare har exempelvis betonat att också den ofta hänade imitationsdoktrinen kan ses som ett kreativt redskap, som inte utesluter poetisk förändring eller poetisk originalitet.

Relationen mellan teori och praktik uppfattar Möller som oproblematisk. Poeter tänks följa handböckernas rekommendationer till punkt och pricka. Mot denna bild kan flera invändningar göras. För det första är de teoretiska texterna av olika karaktär. Ibland är de detaljerade, men ibland lämnas åtskilligt åt poeten själv. I vissa handböcker avser direktiven tal, men principerna överförs till poesins genrer. Kanske är det i stället den poetiska praktiken som är av större betydelse för den enskilda diktarens vägval. Med tanke på den teoretiska diskursens relativa oföränderlighet under den tid avhandlingen omfattar krävs andra förklaringar till den förändring av praxis som Möller noterar. Därför är det också en styrka att avhandlingen behandlar ett stort antal poetiska texter och att diskussionen

ofta utgår från denna mångskiftande litterära praktik.

Djurgravdiktningen avgränsas tydligt mot den övriga poesin. För Möller är motsatsförhållandet nödvändigt för att han ska kunna lyfta fram djurgravdiktnings särart och dess många funktioner. Jag tror det finns goda skäl att pröva Möllers hypotes på ett bredare material – är inte i själva verket experimentet och prövandet av det poetiska uttryckets möjligheter kännetecknande för en betydande del av poesins genrer? Särskilt under den tidsperiod som studeras, präglad av en repertoardiktning med gemensamma normer, tänjer ofta poeter på gränserna. Så skapas förundran hos läsaren och på detta sätt förskjuts också sakta de gränser som utgör poesins kreativa ramverk. De många funktioner som Möller identifierar som specifika för djurgravpoesin kan troligen finnas också i andra typer av tillfällesdikt och annan poesi – exempelvis bör konsten att både roa och hylla för att uppnå vissa fördelar vara viktig för åtskilliga fattiga och uppåtsträvande unga män som skrev om allehanda ämnen.

Avhandlingens kontexter berikar onekligen läsningen, men Möllers väderkorn leder honom stundom vilse. Utvikningarna är många och som läsare har jag ibland svårt att urskilja den röda tråden. Vid några tillfällen utmynnar engagemanget för ämnet i rena spekulationer. Uppgifter som avhandlingsförfattaren själv erkänner som tivelaktiga, som att Karl II skulle ha friat till Hedvig Eleonora, är förutsättningen för en tankelek att hunden Courtisan i så fall skulle kunna vara en kärleksgåva från den engelske kungen (s. 60). En något kärvare granskning av manuset kunde ha suddat ut onödiga skönhetsfläckar.

Möllers avhandling har öppnat ett nytt fält i den svenska forskningen om 1600-talet och 1700-talets poesi. Däri har den ett stort värde. Den visar också att studier av den karolinska tidens och frihetstidens litteratur kräver en mångfasetterad kontextualisering och förtrogenhet med en omfattande poetisk

repertoar. Kanske borde fler avhandlingar skrivas om roliga ämnen. Ironi och humor brukar uppfattas som extremt tidsbundna företeelser och att ägna sig åt månghundraåriga skämt kan låta vådligt. Men Möller visar att äldre litteratur kan bevara sin roande funktion samtidigt som den i rätta händer avslöjar mer om sin tillkomst än många evighetslånga hjälte-dikter.

Anna Cullbed

Anna Nilsson, *Lyckans betydelse: sekularisering, sensibilisering och individualisering i svenska skillingtryck 1750–1850* (Höör: Agerings förlag, 2012). 272 s.

Anna Nilssons avhandling i historia bygger på ett hittills alltför sällan utnyttjat källmaterial. Det rör sig om så kallade skillingtryck, små billiga häften vanligen innehållande enkla visor. Benämningen är vedertagen men missvisande. Under en del av 1800-talet såldes dessa för en skilling styck, men denna typ av billiga tryck hade då redan funnits i ungefär 300 år. Från 1500- och 1600-talen är relativt få bevarade, och från 1800 finns en stor mängd skillingtryck, varför 1800-talet kanske med viss rätt har betraktats som deras storhetstid. Emellertid finns det även från 1700-talet många tusen av dessa visor samlade i arkiven.

Skillingtrycksvisorna var svåra för censuren att kontrollera, och de ansågs ibland farliga eller vanvördiga. Den stora mängden av texterna är dock av tämligen konventionellt innehåll. En uppbyggligt moraliserande visa om lyckans växlingar i olycksfall, brott eller kärlek med en god portion luthersk vardagsteologi är typisk för hur de brukar se ut. Att det är just lyckobegreppet som är ämnet för Nilssons avhandling ter sig därför ganska naturligt. Nilsson har avgränsat sin studie av lyckomotivet

i två stora sfärer: kosmologi och antropologi, världsbilder och människouppfattningar. Det är alltså synen på världen och synen på människan avhandlingen fokuserar på och i det avseendet liksom i flera andra ligger den tydligt inom ramen för vad som vanligen betecknas som idéhistoria.

De mer specifika frågor Nilsson vill besvara anknyter till bredare forskning och teorier om den idé- eller mentalitetshistoriska utvecklingen under den avgörande perioden 1750–1850. Hon undersöker huruvida det är möjligt att skönja en individualisering av lyckobegreppet, om det går att spåra en sekularisering i materialet samt i vilken mån detta ger uttryck för en sensibilisering. Det sistnämnda, studiet av en sensibilisering, en ökande känslomhet, som Nilsson också påvisar, speglar nyare forskning och sätter en originell prägel på avhandlingen.

Dessa övergripande långsiktiga förändringar observerar Nilsson just där man skulle förvänta sig dem, i den bekanta "Sattelzeit". Det gör också att avhandlingens resultat blir tudelat: grovt sett ett före år 1800 och ett efter. En sekularisering kan observeras, där visorna först präglas av föreställningar om Guds försyn och allmakt i en värld där "lyckan" betecknar en världsligt flyktig med- och motgång som står i stark kontrast mot den eviga lyckosaligheten som hägrade bortom detta livet. Begrepp som lycka, värld och arvsynd kombineras i vad Nilsson karakteriserar som "färgrika skildringar", där "kontrasterna [är] skarpa och entydiga". Ett förnöjsamhetsideal är framträdande: Bibelns Job framstår fortfarande som det stora exemplet för den kristne. Sedan, alltså efter 1800, uppträder lyckan som ett subjektivt inre välmående eller en glädjekänsla, med andra ord något som liknar det vi i dag skulle kunna kalla "lycka". Utvecklingen går från en syn på det världsliga som i grunden fåfänglighet, mot en glädje över jordelivet och en sekulärt beskriven "sällhet" som ett värde i egen rätt.

Även beskrivningar av kärleken visar en liknande utveckling. Under 1700-talet framstår kärleken i de starkt moraliserande visorna som lika ostadig och obeständig som lyckan, och idealet är snarare ett stadigt äktenskap än heta kärleksäventyr, mer av vänskap och ömsesidigt stöd än passioner. I själva verket finns uttryckligen framställningar av äktenskapet som ett stöd för människan mot lyckans växlingar. Efter 1800 förvandlas de tidigare suspekta känslorna till grunden för dygd: utan medlidande, medmänsklighet och kärlek är dygden omöjlig heter det då plötsligt.

Detta kan sättas samman med mer övergripande kända idéhistoriska utvecklingslinjer, som är mycket tydliga i Nilssons resultat: med 1800-talet kommer fosterlandsretorik, romantik och borgerliga mans- och kvinnoideal även i skillingtryckens värld. Enligt Nilsson gör sig vidare fler röster hörda och visorna blir något mindre homogena. Viktigast i denna förändring förefaller väckelsevisor ha varit, texter som presenterar något av en egen, separat, världsbild.

Sensibiliteten förefaller ha varit det som i högsta grad fångat Nilssons intresse, och kanske är det också där avhandlingen ger det tydligaste resultatet. Omsvängningen från ett negativt begär till en positivt laddad känsla är en avgörande vändpunkt, som förefaller komma överraskande plötsligt i vad som annars hade kunnat förväntas vara trögrörliga mentala strukturer, för att tala med en äldre forskningstraditions terminologi.

De stora förändringarna kan observeras också i de mycket populära visorna om brott och brottslingar. Före 1800 beskrevs alla människor som syndare, varigenom en stark samhörighet skapades mellan brottslingen och hans medmänniskor. Efter 1800 heter det snarare att bara vissa människor är goda, medan vissa andra är onda, närmast av naturen. Här måste den tidstypiska visan om den kinesiske bedragaren "Skandal" nämnas – en av höjdpunkterna i den stundtals ganska un-

derhållande avhandlingen. Berättelser om onda brottslingar som inte ångrar sig hade en storhetstid under 1800-talet, medan det typiska under det föregående århundradet hade varit att beskriva just brottslingens ånger och omvändelse, beskrivningar som ofta ställde själva brottet helt i skymundan. Även här känns det som att avhandlingsförfattaren bara snuddat vid ett mycket intressant ämne: under delar av både 1700- och 1800-talet verkar visor om brott ha upplevt veritabla guldåldrar, men endast enstaka visor behandlas. Utan tvekan finns här uppslag för mer än en avhandling som väntar på att skrivas.

Det är överraskande att filosofiska och teologiska tendenser, till exempel inflytande från 1700-talets pietism och det tidiga 1800-talets platonism, så tydligt kan skönjas i materialet. Nilsson fördjupar sig inte i detta, men materialet öppnar onekligen för intressanta studier av det slaget. Detta faktum visar också en av begränsningarna i den metod avhandlingsförfattaren använt sig av och samtidigt hur rikt på idéhistoriskt intressant stoff materialet är. Vid läsningen av avhandlingen får man nämligen känslan att varje enskild visa ur vilken Nilsson exemplifierar sina resonemang skulle kunna vara värd en djupare analys. En aspekt som till en del fallit bort är faktiskt också humorn. Många av skillingtrycken innehöll både satir, smutskastning och putslustigheter, men man undrar vid läsning av Nilssons undersökning var detta "låga" egentligen tagit vägen? Det är visserligen sant att den stora majoriteten visor präglas av ett uppbyggligt religiöst eller moraliserande tonfall, men det finns många undantag från detta. Att betrakta hela mängden visor som en korpus, såsom Nilsson gör, är fullt rimligt av avgränsningsskäl, men kanske har vissa nyanser gått förlorade.

Andreas Hellerstedt

Claes G. Olsson, *Omsorg & kontroll: en handikapp-historisk studie 1750–1930: föreställningar och levnadsförhållanden* (Umeå: Institutionen för kultur- och medievetenskaper, Umeå universitet, 2010). 314 s.

Handikapphistoria, om det behöver sägas, är angelägen eftersom den lyfter fram människor som har rätt att synas och eftersom deras historia i så hög grad synliggör det samhälle de levde i. Det är inte bara historia nerifrån utan historia nära inpå. Det är också historia som ställer frågor till i dag och dagens förhållande till det förflutna: hur tog man hand om de svaga då, hur gör vi det i dag, med vilka möjligheter och vilken moral? Här finns också den historiografiska frågan om hur långt vi kan nå, hur vi ut- och inkategoriserar människor och andra fenomen, vad som ansetts normalt.

Claes G. Olssons avhandling har en lång bakgrundshistoria baserad bland annat på ett dussintal egna publikationer från 1980-talet och framåt. Metodologiskt hör den hemma på vad som nu är en humanistisk allmänning, disciplinmässigt mer specifikt inom etnologi. Titeln skvallrar om inspiration från Michel Foucault, nästan obligatoriska är ju också Pierre Bourdieus habitusbegrepp liksom Ludwig Flecks tankestil. I fokus förblir ändå ett antal öden. I tur och ordning behandlar kapitlen folkliga föreställningar om handikapp (uppfattningen om bortbytingar, om förseende), utgår sedan från några berättelser från sjuttonhundratalet beskrivna i Vetenskapsakademiens handlingar. Det fjärde kapitlet handlar om Pär Aron Borg, pionjären i blind- och dövstumsundervisningen i Sverige; ska någon enskild person framhållas är det just Borg, som Olsson studerar i helfigur. Ett större kapitel går igenom de blindas förhållande till artonhundratals- och tidiga nittonhundratals-samhället. Ett sista kapitel summerar och identifierar brytpunkter för de funktionsnedsatta. En sådan är senare delen av sjuttonhundratalet som här kort ska granskas. (Ändå ett frågetecken

för påståendet på sidan 280 om att kontrollen av de personer som avvek från normativiteten nådde sin största omfattning under 1900-talets första hälft. Sådana omdömen vilar på alltför många värderande definitioner.)

Det är på sjuttonhundratalet som tanken generellt om människans men också specifikt de handikappades bildbarhet kommer i fokus. Med artonhundratalet kommer skolplikt och nittonhundratalet yrkesutbildning. Några känner kanske periodens intresse från läkaren Jean Itards undervisning av vildgossen från Aveyron, berömd från François Truffauts film. Just vildbarn, ett favorittema hos till exempel Linné, tar Olsson inte upp. I stället vill han undersöka hur vetenskapen beskrev de funktionshindrade. Han utnyttjar ett par akademiska avhandlingar, Carl Fredrik Mennanders *De loquela mutorum et surdorum* (1749) och av Daniel Arosenius om dövstumundervisningens konst (1786, 1788). *Vetenskapsakademiens handlingar* öppnade sig för ämnet: Olof von Dalin beskrev "En dumbe som kan sjunga" (1745); anatomen Roland Martin resonerade ingående om en blind man, Pehr Jonsson i Knåpet, med anmärkningsvärd förmåga till kortspel (1777); läkarna och naturalhistorikerna Johan Westring och Erik Acharius publicerade en "Beskrifning på en man, som född utan armar, händer, lär och andra kroppsdelar" (1798). Textgruppen finns urskild redan i Sten Lindroths historik över Vetenskapsakademien (1967), här nämnd för att betona dess återkommande användbarhet. Finlandssvensken Abraham Argillanders intressanta "Försökt sätt at lära dumba läsa och tala" ingick i Nils Roséns spridda *Underättelser om Barns sjukdomar* (1771).

De resultat som Olsson vaskat fram ur texterna är att man: 1) talar om att sinnen kan komplettera varandra; 2) betonar betydelsen av uppfostran och människans bildbarhet; samt 3) hur man månade om den samhällsnytta som också de handikappade kunde bidra till. Alla punkterna är rimliga och i samklang med tidsdebatten och därmed kanske inte

överraskande. Vetenskapsakademien såg som sin uppgift att upplysa landet, Tabellverket (Statistiska Centralbyrån) skapades för att ge landet översikt och ordning, lasarettsväsendet skulle i sin tur ge nationen en frisk och arbetsför befolkning.

Några hastiga kritiska synpunkter: för principens skull borde Mennanders avhandling ha behandlats mer ingående, den är visserligen bara på ett dussin sidor och knappast märkvärdig men tar upp Ammans metod. Om den lämnats åsido för att den är på latin borde väl någon ha kunnat översätta latinet åt författaren (Arosenius avhandling, som sedan länge är översatt, används däremot). Man kan invända mot att bidragsgivare till *Vetenskapsakademiens handlingar* kallas "forskare" – det är ett i sammanhanget anakronistiskt begrepp. Alldeles vän med vetenskapshistorien är inte författaren och de mer medicinhistoriska aspekterna är satta på undantag. Riktigt borrar sig inte författaren in i tid och dokument för att höra de stumma och se de blinda. Det hade till exempel varit intressant att få veta mer om teologen, naturalhistorikern och den evige sjuklingen Samuel Ödmanns dövsamma dotter Catharina. Hon gifte sig, fick tre barn och levde till 82 års ålder. Säkert kunde mer letas upp för att ge framställningen en större närhet. Religionen är förhållandevis åsidosatt men spelade naturligtvis en på många sätt avgörande roll för attityder hos den tidens människor. Kyrkan ägnas två sidor men då enbart som maktinstrument och inte som barmhärtighetsinriktning eller förståelseram. Med religionen inräknad kunde diskussionen om förhållandet mellan vetenskap och folktro få en tredje part. Felfinnaren kunde också anmärka på en del onödiga tryckfel. Men läsaren är författaren tacksam för hans genomgång som utgår från personer, som därmed blir både synliga och verkliga. Och att han behandlar sjuttonhundratalsvetenskapen, så ofta beskriven som naiv eller cynisk, med rimlig respekt.

Gunnar Broberg

Osmo Pekonen, *La rencontre des religions autour du voyage de l'abbé Réginald Oubier en Suède en 1736–1737* (Rovaniemi: Lapland University Press, 2010). 363 pp.

The expedition of the mathematician and scientist Maupertuis in northern Sweden in the third decade of the eighteenth century remains less famous than the parallel French expedition, led by La Condamine, to South America. Both expeditions were part of the same project to make measurements that could conclude the ongoing debate about the shape of the earth. The goal of the expeditions was to give scientific evidence that could confirm or refute the theories of Newton which stated that the earth was slightly flattened at the poles. The conflict divided two branches of the French scientific community. The clan of the Cassini, defenders of the tradition from Descartes, was opposed to the new thoughts that came from England, represented, amongst others, by the then young and ambitious Maupertuis. The conflicting lines of interests, scientific, social, and political, and the use that Maupertuis himself made of these to build a scientific career and secure a position within the most elite circles of the Parisian salon culture of the time, has been brilliantly depicted by the French philosopher and historian Elisabeth Badinter in the fascinating account given in her book entitled *Les passions intellectuelles* (1999–2007), where she shows how Maupertuis used intellectual success to try to gain fame.

The expedition of Maupertuis to northern Sweden involved some of the most prominent political, scientific, and literary figures in Europe at the time. Some of the finest literary minds celebrated the expedition in prose and in verse, for example Voltaire, who commented upon it at length in his copious correspondence. Due to its importance both in the history of science and in literary and intellectual history, the expedition of Maupertuis has been

the subject of a number of excellent scholarly works in several fields.

There is a parallel, mostly Scandinavian, scholarly tradition where the expedition and the source material related to it is considered not in relation to the history of science or literature, but in relation to other accounts of the northern regions from the seventeenth and eighteenth centuries. The aim in this tradition is either to study the history of travels to the north or to study the history of the northern regions themselves, using travel literature as source material. It goes without saying that the point of interest in this second scholarly tradition is radically different from, and often only remotely relevant to the first.

The recent book by the Finnish mathematician, writer, translator, and intellectual Osmo Pekonen, the result of a doctoral dissertation in the history of science, is no doubt an attempt to fill in some of the gap between these two traditions. Entitled *La Rencontre des religions autour du voyage de l'abbé Réginald Outhier en Suède en 1736–1737*, it is an ambitious attempt to combine detailed knowledge and insight on Swedish history with the considerable, and sometimes partly ignored French material related to the expedition of Maupertuis. Written in French, though published in Finland, the book is clearly not intended for the general Scandinavian reader interested in the history of the northern part of the Nordic countries. Since reading ability in French is not increasing in these countries, the book will find its readers among French scholars working in the field of the *histoire des idées*, which in French universities is viewed as a subdivision of literary history or philosophy.

When Pekonen, as his titles shows, writes about a journey to Sweden in 1736–1737, it is the expedition of Maupertuis he is investigating. He chooses not to focus on the expedition itself, but on one of the members of the expedition who was hired to write an account of the events, the abbé Réginald Outhier. The

idea is original and the subject is interesting. There is a considerable number of studies that comment on Outhier's account of the expedition. With *La rencontre des religions autour du voyage de l'abbé Réginald Outhier*, however, Pekonen gives the first book-length study on the matter. Although one might argue that Outhier really is a marginal figure within the history of the eighteenth century and one of the minor members of the expedition (despite Maupertuis on several occasions mentioning his participation as crucial for the scientific results), a thorough study on the subject must be regarded as highly welcome.

The general approach adopted by Pekonen merits attention. According to Pekonen, the book is not a historical study in the classical sense of the word, but rather an undertaking that goes beyond a purely historical examination to reach a further level of understanding. The introduction explains how the work is directed by two main orientations, history and semiotics. When it comes to the first, the overall ambition is the search for historical accuracy and authenticity. As Pekonen puts it, the quest for authenticity is his main concern regarding the historical aspect of the work. This traditional, if not old-fashioned declaration of scholarly intention, is combined with the use of approaches and vocabulary from semiotics. Pekonen points out that his work is a study situated within the field of *sémiosphère studies*, inspired by Yuri Lotman. The *sémiosphère* is the complete universe of signs that make up a culture, being the very condition for the development and sustainability of a cultural entity.

With this methodological basis, Pekonen examines the voyage of the abbé Réginald Outhier as an encounter between religions, between the Catholic priest and the Protestant universe of eighteenth-century Sweden, and between the same Catholic priest and the paganism of the Sami people. For Pekonen the focus on signs allows for the use of an

overwhelming iconographical material. The goal for Pekonen is to enable the reader to follow Outhier as closely as possible. The reader should undergo the same sort of experiences that Outhier himself went through. Pekonen has therefore systematically tried to find all the extant buildings, illustrations, and objects of art that were part of Outhier's life in order to, as he puts it, perpetuate into our time the *sémiosphère* in which he lived. This explains the large number of illustrations in Pekonen's book, a number uncommon in academic works of this kind. Many of the illustrations are amateur depictions of churches that Outhier saw, buildings he visited, and other such settings. The illustrations, which are not used as material for analysis, are rarely commented on in the text. As Pekonen clearly states, they are there to give the reader an impression of the time in which the events took place. Due to its layout and typographical presentation, the book does not give the appearance of being an academic study.

The first chapters sketch the scientific, political, and religious context of the time. Pekonen explains the fundamental questions that led to the expedition of Maupertuis. Basic summaries of eighteenth-century Swedish history, French history, and above all, the history of French-Swedish relations are given. The section includes reproductions of paintings of various intellectual and political dignitaries, such as Émilie du Châtelet, Cardinal de Fleury, and Louis XV.

A valuable account of the life of Abbé Outhier is given, as well as a description of his *Voyage*. Pekonen also gives a detailed account of the journey itself. Chapters 7 and 8 deal with the core of the subject, the encounter with Protestantism and the remains of paganism. The ninth chapter gives a long description of an incident that followed the expedition, not mentioned by Outhier himself, which involved two girls from northern Sweden who followed Maupertuis' expedition back to Paris.

In the last chapter, Pekonen develops a theme mentioned enthusiastically both in the preface and in the introduction: namely, the possible commercial exploitation of historical tourism in northern Sweden organized as guided odysseys following in the steps of the famous Maupertuis.

The academic reader will be somewhat puzzled by this book, in which a profusion of erudite details and numerous footnotes of considerable length and quality are mixed with sometimes extremely basic information about Swedish and French history well known even to the general reader, prospects for future tourism, and pictures of all kinds, including quite a few photos of Pekonen himself, in some cases dressed in eighteenth-century costume. Towards the end, the book also contains a series of snapshots from the viva examination, coffee get-togethers, and outdoor events, again with Pekonen dressed in historical garb, giving the conclusion of the book the impression of a family album.

Nevertheless, the book has several strengths, especially in the quest for authenticity and the aim for historical accuracy. Working on seventeenth and eighteenth-century travel literature on northern Scandinavia can often be a trying experience. The entire field is characterized by an innumerable amount of mistakes, misunderstandings, and erroneous quotations and testimonies, many of which can be traced back to the seventeenth and eighteenth centuries. This is partly due to language difficulties. French and English travelers to the northern regions had to deal with names pronounced in the various tongues in use in the areas they visited. Misunderstandings and spelling errors occur in almost all the sources from the period. Many of the French and Anglo-American scholars in the nineteenth and twentieth centuries, writing for instance on Maupertuis or Voltaire, have not always helped to remedy the problem. At the same time, misleading information stemmed from many non-academic

Scandinavian writings on the matter. Pekonen, having mastered the languages of the source material, from Finnish and Swedish to Latin and French, clears things up on more than one occasion. Difficulties concerning spelling and historical facts are explained in detail in the footnotes. Pekonen gives ample space to differing interpretations on problematic points and clearly states his own opinion on every occasion. This clarity is unusual in the scholarship on the subject, and Pekonen's book on Outhier will prove to be a useful tool in the years to come for scholars working on historical sources concerning travels to the northern parts of Europe.

Pekonen also gives new information about the life of his author. Outhier is not as well known as some of the other northern travelers. Pekonen's book will stand as the major reference on Outhier, not only for scholars working on travelers to the north, but also for those concerned with the history of science and ideas in eighteenth-century France. *La rencontre des religions* will prove to be a major contribution concerning these matters.

The least convincing element of Pekonen's book is not the historical details in themselves, but the overall structure of the composition. It is a published thesis, and this aspect of the work is present on every page. The theme of the book, the encounter between cultures through religion, is hardly commented on until the seventh chapter, some 130 pages from the opening. The opening chapters appear to take the form of a long introduction, relating general information on matters one would expect to be familiar to the French reader who might be interested in the book: matters such as the general political background in France and Sweden, the religious background in Europe at the time, and so on.

The overall structure of the book makes it difficult to grasp the question that is announced as the main theme. This is partly due to the fact that it is the journey of Out-

hier, and not the question of the encounter of religions, which forms the real subject of Pekonen's study. As he admits himself, Outhier does not write primarily on religion, but rather on the expedition of Maupertuis, which was his task. Outhier's approach to the question of Protestantism, for example, is more descriptive than analytical. Pekonen's account of Outhier's work, in turn, does not go much beyond this descriptive layer. For instance, in the chapter on church manners and liturgy, very few comments are given by Pekonen, who for the most part is content to quote Outhier's text. When comments do occur, they are pure speculations. There is unfortunately not room here to mention more than one example. When Pekonen comments on Outhier's description of the Swedish clergy, one of his main concerns is whether Outhier did or did not meet a Swedish bishop. As he puts it, it is highly probably that the abbé did *not* meet any bishops. From this Pekonen draws the conclusion that Outhier must have had an order from French authorities not to engage with leading figures of the Swedish church in order to prevent any aggression from Protestant Sweden, which was an ally of Catholic France. This might very well be the case, but the question itself, as well as the answer given by Pekonen, does not rely on any sources.

Even though the descriptions given by Outhier on religious matters are sparse, there is material that is not fully exploited by Pekonen. Limiting himself most often to historical facts and iconographical material used for illustrational purposes, Pekonen avoids engaging with the academic fields of theology, philosophy, and intellectual history. These fields are nevertheless closely interwoven with the subject of his study, the encounter of religions. The substantial corpus of French theological writing from the seventeenth and eighteenth centuries is not used to explain the brief, yet sometimes interesting comments that Outhier gives about religious habits in Sweden. This

would have been a massive undertaking, but something one would expect from a doctoral work concerned with the encounter of eighteenth-century French Catholicism with other religions and other branches of Christianity.

La rencontre des religions is therefore less interesting as a contribution to the study of the encounter between religions, than as a book containing useful information on Abbé Outhier and on a number of names and anecdotal matters related to northern Sweden in the eighteenth century. As such it belongs, both in its form and content, entirely to the traditional genre of studies on *l'homme et son oeuvre*, the Man and his Work.

Martin Wåhlberg

Mona Rautelin, *En förutbestämd sanning: barnamord och delaktighet i 1700-talets Finland belysta genom kön, kropp och social kontroll* ([Helsingfors]: [Mona Rautelin], 2009). 592 s.

Mona Rautelin ägnar sin avhandling, nästan sex hundra sidor, åt en studie av barnamord. Med 1700-talet som undersökningsperiod och södra Finland som huvudsakligt undersökningsområde motiverar hon övertygande sin studie i relation till tidigare forskning som framför allt behandlat andra delar av det svenska riket och andra tidsperioder. Rautelin inbegriper dessutom utredningar om delaktighet i barnamordsbrott på ett sätt som inte tidigare skett i nordisk historieskrivning.

Frågan som står i centrum för hennes undersökning är *hur*: hur "kvinnor blev mörderskor inom en viss parrelation och i ett visst hushåll, samt *hur* de framställdes som mörderskor vid tingen och i de högre rättsinstanserna" (s. 16). Hon lägger stor vikt vid den lokala agrara miljön där brotten skedde och de kulturella föreställningar om havandeskap, sedlighet och heder som präglade den. Hennes

ambition är bland annat att "blottlägga de kulturbundna faktorerna som underbyggde och förebyggde" barnamordsbrottet (s. 17). Med begreppet barnamördande, i stället för barnamord, betonar hon att brottet bör ses som en process med flera personer inblandade samt att det i första hand är handlingar – det som de inblandade personerna gjorde – som intresserar henne. Med detta synsätt hamnar åtal för delaktighet och de sammanhang och situationer där det mördade barnets föräldrar befann sig i analysens centrum. Mötet mellan "barnamördandets rättsteori och sociala praktik" står i fokus, och hon vill därigenom problematisera "gränsen mellan dessa två dimensioner". Hon menar vidare att lagens definition av barnamord tenderade att osynliggöra barnamördandets sociala kontext samt att de samtida juridiska synsätten i hög grad övertagits av senare tiders forskare. Barnamörderskorna har i linje med det beskrivits som "offer för ett personrelaterat, kyrkligt och samhälleligt förtryck" (s. 21). I relation till ett sådant synsätt, där alla ogifta mödrar betraktas som en anomali, är det, som Rautelin gör, relevant att fråga sig varför det var *så få* ogifta mödrar som blev barnamörderskor.

Källorna är i första hand ett åttio-tal detaljerade och i flera fall exceptionella barnamordsfall och ett fyrtiotal utredningar om delaktighet i barnamordsbrott. Detta material har kompletterats med ett antal mindre dokumenterade barnamordsfall, en del kyrkobokföringsmaterial, samtida juridisk och rättsmedicinsk litteratur, handlingar från fängelser samt skillingtryck och sägner. Rättsprotokollen spänner över hela den rättsliga hierarkin, från underrätternas konceptprotokoll till rådets protokoll i justitieärenden. Det är ett digert, komplext och väl sammansatt källmaterial men, trots författarens försök att presentera materialet både i brödtexten och i bilagor, är det ändå svårt för läsaren att få ett grepp över det och på vilket sätt Rautelin använder de olika typerna av texter. Jag hade gärna inledningsvis

sett några sammanfattande tabeller i brödtex-
ten över hur materialet fördelar sig geografiskt
och tidsmässigt (en geografisk översikt över
materialet finns i en bilaga), samt utförligare
metodiska och källkritiska resonemang. I in-
ledningen finns ett avsnitt där centrala begrepp
som kön, kropp och kontroll presenteras och
diskuteras samt ett avsnitt om "läsesätt och
metod". I det senare pläderar författaren bland
annat för en läsning av källorna som låter tyst-
nad tala (s. 64) och pekar på att diskrepansen
mellan barnmordslagen och brottens kontext
ofta gav upphov till ett "analyserbart gap mel-
lan frågor och svar" (s. 65). Jag saknar ändå
mera konkreta resonemang om hur författaren
förhåller sig till de olika typer av utsagor som
förekommer i de texter hon använder, och till
de olika typerna av texter hon använder.

Rautelin redovisar sin studie i sex empi-
riska kapitel som struktureras i enlighet med
de indicier och den kedja av händelser som
präglade barnmordsbrottet: att man hittade
ett spädbarnslik, relationen som ledde till
havandeskap, den hemlighållna graviditeten,
förlösningen och försöken att gömma undan
liket. Boken är omfattande och utrymmet för
recensionen begränsat så jag kommer inte att
ta upp alla kapitel utan lyfter i det följande
fram några valda delar av bokens digra inne-
håll.

Det första empiriska kapitlet ägnas åt frå-
gor om hur barnen i barnmordsfallen dött.
Ofta, men inte alltid, fanns ett barnlik och
en viktig fråga i rätten var huruvida barnet
varit ofullgånget eller fullgånget, levande el-
ler dödfött och om det dött av vanvård eller
våld. Svaret kunde vara avgörande för moderns
öde. Rautelin visar att bevis för dödligt våld
var ovanligt och menar att våldet i de relativt
få fall det förekom var ett uttryck för moderns
hat mot barnet samt att det utlöstes av barn-
naskriket. Här lutar hon sig mot forskning
om barnmord i moderna samhällen där man
knutit hög våldsbenägenhet vid spädbarns-
skrik till låg intelligens, ångest och depression.

Jag tycker inte att hennes slutsatser är riktigt
övertygande i det här avsnittet. Rautelin verkar
i princip lita till de berättelser om händelse-
förloppet som de anklagade kvinnorna själva
gav vid rannsakingarna. Som historiker kan vi
omöjligt veta om de stämde med verkligheten,
utan bör, menar jag, i stället utgå ifrån att
den anklagade kvinnans berättelse präglades av
hennes intressen i den specifika situationen. Vi
kan faktiskt inte veta om barnmörderskans
våld grundade sig i mentala funktionsnedsätt-
ningar, medvetet ont uppsåt eller plötslig pa-
nikångest.

Liknande tolkningsproblem förekommer
i flera sammanhang i boken. I det fjärde ka-
pitlet, som handlar om hemlighållandet av ha-
vandeskapet, hävdar Rautelin till exempel att
medvetet dolda graviditeter endast förekom i
exceptionella barnmordsbrott (s. 293). Å ena
sidan säger hon detta mot bakgrund av empi-
risk belägg för och rimliga och bra resone-
mang om att många av de anklagade kvinnorna
var oerfarna och troligen inte kände igen teck-
nen på graviditet, att det överhuvudtaget rådde
osäkerhet om hur man skulle avgöra om någon
var gravid i 1700-talssamhället, samt att det
fanns ett starkt tabu mot att tala öppet om
havandeskap i det agrara Finland. Här finns
styrka i Rautelins analys och hon tillför nya
aspekter till tolkningen av barnmordsbrotten.
Å andra sidan tenderar Rautelin att göra det
hon beskyller tidigare forskning för, nämligen
att se barnmörderskorna som offer för om-
ständigheterna (till exempel s. 30), även om
hon lyfter fram delvis andra omständigheter.
Om tidigare forskare har framställt barnmör-
derskorna som offer för föreställningar om
kvinnlighet, framställer Rautelin dem i stäl-
let som offer för sin oerfarenhet och för (det
omedvetna) kravet att följa "nedärva beteend-
mönster" (s. 286). Hon tar inte ställning
till att kvinnorna i 1700-talets finska agrar-
samhällen sannolikt kände till de rättsliga reg-
lerna kring barnmord och bör ha kunnat agera
för att undvika misstankar om barnmord.

Den här typen av tolkningar och resonemang leder till att Rautelin i slutänden konstaterar att "[m]ajoriteten av barnamordsbrotten i 1700-talets Finland var omedvetna." (s. 494) Hon menar att brotten var oplanerade, att de begicks av slumpmässiga skäl (som att en kvinna råkade föda i skogen) och för att människor i kvinnornas omgivning brustit i tillsynen och omtanken om dem. Hon hävdar att förlossningen kom som en överraskning för de flesta av kvinnorna och att de "instinktivt" (s. 495) sökte avskildhet samt att "det är troligt att de flesta barnen föddes livlösa eller verkade vara döda". (s. 496) Enligt min mening är dessa påståenden resultat av att en bitvis mycket okritisk källtolkning. Även om de kvinnor som stod inför rätta anklagade för barnamord *sade* att de inte känt till att de var gravida, att de inte förstod att de skulle föda eller att de tvingats till tystnad av sina lägersmän, kan vi inte dra slutsatsen att det var så. Däremot kan vi använda kvinnornas argumentation som grund för att skapa oss en bild av vad de kunde säga, vilka argument som uppfattades som gångbara och vilka verklighetsskildringar som var möjliga och på så sätt fördjupa vår kunskap om 1700-talets samhälle. Rautelin gör även detta, men framställningen hade definitivt vunnit på färre tvärsäkra påståenden om hur det var, och fler öppna resonemang baserade på omsorgsfullt kontextualiserade källtolkningar.

En del där Rautelins tolkningar och resonemang är mer övertygande är tredje kapitlet, "Mannens skam och hans delaktighet", som – talande – slutar med ett avsnitt med titeln "Kvinnan huvudansvarig". Rautelin fokuserar här på den utomäktenskapliga relationen som var utgångspunkten för graviditeten och här bär hennes fokus på barnamördandet som process frukt. Genom att fokusera på relationen mellan den anklagade kvinnan och barnafadern, på mannens delaktighet i döljandet av graviditeten och barnamordet kommer hon fram till att det i slutänden var kvinnan som fick bära

ansvaret för barnmordet. Genom noggranna genomgångar av källorna i kombination med en djuplodande kontextualisering visar hon här hur både tjänande unga män och kvinnor handlade med utgångspunkt i rädsla för husbondfolk och föräldrar. Kvinnorna gick, enligt Rautelin, ofta in i sexuella relationer med antagandet och hoppet om att de skulle leda till äktenskap om de blev gravida, medan unga drängar ofta svek kvinnorna av rädsla för att förlora sin tjänst eller hamna i ett äktenskap som föräldrarna inte skulle godkänna. En del män flydde bygden, andra uppmanade kvinnorna att göra sig av med fostren eller de nyfödda barnen och tvingade dem att tåga. Möjligheterna till påtryckningar ökade om lägraren också var kvinnans husbonde.

När det gäller männen pekar Rautelin på motsättningarna mellan en politisk diskurs där mannens ansvarslösa sexuella agerande utpekades som ett allvarligt problem, och de konkreta rättsliga sammanhangen där männen lätt kom undan. Om barnafadern erkände lägersmålet kom han regelmässigt undan misstankar om delaktighet och han gavs – genom vittnesmål om när samlaget hade skett – också möjligheten att påverka bevisföringen mot kvinnan. De anklagade kvinnorna bidrog också till detta genom att de, med Rautelins ord gick "i döden för att de försökte skydda hushållets rykte, husbondfolkets och föräldrarnas sinesfrid och lägrarnas hemligheter" (s. 219). Barnamördandet bäddas i detta kapitel skickligt och övertygande in i den samhällsordning som beskrivits i termer av "hushållssamhälle", "Hustavlans samhälle" och "husbondevälde". Det ger en ny förståelse för barnamördandet som process och bidrar till att förklara varför vissa kvinnor kom att mördra sina barn.

Den tidigmoderna periodens barnamordsbrott ägnades i sin samtid omotiverat stor uppmärksamhet. Brottnens antal motsvarade långt ifrån den uppmärksamhet de fick. Rautelin menar att brottet blev ett "exempelbrott", bland annat för att de omfattande rättegångar-

na tyngde rättsapparaten och att brottet också hamnade i centrum för diskussionerna om dödsstraff under 1700-talet. Barnamord fick en symbolisk betydelse i 1700-talets samhällsdebatter. Man kan nästan tala om det i termer av moralpanik och debatten fick näring från många håll: från rädslan för ökande osedlighet och oron för sviktande befolkningstillväxt, från upplysningstidens definitioner av civiliserat och ociviliserat, från diskussioner om hur man på bästa sätt upprätthöll en god moral, samt från nya föreställningar om moderskap och kvinnlighet. För att bara nämna några. Barnamord som fenomen behandlades i rent juridiska sammanhang, men även i de framväxande rättsmedicinska diskurserna, i politiska och ekonomiska diskussioner och i såväl populärkulturella genrer som skillingtryck och visor som i finkulturens litteratur och opera. Detta gällde i stora delar av Europa, trots att barnamordsbrotten i praktiken utgjorde en mycket liten brottskategori. Samtidens uppmärksamhet kan tolkas mot bakgrund av att barnamord användes som ett sätt att lyfta fram och debattera sådant som uppfattades som allvarliga samhällsproblem, sådant som osedlighet, fattigdom, den traditionella rättsapparatusens bristande effektivitet eller kvinnors utsatthet i "husbondeväldet". Oavsett ståndpunkt, genre och sakfråga kunde barnamorden bli retoriskt effektiva vapen i argumentationen.

Nutiden har också visat den tidigmoderna tidens barnamord en till synes omtiverat stor uppmärksamhet. Men i själva verket finns goda skäl för det stora intresset. Frågor om barnamord kom som nyss nämnts in i stora delar av 1700-talets samhällsdebatt samtidigt som de berörde de mest intima delarna av enskilda mäns och kvinnors liv och de gällde liv och död. Genom att – som Mona Rautelin gör – studera barnamord som ett lokalt fenomen format av sociala, kulturella, politiska och ekonomiska faktorer, finns stora möjligheter att säga något väsentligt och nytt om 1700-talets samhälle: lokalt, socialt, kulturellt, politiskt

och ekonomiskt. Hon bidrar därmed till att fördjupa och problematisera vår bild av 1700-talets samhälle.

Karin Hassan Jansson

Stefan Rimm, *Vältalighet och mannafostran: retorikutbildningen i svenska skolor och gymnasier 1724–1807*, Örebro Studies in Education 32 (Örebro: Örebro universitet, 2011). 349 s.

Att vältalighet var en högt värderad förmåga i det svenska 1700-talets offentliga liv är väl känt. Att träning i konsten att tala och skriva intog en framskjuten plats i tidens undervisningsväsende står också klart. Men hur yttrade sig denna ställning och hur bedrevs skolundervisningen i retorik? Hur var undervisningen kopplad till tidens uppfostringsideal, liksom dess manlighetsformering och föreställningar om medborgarskap? Frågorna har tangerats tidigare i forskningen, men föremål för en samlad undersökning har de blivit först i Stefan Rimms avhandling *Vältalighet och mannafostran*, framlagd vid Örebro universitet hösten 2011. Övergripande syfte med denna undersökning är att granska hur retorikutbildningen i svenska skolor och gymnasier fungerade som medborgar- och mannafostran under åren 1724–1807, den drygt 80 år långa period då det svenska skolväsendet reglerades av 1724 års skolordning.

Avhandlingen, som framlags i ämnet pedagogik, är tillkommen inom ramen för Nationella forskarskolan i utbildningshistoria. Det har resulterat i ett flerskiktat angreppssätt, där läroplanshistoriska analyser av utbildningens innehåll kombinerats med analyser av bakomliggande ideologiska och genusmässiga ordningar, liksom av bestämmande yttre faktorer som skol- och klassorganisation, relation till akademi och vetenskapssamhälle, tillgång till och utformning av läromedel samt rekrytering

av lärare och elever. Frågan om retorikutbildningens innehåll och syfte studeras alltså i påfallande brett perspektiv.

Bredden speglas i det källmaterial som Rimm utnyttjat: förutom själva skolordningstexten från 1724 (vilken märkligt nog aldrig utgavs i tryckt form) har han granskat några av tidens läroböcker i retorik, i synnerhet den holländske humanisten Gerhardus Johannes Vossius i Sverige flitigt utgivna *Elementa rhetorica* från 1600-talet, liksom annan samtida litteratur med anknytning till ämnet. Därtill har den flora av dokument som finns samlad i serien Årsböcker i svensk undervisningshistoria dammsugits på information. Den största insatsen vad gäller källmaterialet ligger dock i den genomgång av examensprotokoll, årsredogörelser och liknande dokument som författaren gjort i en rad stifts- och skolarkiv, liksom av de översikter rörande rikets skolundervisning från 1800-talets första år som finns samlade i Kanslersgilletts arkiv i Riksarkivet. Ur denna mängd handlingar har Rimm vaskat fram åtskilliga intressanta aktstycken som kompletterar skolordningens generella anvisningar med mer praktisknära inblickar i hur undervisningen bedrevs.

I fokus för avhandlingen står retorikundervisningens moralisk-pedagogiska funktioner. Den första huvuddelen av undersökningen, "Retorikens pedagogiska program", behandlar dock undervisningens uppläggning och hur dess delar förhöll sig till varandra. Utgångspunkt för genomgången utgör den antika retorikdidaktikens indelning i momenten *praecepta*, *lectio* och *exercitatio*, det vill säga teoretisk konstlära, läsning och egen tillämpning. Rimm behandlar momenten i var sitt kapitel.

Vad gäller den retoriska konstlärans föreskrifter eller *praecepta* skulle dessa enligt skolordningen inhämtas från Vossius lärobok, vilken som Rimm visar användes flitigt, låt vara att även andra läromedel tycks ha förekommit, trots skolordningens restriktioner. I den lilla boken presenterades talekonstens viktigaste

beståndsdelar (*inventio*, *dispositio*, *elocutio*, *pronuntiatio*). Tonvikten låg dock på stillärens troper och figurer, en utveckling som enligt Rimm förstärktes under 1700-talet. (Parentetiskt kan noteras att den i avhandlingen återkommande beskrivningen av *elocutio* som "språkets klädedräkt" bygger på ett missförstånd: den i skolretoriken brukliga klädnadsmetaforen förutsätter att det är stoffet, *res*, som kläs i för den retoriska situationen lämpliga ord, *verba*.) Enligt Rimm inlärdes konstlärans föreskrifter enligt den så kallade erotematiska metoden, katekesliknande frågor och svar med sikte på att träna in de olika retoriska greppens formella definitioner.

Jämsides med studiet av teoretiska föreskrifter skulle eleverna studera förebildliga texter, i första hand sådana författade av romerska auktorer som Cicero, Cornelius Nepos och Ovidius. Texterna lästes till en början med fokus på latinets ordförråd, fraseologi och syntax, men efterhand uppmärksammades även bruket av troper och andra retoriska prydnader – då i anslutning till Vossius definitioner av dem. Därtill beaktades naturligtvis texternas sakinnehåll, vilket ofta var sådant att det föranledde historiska och moraliserande lärdomar.

Slutligen skulle eleverna själva tillämpa det de lärt sig i skriv- och talövningar av skilda slag. Vad gäller de förstnämnda skiljer Rimm mellan *themata* och *exercitia stili*: bestod de förra av enklare översättningar från svenska till latin utgjordes de senare av variationer och imitationer och förekom först på gymnasienivå. Han finner likheter mellan övningarna och den klassiska retorikens traditionella övningsserie, de så kallade *progymnasmata* – en benämning som möter i källmaterialet – men kommer till slutsatsen att de antika övningarna inte brukades i skolorna eller i vart fall i mycket begränsad utsträckning. Fokus för elevernas skrivande låg i allt väsentligt på tränandet av förmågan att uttrycka sig korrekt på latin, och i den mån de fick träna retoriska färdigheter

som att bygga upp argumenterande framställningar tycks det ha skett inom ramen för gymnasiernas disputation- och orationsövningar. Också i skrivövningarna låg tonvikten på formuleringsfärdighet.

I undersökningens andra huvuddel, "Skolretorik och mannafostran", fokuseras undervisningens moralisk-pedagogiska innehåll. Vilka ideal presenterades, vilka identiteter syftade de till att frambringa och hur kan de förstås i en vidare samhällskontext? Idealen formulerades genom dygdeläran, vilken den antika retoriken var nära förknippad med, och var målet för den tidigare beskrivna språkträningen retorisk färdighet var målet här dygd. Egenskaper som framhölls var gudfruktighet, flit, lydnad och inre disciplin, vilka kontrasterades mot laster som gudlöshet, lättja, självsvaldighet och egennytta. I en granskning av Vossius exemplifiering av stillärens figurer visar Rimm hur de antika exemplen var valda så att de befordrade elevernas moraliska fostran samtidigt som de lärde ut olika retoriska konstgrepp. Ett annat material som får tjäna till att belysa undervisningens moralpedagogiska innehåll är ett par övningsböcker med korta latinöversättningar från slutet av 1780-talet, vilka även de ger prov på hur språkträningen utnyttjades för att inpräglade lämpliga moraliska attityder.

Grundläggande för undervisningens moralpedagogik var elevens fostran till man, liksom till lärd och medborgare. Till det antikt förankrade manlighetsideal (*vir bonus*) denne skulle insocialiseras i genom retorikundervisningen hörde att vara en retoriskt aktiv medborgare, kapabel att axla offentliga roller som lärare, präst och ämbetsmän. Rimm noterar hur undervisningen var utformad för att få eleverna att identifiera sig själva som tillhöriga lärostandet och på så sätt tjänade till att reproducera skolan som institution. Samtidigt utgjorde skolorna själva ett samhälle i miniatyr, ett retoriskt rum där eleverna metodiskt tränades för de roller som de i framtiden förväntades spela i periodens hierarkiskt ordnade

representativa offentlighet. Rimm ger exempel på hur denna identitetsformering skedde i konkurrens med andra sociala grupper i lokalsamhället, ibland på mycket handgripligt sätt. Är den första huvuddelen av undersökningen inriktad på själva språkstudiet vidgar den senare perspektivet och placerar in retorikutbildningen i en bred social kontext.

Sammantaget ger avhandlingen en både bred och detaljrik bild av 1700-talets retorikundervisning. För den som är något förtrogen med äldre tiders skolväsende är åtskilligt bekant, men avhandlingen tillför viktig ny kunskap och då någon samlad analys av tidens retorikundervisning inte förelegat tidigare har den också ett obestridligt värde som sådan. Inte minst värdefull är kombinationen av läroplanshistorisk analys och analys av undervisningens moralpedagogiska innehåll, vilken fördjupar förståelsen av hur nära den formellt inriktade språkträningen var förbunden med uppgiften att bibringa eleverna önskvärda värderingar och attityder, vad som i dag kallas skolans värdegrundsarbete.

Rimms analys av retorikutbildningens uppläggning är klargörande och visar med all önskvärd tydlighet hur stor del av den som kretsade kring uppgiften att få eleverna att hjälpligt behärska latin. Samtidigt ställer den frågor och öppnar för alternativa tolkningar. En fråga gäller vad som närmare avses med den i avhandlingen centrala benämningen "retorikutbildning", liksom dess relation till 1700-talets egen förståelse av förhållandet mellan skolans olika discipliner. Rimm noterar helt riktigt att periodens skolundervisning inte var ämnesindelad och att undervisningen i konsten att skriva och tala involverade ett flertal ämnen, vilket gör att en avgränsning till en viss disciplin skulle bli godtycklig och anakronistisk. Det retorikbegrepp han laborerar med är också avsiktligt inkluderande och omfattar såväl de traditionella trivialkonsterna grammatik, logik och retorik som moralfilosofi och historia, ämnen

som gick sömlöst i varandra i undervisningspraktiken. Detta är gott och väl. Till saken kan dock läggas den studerade periodens eget begrepp för just detta var "vältalighet" eller *eloquentia*: medan retoriken som disciplin var inriktad på *persuasio* eller övertygande stod det för den praktiska färdigheten att uttrycka sig på ett korrekt, verkningsfullt och moraliskt legitimt sätt. Naturligtvis behöver inte den analytiska terminologin spegla studieobjektets begreppsbruk, men hade Rimm tydligare relaterat till *eloquentia* som mål för tidens skolutbildning hade han redan på förhand haft en begreppslik ram för samspelet mellan olika discipliner i skolans undervisning.

Att retorikutbildningen endast i marginell utsträckning kretsade kring övertygandets konst framgår klart av den läroplanshistoriska analysen, i vilken Rimm eftertryckligt visar hur stor del av undervisningen som ägnades åt att lära eleverna att skriva och tala på latin. Den disciplin som dominerade skolarbetet var i realiteten grammatiken, till vilket retoriken fogades som ett komplement först i de högre klasserna. En sak Rimm kunde ha framhållit är att det är i detta perspektiv som man bör förstå tidens starka fokusering av *elocutio*, såväl i studiet av retorikens konstlära som i läsningen av de klassiska författarna: identifierandet av olika figurer och troper var ju den del av retoriken som låg närmast grammatiken och anslöt nära till den språkliga analysen av de klassiska författarna. Att stilläran ställdes i fokus behöver alltså inte förstås som uttryck för en medveten inskränkning av retorikens konst till *elocutio*, utan av läroplanens starka inriktning på latinsk språkfärdighet. En annan konsekvens av detta var att tidens språkdiraktiska läspraxis tenderade att skjuta frågor om textstruktur och argumentation åt sidan till förmån för studiet av formella egenskaper på ord- och meningsnivå. Att det faktum att retoriken introducerades via stilläran bör förstås mot bakgrund av undervisningens starka inriktning mot grammatiken sågs inte uttryckligen av Rimm men framgår

tydligt av hans analys. Här hade slutsatserna alltså kunnat vässas något.

I sin analys beskriver Rimm konstläran som primär i förhållande till läsningen: enligt hans tolkning av läroplanen skulle eleverna först lära sig de olika figurernas form och definition för att därefter identifiera dem i de antika texterna samt själva tillämpa dem eget i skrivande och talande. I anslutning härtill karakteriserar han på flera ställen i avhandlingen läsningen som ett komplement till det retoriska regelstudiet, vilket sägs ha utgått från läroböcker som Vossius. Frågan är dock om undervisningen verkligen gick till på detta sätt. Med tanke på skolretorikens fasta förankring i renässanshumanismen förefaller det mer sannolikt att det förhöll sig tvärtom och att det var läsningen som utgjorde bas för undervisningen, så att inläringen av såväl grammatik och retorik tog sin utgångspunkt i de antika texterna. Flera uttalanden i källmaterialet pekar i denna riktning (till exempel på sidorna 147 f. och 177 f.), men det antyds också Vossius genomgång av *elocutio*, där den formella förklaringen av respektive figur åtföljs av ett eller flera exempel hämtade just från de texter som brukade läsas i skolorna. I stället för att som Rimm se läsningen som ett komplement till och stöd för teoristudiet finns det alltså skäl att tro att det var teoristudiet som utgjorde stöd för analysen av de lästa texterna. På denna punkt bör alltså hans rekonstruktion av skolans praktiker ifrågasättas: att studiet av retorikens *praecepta* beskrevs som primärt i dåtida läroplanssammanhang betyder inte att det också fungerade så i undervisningspraktiken.

Avslutningsvis konstaterar Rimm att utbildningen i retorik omfattade betydligt mer än de veckotimmar som i läroplanen var avsatta för detta ämne. Banden till övriga delar av utbildningen var många och nära, och i praktiken fungerade skolretoriken som ett nav kring vilken stora delar av skolundervisningen kretsade. Avhandlingen bekräftar såtillvida den hävdvunna bilden av vältalighetsträningens centrala

position i tidens skolor. Samtidigt relativiserar den denna bild genom att göra klart vilken perifer roll retoriken spelade som övertygandets konst. Tonvikten låg i stället på att vänja eleverna att skriva och tala på ett socialt accepterat sätt, identifiera sig med bestämda sociala roller och införliva de moraliska attityder som var förknippade med dem.

Nils Ekedahl

Martin Wählberg, *La scène de musique dans le roman du dix-huitième siècle* (Trondheim: Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, 2011). 391 pp.

Among the considerable examples of the intersection of music and French literature, one thinks of everything from the use of recurring turns of phrase as something of a musical refrain in the staged works of Samuel Beckett, for instance in *Oh les beaux jours* (1963), to scenes of music making as sites of temptation and seduction, for instance in *Les liaisons dangereuses* (1782) of Choderlos de Laclos. There is also the considerable history of the musical tableau in French literature, particularly in the eighteenth century, as represented in the works of Denis Diderot, Jacques Cazotte, Isabelle de Charrière, Sophie Cottin, and Germaine de Staël. It was Diderot himself who first used the word *tableau* in its modern sense, to describe a scene that arises naturally from within the course of a narrative, affecting the disposition of both the characters on stage or inscribed in the novel, and those on the outside, looking in or reading. The particular poignancy of the musical tableau, or the tableau involving characters who play musical instruments or sing, took on added depth in the French novel of the eighteenth century, where it played into the considerable discourse of *sensibilité* and affect that pervaded French social consciousness in these years.

In a sense it is from this considerable history of the musical tableau, inscribed in the French novel, that Martin Wählberg takes his cues in his dissertation on the musical scene in the French novel over the long eighteenth century. Careful at the outset to distinguish his research from that on tableaux and tableau theory, as exemplified in the work of Angelica Goodden (“‘Une peinture parlante’: The Tableau and the Drame’, *French Studies* 38/4, pp. 397–413), Pierre Frantz (*L'esthétique du tableau dans le théâtre du XVIIIe siècle*, Perspectives littéraires, Paris: Presses universitaires de France, 1998), and Tili Boon Cuillé (*Narrative Interludes: Musical Tableaux in Eighteenth-Century French Texts*, University of Toronto Romance Series, Toronto: University of Toronto Press, 2006), Wählberg defines the musical scene, derived from the *scène* in use in the theater, as a situation, a distinct part, or an episode in the novel in which music is integrated into the narrative, whether as part of a performance on the part of one or more characters, as a scene of musical instruction, as a debate structured around the attributes of music itself, or as an instance of the insertion of an actual piece of printed music into the text of the novel. The variety of contexts for the musical scene included, but was not limited to, the lesson, the concert, and the rehearsal, and could draw on musical repertoire from the opera as equally as the mass. The dissertation shows that scenes in which songs were performed by characters in the novel were not only sites of marked sentimentality and affect, but were, in many cases, instances of the appearance of printed lyrics and music within the text, making the novel itself a multimedia work of art, an *opéra en miniature* containing narrative related to the musical scene as well as that music itself. Wählberg points out that this does not constitute a new genre for the novel, but rather an independent technique at work in novels over the course of the eighteenth century. He claims that the source of this musical and literary trend was

the *Histoire amoureuse de Pierre le Long* (1765) of Billardon de Sauvigny, the first novel of the second half of the century to integrate a number of songs into its text, and a work which, as Wählberg argues, draws inspiration from the medieval lyric in its near constant alternation of prose and music.

At every turn, Wählberg is at pains to underscore the idea that the musical scene in the French novel of the eighteenth century drew on the notion of music as an indefinable expressive force, a notion hotly debated in contemporary theoretical treatises, where it was likened to corporeal and medical phenomena, yet at the same time capable of a certain level of domestication in the hands of players and singers inscribed in the text of the novel. When confronting music as such, as this ineffable expressive force, characters in the novel came face to face with the realities of their musical knowledge, or *savoir musical*, which itself acted as a driving force in the development of the action of the novel. The character Suzanne in *La religieuse* of Diderot remarks on the extent of her own musical knowledge, taking time at moments in the narrative when she plays the keyboard to comment on her competency as a performer and her ability to move her audiences. Her detailed commentary on her idiosyncrasies as a performer makes Suzanne a figure who breaks through the boundaries and limitations of the tableaux of religious suffering and doom that pervade *La religieuse*; she uses her mastery of musical performance, and her commentary on playing and singing, to reach out directly to the reader, to establish sympathy at the level of *savoir musical* and practical music making.

A large portion of the study is devoted not to the examination of specific musical scenes in novels, but to the broader cultural and musical context of prose works that integrated musical scenes and printed music. A particularly important living musical tradition for the French novel of the eighteenth cen-

tury was the *opéra comique*, the genre of French opera, associated with the Parisian theater of the same name, that combined spoken dialogue with arias and *ariettes*. Emerging out of the popular *opéra comiques en vaudevilles* of the Théâtre de la foire, the vaudevilles that combined existing popular melodies with spoken sections, the form of the *opéra comique* known as the *comédie mêlée d'ariettes* took shape in the middle of the eighteenth century as composers began to write new music for the vaudevilles influenced by trends in contemporary Italian opera. As Wählberg points out, the expansion of the musical scene in the French novel of the eighteenth century was a phenomenon that coincided with the institutionalization and success of the *opéra comique*, particularly after its association with the Comédie-Italienne at the Hôtel de Bourgogne in the last third of the eighteenth century. These years not only saw the development of the *comédie mêlée d'ariettes* out of the vaudeville tradition, but saw the French novel, itself pervaded with musical scenes and *chansons*, become, as Wählberg argues, rather 'contaminated' with the air of the theater, particularly of the *opéra comique*. The alternation of declamation and singing in the *opéra comique* entered the domain of the novel in its melange of text and *chansons*. This combination of spoken dialogue and song remained particularly striking because of its challenge to *vraisemblance*, or the governing principal of truthfulness and believability derived from French spoken theater in the classical tradition. Ultimately the difference between the *comédie mêlée d'ariettes* and the musical scene of the French novel was related to vocal music, in which the relationship between voice and text was markedly different in the theatrical as opposed to the novelistic tradition. In the *opéra comique* in the second half of the eighteenth century, arias and *ariettes* dominated, whereas in the contemporary novel there was a marked preference for the *romance*. Wählberg asserts that through its relationship to the *opéra comique*, the novel mixed with *chan-*

sons can be considered a pretext for music, even though the quantitative relationship between music and text in these novels does not at first seem to allow for such an interpretation.

As for the musical scene itself, Wählberg first distinguishes between two novelistic traditions centered on the insertion of music into the text. On one hand, there were French novels that integrated a considerable number of songs into their text, and on the other, there were novels in which a single scene, or perhaps two scenes, gave rise to a performance of a *chanson* or *romance*. These constitute two fundamentally different approaches to the insertion of music into the text of the novel. In both cases, music appears at those moments in the narrative where emotion is at an intense high. The third *chanson* inserted into the text of the *Histoire amoureuse de Pierre le Long* of Billardon de Sauvigny, a *complainte*, arises at just such a moment, well past the introduction of the novel, when the complications woven into the crux of the plot begin to go awry. Pierre, in love with Blanche yet plagued by the deceptions of his rival and older sister, Geneviève, has to face, on one hand, the wishes of his mother, who has designs on marrying off his eldest daughter, and on the other hand, those of his father, who deems him suited to monastic life. Faced with so many obstacles, Pierre unleashes a doleful lament about his situation, 'O mes ennuis! O mes ennuis! Baillez-moi trêve, vous en prie' (Oh my troubles! Oh my troubles! Grant me respite, I beg you). Not only confined to laments and *complaintes*, music could arise in the novel in moments of great joy and jubilation in the narrative. In the novella *Lorezzo* of Baculard d'Arnaud, the *chanson* 'Laisse-moi goûter le plaisir' (Let me taste of pleasure) is introduced when Lorezzo, who has just discovered that he is not the brother of Nina, secures from her father permission to take her hand in marriage. After Lorezzo and Nina innocently kiss, the *chanson* is introduced in the text with the following lines: 'Lorezzo, dans ces plaines

riantes, assis aux pieds de Nina, lui chantait ces vers' (Lorezzo, in happy straits, sitting at the feet of Nina, sang to her these verses). This is a key moment in the narrative in which Lorezzo, certain of his success, believes all obstacles have been removed from his path, and is so overcome with joy that he bursts into song.

The instances of song in the various musical scenes of the French novel are, as Wählberg attests, moments when music appeals to the reader on an auditory, yet in many cases also a visual level. The appeal to the visual is never more striking than in those instances when the music of various *chansons*, *romances*, and *complaintes* was itself inserted into the text of the novel, making this music readily available for readers themselves to perform and enjoy. An address to the reader on the subject of the *chansons* in the *Histoire amoureuse de Pierre le Long* drives home the point that such musical insertions were intended specifically to move and sway the reader: 'Venez tous qui avez les sourcils si difficiles, que ne pouvez rien voir de bonne grâce, venez et oyez mes *complaintes* amoureuses; vous allez être mus de pitié, vous allez épandre des ruisseaux de larmes' (Come, all of you who have such difficult eyebrows, who can see no good grace, come and hear my amorous *complaintes*; you will be moved to pity, you will unleash floods of tears).

By far the most direct and unequivocal appeal to the reader, related to the insertion of songs in the text of the novel, appears alongside an interpolated *romance* in *Caroline de Lichtfield* (1786) of Isabelle de Montolieu, in which the description of a *romance* sung by Caroline is transformed into a direct address to the reader: 'l'air convenait à sa voix, et les paroles à son coeur; elle la chantait du matin au soir, l'accompagnait alternativement sur la harpe, le clavecin et la guitare, et trouvait toujours un nouveau plaisir à la répéter. Nous allons la donner à nos jeunes lecteurs' (the air suited her voice, and the words suited her heart; she

sang from morning to night, accompanied variously by the harp, the keyboard and the guitar, and always found a new pleasure to repeat. We shall give it to our young readers). Through the insertion of actual music into the body of the novel, readers could simulate the musical experiences of the fictive characters about whom they read, thus entering into a level of sympathy and fellow feeling that made the experience of reading the novel one of intense identification and affinity. As for the songs whose music appeared within the text of various novels, their most marked characteristic, as Wählberg points out, is their uniformity. Strophic songs occur systematically across a number of texts, from the airs of François-André Danican Philidor appearing in the *Histoire amoureuse de Pierre le Long* to additional *chansons* in *Le diable amoureux* (1772) of Jacques Cazotte and *Blançay* (1788) of Jean-Claude Gorjy. The music composed for these texts was at every turn a product of the considerable vogue for the *romance* that swept through France in the wake of the Querelle des Bouffons, the protracted debate over the respective merits of French and Italian opera in the middle of the eighteenth century.

Musical traditions in the middle of the eighteenth century in France, in the years before the majority of the novels Wählberg discusses would appear, were marked by the development of a critical language for the discussion of music itself, which, according to research by Belinda Cannone (*Philosophies de la musique, 1752–1789, Théorie et critique à l'âge classique* 4, Paris: Klincksieck, 1990), did not exist in the years prior. As French music criticism was more fully developed and codified after the middle of the century, a number of debates about the nature of music itself, the relationship between music and the body, music and morality, and the relationship between contemporary music and its antecedents in the ancient world, entered into the discourse of theoretical treatises, which in turn influenced

discussions of music in the French novel. In the various musical scenes in which characters debate the nature of music, the idea of the effect of music, which permeates the novel of the eighteenth century, is linked particularly closely to the tradition of Greek thought on music from antiquity. Early music, and with it the idea of the effects of music on morality and the body, discussed by ancient writers, acquired the status of what Wählberg calls a fashion object in the eighteenth century. Writers of theoretical treatises, and just as equally characters in the novel itself, pursued the question of the effects of music through historical study, which was believed to have the power to unlock the secrets of the theory and practice of early music. As Wählberg points out, the vogue for early music in novelistic musical scenes was not limited to the sterile recovery of ancient theories and debates. The relationship between texts from classical antiquity and the musical scene of the eighteenth century was one involving rebirth and renewal, in which ancient ideas took on some of the concerns relevant in the middle of the eighteenth century, while still retaining their grounding in ancient political and moral thought. One area of ancient music theory to make a particularly strong impact on musical discourse in the eighteenth century was the condemnation of music as effeminate.

The narrator in the *Délassements de l'homme sensible* of Baculard d'Arnaud, published in the last two decades of the eighteenth century, at one point expresses his distaste for music, claiming that its softness *prouve que les Grecs ne sont pas les seuls qui aient pratiqué et estimé cet art, dont ils retirent tant d'avantage pour la législation* ("proves that the Greeks are not the only ones who have believed and practiced this art, from which they derive so much benefit for the law"). As an outgrowth of this interest in early music and ancient music theories, many discussions of music in French philosophical and novelistic texts of the eighteenth century

featured reconsiderations and restatements of Platonic thought, in particular the division of music into several types, from profane to simple, each with its own effect on politics and morality. In *Le philosophe ignorant* (1766) of Voltaire, ancient music theory comes to bear on a condemnation of the role of music in society. While Voltaire rejects the Platonic idea of the direct relationship between music, morality, and public life, he nevertheless subscribes to the idea that music poses a threat to polite society.

In *Le neveu de Rameau* of Denis Diderot, the political importance of music in the writings of Plato serves as the inspiration for a strong link between three domains: music and political thought, music and morality, and music and mores. *Le neveu de Rameau*, as Wählberg points out, was far from the first satirical text to interweave considerations of music, politics, and society. Seneca, Plautus, Terence, and Horace number among the various classical authors to pursue such connections, while, closer to the eighteenth century, works of Rabelais and Boileau served as inspirations for the writings of Diderot. Wählberg, however, asserts that the examination of the relationship between music and its role in society in *Le neveu de Rameau* comes not from these antecedents in the sixteenth and seventeenth centuries, but is a distinguishing feature of musical discourse in the ancient world. True to its inspiration, *Le neveu de Rameau* never shows this relationship to the ancient philosophy of music more clearly than when the nephew offers up an extensive analysis of how he gave music lessons and to what extent he tried to succeed in the world, showing that music, in society, is primarily used to open doors and empty wallets.

Throughout the dissertation, Wählberg paints a fascinating picture of a collection of French published works, extending from the novels of Cazotte and Cottin to the philosophical works of Voltaire as well as hybrid genres represented by *Le neveu de Rameau* of Di-

derot, works that engaged at a deep level with ancient and modern musical philosophy as well as the inscription of musical performance into discrete scenes in which characters played and sang. These scenes, in which readers confronted characters who offered musical instruction, used music to sway and seduce, and explored the limits of their own idiosyncrasies as musical performers, in every way played into the considerable discourse of music and *sensibilité* that swept through French philosophy and social thought in the eighteenth century. What Wählberg has produced is a study that will prove indispensable for future research not only on the multimedia nature of the French novel in the eighteenth century, but on French musical sensibilities in the early modern period, and in particular the relationship between ancient and contemporary philosophy in French musical thought. As for the audience for this study, Wählberg points out in his introduction that its considerable treatment of literary works, rather than pieces of music or composers per se, makes the dissertation a work perhaps better suited to literary scholars than to musicologists. In reality, the dissertation is a welcome addition to the study of musical performance as it was inscribed in the French novel of the eighteenth century, and of the insertion of actual pieces of printed music in the novel. For these reasons alone, the dissertation is likely to appeal not only to literary scholars, who will no doubt be more familiar with the canon of literary works Wählberg discusses, but to musicologists with interests in tableau theory, the history of pedagogy and musical instruction, the history of the French *romance*, and the circulation of musical texts and printed music outside the theater and concert hall proper.

Gina Rivera

Rikard Wingård, *Att sluta från början: tidigmodern läsning och folkbokens receptionsetetik* (Bokenäset: Frondes, 2011). 428 s.

Romanen är utan tvekan vår tids populäraste genre. Letar man sig bakåt i tiden och frågar med Clemens Lugowski eller Michail Bachtin efter genrens genes, hittar man en brokig samling texter, de "så kallade folkböckerna". Folkbokbegreppets upphovsman, den tyska Heidelberg-romantikern Joseph Görres, avsåg i sin skrift *Die deutschen Volksbücher* från 1807 att med utgångspunkt i en nationalromantisk syn ge sitt erkännande till dåtidens "folkskrifter". Sedan dess betecknar begreppet ett konvolut innehållande de mest väsensfrämmande texter där den gemensamma nämnaren är att de har varit i omlopp bland allmänheten under slutet av 1700- och början av 1800-talet och att de oftast har sina rötter i medeltida och tidigmodern berättande litteratur och sakprosa. Dessa historieböcker som handlar till exempel om fen Melusina, Doktor Faustus, Fortunatus eller Ulspegel är i regel (!) skrivna på prosa, befolkas av både rika och fattiga, onda och goda människor och har en tydlig didaktisk intention, vilket i och för sig gäller de flesta litterära verk från medeltiden och tidigmodern tid. Görres avsåg dock inte enbart historieböckerna utan inkluderade dåtidens folkliga brukslitteratur som "små väder- och läkemedelsböcker" (Wetter- und Arzneibüchlein), vilket gjorde att man kom att räkna prognostika, läke- och örtböcker, men även dröm- och lottböcker till denna genre. Därmed leder de så kallade folkböckerna oss till centrum av 1600- och 1700-talens litterära kultur och till den spännande frågan, om de verkligen lästes av folk i allmänhet.

Traditionellt sett uppfattar man människornas lärdom under tidigmodern tid som en elitär angelägenhet för några få lärda, i regel klerikala män, samtidigt som resten av befolkningen närmast vegeterade i en analfabetisk okunskap. Under de senaste åren, i och med

att den läsande publikens roll i skriv- och produktionsprocessen av litterära skrifter hamnat i centrum av den internationella forskningens intresse, har denna bild börjat korrigeras. I detta sammanhang tar sig Rikard Wingård an den förtjänstfulla uppgiften att ställa frågan om den så kallade folkbokens väsen och läsekrets i en svensk tidigmodern kontext. Redan under mitten av 1960-talet påpekade Hans Robert Jauss i samband med sin installationsföreläsning i Konstanz, "Litteraturhistoria som litteraturvetenskapens provokation", forskningens bristande intresse för läsaren och skissade på en första teori om den litterära receptionen. Tillsammans med Wolfgang Iser grundade han den så kallade Konstanzskolan, som innebar en receptionsteoretisk omorientering inom litteratur och kulturvetenskap. Numera fungerar receptionsforskning som ett samlingsbegrepp för de vetenskapliga bidrag som undersöker samband och växelverkan mellan läsaren och texten eller textproduktionen.

Receptionsforskningen ägnar sig således åt förståelseprocesser som rör både en nutida och en historisk läsare, vilket är ett av Wingårds syften med avhandlingen. Texterna som står i centrum för hans undersökning kallar han för folkböcker, väl medveten om det faktum att folkbokbegreppet är en utmaning i sig. Under 1980-talet hade Jan-Dirk Müller publicerat en första omfattande analys av forskningsproblematiken knuten till detta fält och ännu 25 år senare skriver han i *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft* att "litteraturhistorien om prosaromanerna som inte enbart betraktar dem mot bakgrund av sina medeltida föregångare, väntar på att skrivas." Det är här som Wingårds avhandling fyller en viktig funktion. Han försöker inte enbart att hantera det svårhanterbara begreppet folkbok utan även och framförallt frågar han efter denna genres publikum i Sverige under tidigmodern tid. Wingård tar fasta på det för oss i dag paradoxala faktum att de lärda under tidigmodern tid gärna förkastade folkliga ting och talade nedlå-

tande om de populära böckerna, samtidigt som deras skrifter avslöjar en gedigen kunskap om dem. På samma sätt som Erasmus till exempel förklarade sin avsmak inför de grova skämtens språk, vittnade hans texter om intim kunskap om dem. I *Dichtung und Wahrheit* kallade ännu Goethes berättare folkböckerna nedlåtande för "Sippschaft" (anhang) samtidigt som ett av hans främsta verk just vilar på historien om Doktor Faustus och hans pakt med djävulen.

Wingård bjuder således läsaren på olika exempel på den kritik som riktades under tidigmodern tid från lärda män mot dessa underhållande texter. Han framhåller att de så kallade folkböckerna lästes av både bildade och enkla människor, och analyserar dess bakomliggande estetiska värderingar. De lärdas mera humanistiska "moderna" estetiska känsla präglades av den kristna skriftspråkliga kulturens linjära tidsföreställning, påpekar Wingård, och kontrasterar detta med en medeltida cyklisk tidskänsla, präglad av en muntlig kultur. Han kallar den första läsartypen som en allt sedan renässansen förhärskande "expansiv läsartyp" som inte gärna förlskar sig med en mera bakåtvänd medeltida läsare som här kallas för "assimilativ läsartyp". Medan meningsfullheten i berättelsen dominerar för den första läsartypen, strävar den assimilativa läsartypen efter att få höra det redan kända. Här ser Wingård en parallell till den muntliga kulturens cykliska tid och därmed även de estetiska värderingar som genren folkbok tillfredsställer. Denna intressanta tanke, det vill säga att införandet av skriften påverkar människornas tidsupplevelse och därmed estetiska känsla, har lyfts fram i samband med den tyska oralitets-diskussionen. Niklas Luhmann påpekar att orala samhällens sociala minne (soziales Gedächtnis) föredrar upprepningar och igenkännanden som praktiserar i samband med ett kultiskt sammanhang. Ett litterat samhälle kommunicerar däremot en distinktion mellan dåtid, nutid och framtid som aktualiserar skillnaden mellan det som uppfattas som gammalt och

det som är nytt. Fortfarande under 1500-talet, påpekar Luhmann, föredrog man det som var gammalt framför det som var nytt, och ju äldre en auktoritet var desto större dess trovärdighet och dignitet. Denna inställning ändrades med införandet av skriften och boktryckarkonsten, och till dess första stora tryckframgång räknar man just texter som samlas ihop under benämningen folkböcker. I denna kontext ter sig Wingårds teoretiska ansats, att belysa den tidigmoderna receptionen av de så kallade folkböckerna med ett berättande präglat av en muntlig kontra en skriftlig kultur, som mycket relevant.

Wingårds argument beträffande varför just folkbokbegreppet behöver vidhållas för detta vetenskapliga sammanhang kan dock diskuteras. Jag ställer mig frågande till om det verkligen bidrar till fördjupad kunskap när det gäller analysen av det tidigmoderna berättandet. Inom tysk forskning kan folkbokbegreppet betraktas som obsolet och i stället används till exempel begreppet prosaroman, för att möjliggöra de genreövergripande resonemang om dessa berättande texter som Wingård är ute efter. Men inte ens denna korpusbeskrivning är helt oproblematiserad, även om begreppet prosaroman inte belastas av samma ideologiska intention som folkbokbegreppet hos Görres. Till exempel definierar Müller prosaromanen som en korpus som "genom framställningsmönster, (implicita) genreförståelse, talavsikt och i adresshänseende, slutligen genom ett knippe möjliga funktioner låter sig tillräckligt avgränsas gentemot besläktade textgrupper (historiografi, versepik, kompilationslitteratur och så vidare)". Även denna definition är så allmän att man, när det gäller det tidigmoderna berättandet med sina ibland experimentella och okonventionella litterära hybridformer, inte alltid med säkerhet vet om den text man är intresserad av kan rymmas i Müllers definition eller inte. Jag ger ett exempel. Under överskriften "Den svenska kritiken av folkböckerna" hänvisar Wingård till en text av den i dag föga

kände gruvskrivaren från Stora Kopparberg, Gisle Jacobson. Denne före detta kanslist publicerade år 1613 en skrift som benämns *Ett litet Tidhfördriff*. Wingård påpekar att man i denna text hittar belägg för den "fallerande tron på folkböckernas nytta" (s. 93) i och med att Gisle Jacobson i början av sin skrift, under rubriken "Til läsaren", nämner några verk som rymms inom Wingårds folkbokdefinition:

Män så later man nu här widh bliffua/
 Så lenge man seer hwad de wile
 bedriffua/
 Som offta wile ens annars arbete
 förachta/
 Och ey desz Lärdom wile betrachta/
 Som skedt är medh Renike Fox och
 andre flere/
 AESopi Fabler och andre parabler mere/
 Monge läse dem för deris skempt/
 Men icke til det minste fölie lärdomen
 jempt/
 Wiltu achta nyttan och desz lära/
 Holler du dem fast better j ähra/

Wingård kallar, med idéhistorikern Sten Lindroth, texten för "en samling trohjärtade didaktiska poem", men det är egentligen fråga om en orakelspelbok, närmare bestämt en lottbok, speciellt koncipierad för bergsmännen vid Stora Kopparberget. I avsnittet "Undervisning", en slags bruksanvisning för detta sällskapsspel i början av texten, framgår att en eller flera bergsmän kan delta i spelet och att det inte spelar någon roll i vilken ordning man drar lotten vilket sker med hjälp av tre tärningar. Den sifferkombination man slår kan letas upp i texten och visar spelaren på en strof som utgör själva oraklet. Att slå tärningar, framför allt att dubbla om pengar och att använda sig av lottböcker, i synnerhet när de skulle tjäna en seriös divinatorisk praxis, har varit förbjudet enligt kanonisk och civil lagstiftning under lång tid. Poängen med berättarens omnämnande av *Reyncke Fosz* och *Aisopos' fabler* är såle-

des att ställa det egna litterära verket i dessa bådas användarkontext och därmed rättfärdiga skriften *Ett litet Tidhfördriff* mot eventuell kritik, och mot dem "som offta wile ens annars abete förachta".

En lottbok är annars ett exempel på den typ av texter som nämns i samband med den, av Wingård närmare studerade, kritiken som 1500-talshumanisten Juan Luis Vives formulerade gentemot de så kallade folkböckerna. Lottboken uppfyller även många av Müllers kriterier när det gäller prosaromanen och ändå skulle ingen i dag komma på tanken att räkna den som prosaroman eller folkbok, eftersom den inte fick samma typ av popularitet och trädning, eller "receptionstradition" som Wingård kallar det i sin begreppsdefinition (s. 77). Ändå betraktar berättaren i *Ett litet Tidhfördriff* boken som tillhörande samma genre som just de så kallade folkböckerna *Reyncke Fosz* och *Aisopos' fabler*. Som en indirekt genrebeteckning begagnas här textens användningssammanhang, nämligen att både vara *delectabile* och *utile*, underhållande och nyttig, vilket är gängse även för många av de så kallade folkböckerna. Samtidigt bekräftar lottböcker i allmänhet och *Ett litet Tidhfördriff* i synnerhet Wingårds iakttagelser när det gäller det tidigmoderna berättandet. Som han beskriver i sin avhandling lästes de så kallade folkböckerna av alla folkgrupper. Den typografiska utformningen av den kanske mest berömda tärningslottboken, Lorenzo di Spiritos *Il Libro della Sorti* från 1482, antyder en adlig användningskontext medan en annan lottbok från Gisle Jacobsons samtid, den danska *Lycke Bogen*, pekar på ett lägre socialt skikt under tidigmodern tid.

Förutom att texternas mer eller mindre påkostade utformning hänvisar till dess sociala användningssammanhang, så ger just Gisle Jacobsons *Ett litet Tidhfördriff* några viktiga antydningar om tidsfördrivens poetik. Som tur för oss i dag är verket till skillnad från många liknande skrifter inte anonymt. För att bokens intention inte skulle missförstås och därmed

diskreditera dess författare, beskrivs textens användningsområde noga. Den förväntade publiken var dessutom inte särskild lärd. Berättaren vänder sig uttryckligen till bergsmän, till och med bergsdrängar, vilket säkert gav honom anledning att vara särskilt tydlig när det gällde att förklara hur texten skulle användas. Den är alltså något så ovanligt som en icke anonym underhållande text för vanliga människor från början av 1600-talet och den uppstod dessutom i en tidigmodern bruksmiljö. Den är genuint svensk i den bemärkelsen att den varken är en översättning eller en kompilation av andra (utländska) skrifter. Den information som vi erhåller när det gäller textens användningssammanhang och som vi således kan anta även gäller för verk som *Reyncke Fosz*, *Aisopos' fabler* och liknande är att receptionen skiljer sig grundläggande från dagens. Man kan med Wingård beteckna den som en assimilativ reception, men personligen skulle jag utifrån textens receptionsanvisningar kalla den för en performativ interaktionsreception. Berättaren utgår ifrån att det är en eller flera bergsmän som håller på med texten, och att inte alla kan läsa: "EHoo du äst som denne Book läs eller hörer". Man ska alltså hjälpas åt att tolka det som står i texten.

Det jag kallar en performativ kontext, när det gäller receptionen av många av dessa underhållande texter från tidigmodern tid, beskriver Wingård närmare i samband med de kapitel som handlar om den tidigmoderna tex-

tens "meningsomslutenhet" (som författaren uttrycker det). Meningsomslutenhet innebär enligt Wingård en läsning som är präglad av en muntlig och kristen kontext och som låter läsaren omslutas av ett tidlöst här och bli ense med kontexten, sin egen erfarenhet och läsningen. Han sätter de för dessa texter så typiska stildragen, som exempelvis deras omständliga titel och kapitelingresser, enkla karaktärsskildringar och det oftast bifogade bildmaterialet i form av träsnitt, i samband med den av honom väl utförda teoretiska argumentationen och riktar därmed fokus på texternas alteritet. Att texterna verkar så främmande för dagens läsare är säkerligen anledningen till den svenska forskningens återhållna intresse för det tidigmoderna berättandet. Wingårds vetenskapliga undersökning av den tidigmoderna receptionestetiken är därför ett viktigt bidrag till att öka förståelsen för de texter som (mer) vanliga människor kan förväntas ha läst under denna tid. Att de kunde läsa och framförallt lyssnade till texter i större utsträckning än vad den gängse bilden av denna tidsperiod i Sverige låter göra gällande, behöver lyftas fram och forskas i. Min förhoppning är att Wingårds väl underbyggda och genomarbetade avhandling med sin spännande teoretiska ansats ska väcka liv i en vetenskaplig och teoretisk diskussion av den tidigmoderna läsningen och receptionen.

Iris Ridder

Torkild Bakken, Brita Brenna, John Peter Collett & al., *Aspects of Johan Ernst Gunnerus' Life and Work*, DKNVS Skifter 2/2011 (Trondheim: Tapir Akademisk Forlag/DKNVS, 2012). 128 s.

Til 250-årsjubileet for Det kongelige norske Videnskabers Selskabs (DKNVS) i fjor utkom det et spesialnummer av *DKNVS Skrifter* (nr 2/2011). I et slikt nummer har det falt seg naturlig å samle artikler om tidsskriftets (og selskapets) grunnlegger, under fellestittelen *Aspects of Johan Ernst Gunnerus' life and work*. Artiklene spenner forholdsvis vidt, både emne- og kvalitetsmessig. Dette reflekterer i noen grad også spenningene mellom det kjente bildet av biskop Gunnerus som naturhistoriker og lokal helt i Trondhjem på den ene siden, og hans mindre kjente bakgrunn som filosof og teolog i Tyskland på den andre.

Bindet begynner godt, med en artikkel av Brita Brenna og Steinar Supphellen. Bidraget gir en fremstilling *in nuce* av DKNVS' grunnleggelse og første tid, samt en redegjørelse for Gunnerus' rolle i selskapet og i Trondhjems vitenskapelige liv. En hovedsak er å demonstrere hvordan biskopen "produced" Trondhjem "as a place of Enlightenment." Gunnerus brakte med seg "Enlightenment practices and tools" til den nordlige stiftsbyen, der de ble brukt til å sette byen på opplysningskartet. Forfatterne peker også på spenningene mellom det

lokale, mellom DKNVS som lokalpatriotisk symbol eller som herreklubb, på den ene siden, og på den andre de omfattende internasjonale forbindelsene selskapet periodevis nøt godt av. DKNVS var "a three man venture", men "opplysningsverktøy" som tidsskrift og vitenskapelig korrespondanse sikret at det ble i stand til å etablere "[a] strong network [...] from a modest base of members".

John Peter Colletts bidrag er et høydepunkt i bindet. Et grundig kildestudium avdekker Gunnerus' nære befattning med Struensees reformprogram, hans radikale ideer om hvordan et universitet burde innrettes, og hvordan han klarte å komme helskinnet fra den politiske opprydningen etter Struensees fall. Her møter vi ikke Trondhjems store sønn, men en radikal reformator med nasjonale ambisjoner: a "person willingly assuming positions of power determined to go through with a complete shaking-up of the educational system [...] in allegiance with Struensee and without any obligation to ask the advice of those concerned". I overensstemmelse med Gunnerus' vitenskapsteoretiske program skulle fire uavhengige og likeverdige fakulteter (teologi, historie, jus og filosofi – sistnevnte med åtte avdelinger) utelukkende utdanne spesialister med doktorgrad, og de gamle, bredt anlagte gradene skulle avskaffes. Slik skulle Københavns universitet bli en "Pflanzschule für gemeinnützige Kenntnisse".

Jan Ragnar Haglands artikkel om Gunnerus' kartlegging av norske dialektord anlegger interessante perspektiver på forbindelsene mellom fysikoteologi og språkstudier. Med mindre det skyldes falsk beskjedenhet, synes forfatteren imidlertid ikke selv å være helt overbevist om at emnet er verdig vitenskapelig behandling. Hagland strekker seg langt for å understreke Gunnerus' "(modest) contribution", hans "weaknesses", undersøkelsenes "preliminary [...] level", og konstaterer at "there is not [...] so much to find as far as Gunnerus' ideas and interests in language is [*sic*] concerned". Det fysikoteologiske perspektivet, ideen om at naturen er skapt til menneskets nytte, er spennende, og jeg er fristet til å legge til et eksempel fra Hans Strøms Sunnmørsbeskrivelse. Det lokale fuglenavnet "sørrøn pedder" kunne fortelle naturforskeren både om fuglens adferd (den sees "ligesom St. Peder" hoppende på vannet) og om et nyttig værtegn: Fuglen varslert "Vestenvind eller Sør-Rønne". Hagland etablerer en overbevisende europeisk bakgrunn for Gunnerus' etymologiske ordboksprosjekt, knyttet til fysikoteologien og til Leibniz' forestillinger om "die Worte" som "Grund und Boden einer Sprache." Samtidig avskriver han litt for lett det han kaller "a local and amateurish Norwegian tradition of collecting dialect words." Kan ikke denne tradisjonen også være påvirket av europeiske strømninger?

I Rolv Nøtvik Jakobsens artikkel møter vi igjen en Gunnerus av mer internasjonalt enn nasjonalt, eller for den saks skyld lokalt, format. Her trer den store oratoren og filosofen fra Jena frem. Hensikten er likevel å vise hvordan denne europeiske skikkelsen ble Trondhjems "store sønn". En grundig lesning av hans teologiske arbeider fra tiden i Tyskland viser at det virkelig foreligger en forbindelse mellom europeeren og trønderen Gunnerus. Det har vært et vitenskapshistorisk problem at Trondhjems store naturforsker overhodet ikke synes å ha interessert seg for naturvitenskap før han kom til Norge. Jakobsen påviser fysikoteolo-

gisk tankegods i Gunnerus' tidligere arbeider og viser hvordan naturvitenskapene kunne brukes for å underbygge teologiske ideer (var sjelen i virkeligheten en eksperimentelt etterprøvbart elektrisk ild?). Jakobsen antyder også, ikke ulikt Brenna og Supphellen, at Gunnerus brukte naturvitenskapene som et redskap for å knytte seg selv og Trondhjem til den lærde verden han engang var del av på kontinentet. Viktigere var imidlertid en overordnet interesse for tingenes "historical and literal meanings", det være seg i forbindelse med hellige tekster eller naturobjekter: "Such an approach [...] could lead to results that appeared conservative as regards biblical texts and innovative when it came to natural history," skriver Jakobsen, og peker dermed på indre motsetninger i det han med rette oppfatter som en utbredt, men altfor "monolithic understanding of the Enlightenment".

Bindets siste artikkel stikker seg litt ut. Mens de foregående bidragene er skrevet med en ambisjon om å forstå Gunnerus på hans egne premisser, er Torkild Bakken, Eli Fremstad og Kaare Aagards prosjekt snarere å etablere Gunnerus som vitenskapsmann på moderne premisser. Fra et historisk perspektiv kan dette prosjektet virke merkelig, men så er forfatterne heller ikke historikere. Deres ærend er å identifisere Gunnerus' bidrag til vår tids naturvitenskap. Gunnerus' samlinger og beskrivelse representerer i mange tilfeller det eldste bevarte naturhistoriske materialet i Norge, og artikkelen gir en utmerket oversikt over dette. Naturhistorien fremstilles gjerne som et kumulativt fellesprosjekt på tvers av århundrer. Gunnerus var en av dem som la de første puslespillbrikkene, og de har fremdeles vitenskapelig verdi, om man kan finne frem til dem – det vil si identifisere, eller snarere utpeke, holotyper og topotyper (de individuelle preparatene som artbeskrivelser bygger på) i hans samlinger. Ettersom "[t]he original description [...] will stand forever", står Gunnerus i nomenklaturens verden side om side

med våre dagers forskere. Det er imidlertid viktig å huske at fortiden er et fremmed land. Gunnerus' mål og beveggrunner er ikke de samme som våre – selv om de kan ligne.

Jevnt over kunne man ønske seg strammere korrekturrutiner og bedre engelsk språkvask. Som trykksak betraktet er denne utgaven av *Skrifter* ikke noe mesterverk. Satsen er amatørmessig, de fotografiske gjengivelsene lite tilfredsstillende og papirkvaliteten elendig. Det gir ikke det verdige inntrykk man kanskje kunne våge å forvente av Norges eldste vitenskapelige tidsskrift. Heldigvis hever innholdet seg godt over skriftets utseendemessige kvaliteter.

Ernst Bjerke

Gilles Bancarel (éd.), *Raynal et ses réseaux* (Paris: Honoré Champion, 2011). 398 s.

Den sedan något halvsekel "återupptäckt" opplysningsmannen Guillaume-Thomas Raynal (1713–1796), av en eftervärld hyllad som "frihetens apostel och martyr", började sin bana som jesuitisk präst i det avlägsna Rouergue i den sydvästra delen av Frankrike. Yrkesvalet boddade nog mera i sociala ambitioner än religiös övertygelse. Vid 33 års ålder övergav han det stillastående livet i provinsen för att söka lyckan i Paris. Trots sin i parisarnas öron knaggliga och kärva accent – talspråket i hans hembygd var en occitansk dialekt – lyckades han få tjänst som förkunnare i den ansedda kyrkan Saint-Sulpice. Han tog också anställning som lärare till barn i välsituerade familjer. Hans välutvecklade affärssinne lockade honom dessutom att skaffa sig extraförtjänster med mindre välvalda metoder, såsom att sälja predikningar till ämbetsbröder eller diskret förmedla katolska begravningar av avlidna protestanter. Men han gick längre än så, åtminstone om man får tro Voltaire, som angav honom hos Paris polischef, bland annat för koppleri och

för att ha sänt smädeskrifter till personer vid hovet.

Abbé Raynal blev till sist uppsagd från sin prästbefattning och tog då det avgörande steget att i stället för kyrkan ägna sig åt samhället och litteraturen. Som brukligt var vid liknande avhopp behöll han titeln abbé, som knappast uppfattades som särskilt förpliktigande i religiöst avseende men skänkte sin bärare status både i andliga och mer mondäna miljöer och sammanhang. Med sin gedigna bildning och stilistiska förmåga blev han snart en framgångsrik journalist och historisk författare. Hans skrifter gjorde honom till en välsedd gäst i några av Paris mest beundrade salonger, där personligheter som Madame Geoffrin, Madame Necker, baron d'Holbach och Helvétius presiderade. Raynal var en eftersökt konversator och öppnade till sist en egen salong. Han slutade sina dagar som en av Frankrikes ledande upplysningsmän. Trots att hans politiska förhållningssätt var ganska vacklande sågs han efter sin död som en förelöpare till den franska revolutionen.

Raynals mäktigaste arbete och det som blev hans största framgång var det encyklopediska flerbandsverket *Histoire des deux Indes* (varmed menades Indien och Nordamerika, egentligen Västindien), eller *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*, som dess ståtliga titel lyder i sin fullständiga form. Det trycktes i Amsterdam 1770, med nya upplagor 1773 och 1780. Den tredje, djärvaste och mest kontroversiella upplagan utkom i Genève, betydligt utökad till omfånget. Succén var total, och redan 1787 hade antalet upplagor stigit till 30. Abbéns vittfamnande syfte var dels att beskriva de stora geografiska upptäckternas betydelse för vår civilisation, dels att författa en historia över de europeiska handelsföretagens verksamhet i Orienten och "Nya världen". Ytterst var det, som Gilles Bancarel skriver, hela det "koloniala äventyret" Raynal ville belysa, från Amerikas upptäckt till den nordamerikanska revolutio-

nen. Att verket dessutom kom att fungera som en kritisk återspeglning av de politiska systemens sammanbrott i den gamla världens hjärta, Europa, gav det en universell dimension.

Histoire des deux Indes är inget enhetligt verk utan ett kompilat av artiklar av olika författare, främst Diderot, som anses ha svarat för den bästa tredjedelen. Raynal var visserligen verkets initiativtagare och redaktör men gjorde sig större möda med att hämta texter från de mest disparata källor än att verkligen integrera de olika bidragen. En del material "lånade" han ur redan tryckta verk av bland andra portugiserna Manuel de Faria e Sousa, fransmannen Pierre-Charles Levesque, den naturaliserade amerikanen Thomas Paine och holländaren Cornelius de Pauw. Han satte inte ut sitt namn på titelsidorna till de tidigaste utgåvorna och var heller inte särskilt benägen att framhålla vilka de övriga författarna var.

Den förkastelsedom, utfärdad av både kyrka och parlament, som drabbade *Histoire des deux Indes* tvingade Raynal till en flerårig landsflykt som inleddes 1781. Den påtvingade exilen formade sig till en ganska framgångsrik PR-resa genom Centraleuropa, till bland annat Liège, Spa, Bryssel, Mainz, Frankfurt, Gotha och Weimar, där han träffade Goethe. Vart han kom fann han vänner och höga beskyddare. Den liberale kejsar Josef II av Habsburg, som han inbjöds att dinera med på tu man hand i Spa, visade honom sympati men uttryckte också en förhoppning att han skulle anstränga sig mer för att gå kyrkan till mötes. Han mottogs välvilligt av Fredrik II i Berlin och blev hans gäst i mer än ett år, trots att han vågat rikta kritik mot kungens krigspolitik. Bland Raynals kyrkliga belackare fanns ingen mindre än den belgiska kyrkans primas, kardinalärkebiskopen av Malines (Mechelen), greve Johann Heinrich von Frankenberg, som tog emot honom i en ganska kylig audiens i Bryssel (som då var huvudstad i Österrikiska Nederländerna). Frankenberg var liksom landets befolkning i gemen motståndare till den inom det habsburgska

väldet rådande "josefinismen", vilken innebar krav på kyrkans underkastelse under Josef II:s österrikiska förvaltningsmodell, byggd på principen om upplyst absolutism. Likaså vägrade han senare, när franska trupper besatt landet, svära trohetsed till den franska konstitutionen. Den ortodoxe Frankenberg varnade i ett herdabrev 1782 för "våra så kallade filosofers skadliga skrifter". De författare som åsyftades var Voltaire, Rousseau och Raynal. Det var med vårt sätt att se en ära för Raynal att finna sig infogad i en sådan treklöver, liksom det utgjorde en form av inverterad hedersbetygelse att hans *Histoire* symboliskt brändes av bödeln. Men förmodligen såg både han själv och flertalet samtida den vikt man tillmätte hans person som något ganska naturligt. I Sverige urskilde Carl Gustaf af Leopold samma ledartrio i *Läsning i blandade ämnen* 1797: "Bland de Franske Philosopherna näst före Revolutionen voro Voltaire, Rousseau, Raynal, utan tvifvel de mest läste och gillade" (citerat av Harald Elovson i hans artikel "Raynal och Sverige", *Sammlaren* 1928, s. 19).

Raynal förespråkade åtskilliga reformer, men på sin ålders höst blev han mera tveksam och försökte stävja den våldsamma politiska urladdning han såg komma och till vilken hans egna skrifter bidragit. Efter hemkomsten från sin långa landsflykt var han till en tid portförbjuden i Paris och bosatt först i Toulon, sedan i Marseille. År 1790 upphävde nationalförsamlingen utvisningen från huvudstaden, och Raynal skyndade tacksamt dit för att återse sina vänner och på nytt blanda sig i debatten. Så hände det märkliga att han, kanske för att mana till moderation, sände in ett tal till nämnda församling, som lästes upp den 31 maj 1791. Talet innehöll oväntade angrepp på revolutionens excesser, som naturligtvis inte föll i god jord. Robespierre gick till sammanbiten motattack, och nationalförsamlingen anklagade honom för senilitet. En direkt följd blev faktiskt att en byst av ökänd konstnär föreställande Raynal flyttades från

Marseilles motsvarighet till Jakobinska klubben till "dårhuset" Saint-Lazare. Men Raynal skonades i alla fall till livet, kanske av respekt för hans höga ålder, och hann före sin död bli invald i det då nyetablerade Institut de France.

Trots det stora intresse forskningen så gott som ständigt visat 1789 års franska revolution och dess bakgrundshistoria har abbé Raynals insats länge varit relativt försummad. Delvis grävde han sin egen grav genom talet i nationalförsamlingen, där han tog avstånd från mycket av det han tidigare kämpat för. En ny tidsanda med en förändrad syn på handel och kolonialism bidrog också till att hans verk föll i glömska redan vid 1800-talets inträde. Den som röjde vägen för en återkomst var litteraturforskaren Antoine Feugère, som år 1922 samlade en serie artiklar i ämnet till en avhandling betitlad *Un précurseur de la Révolution: l'abbé Raynal 1713–1796. Documents inédits*, följt samma år av supplementvolymen *Bibliographie critique de l'abbé Raynal*. Men ännu vid början av förra seklet var upplysningstiden en föga senterad epok inom forskarvärlden. Man uppfattade dessutom Raynal som en flitig journalist och faktsamlare utan verklig originalitet. Feugères insats gick därför ganska spårlöst förbi och det var egentligen först på 1950-talet som man tack vare nyöppnade arkiv fick upp ögonen för *Histoire des deux Indes* komplexa tillkomsthistoria, Diderots väsentliga roll som medförfattare och den häpnadsväckande utveckling som blir synlig när man jämför de olika utgåvorna. En serie kollokvier i Tyskland och Frankrike från 1989 och framåt har visat att Raynal inte var en enkel kompilatör i Diderots skugga utan en självständig forskare med en särskild begåvning för att syntetisera och levandegöra ett synnerligen omfattande och mångfasetterat material. En ny kritisk edition av verket är nu under utgivning och år 2013 kommer trehundraårsminnet av Raynals födelse att firas med utställningar och symposier i Rodez, Paris och Berlin.

Den mångåriga ordföranden i Raynal-sällskapet, Société d'Étude Guillaume-Thomas Raynal, bibliotekarien Gilles Bancarel i Béziers, vars biografiska arbete *Raynal ou le devoir de vérité* (2004) recenserades av undertecknad i *Sjuttonhundratals* 2006/2007 (s. 168–171), har med denna antologi, innehållande 13 artiklar av olika Raynal-forskare, gett ett nytt, vägande bidrag till bilden av den mångfasetterade upplysningsmannen. Som titeln anger har han denna gång valt att låta bidragen fokusera på Raynals omfattande sociala och litterära nätverk. Texterna är i flertalet fall baserade på föredrag vid ett kollokvium på Bibliothèque nationale de France i december 2006.

Samlingen inleds med att François Moureau, professor i 1700-talslitteratur vid Sorbonne, med sedvanlig, lätt maliciös elegans presenterar Raynals bakgrund som författare av *nouvelles à la main*, handskrivna nyhetsnotiser som salufördes på torg och öppna platser i Paris, främst Palais Royal. Den statliga presscensuren framtvingade indirekt denna illegala kommers, som samtidigt bemöttes med ett visst mått av tolerans från maktavarnas sida. Graden av tolerans var låg när det handlade om ämnen som berörde storpolitiken och hovet men höjdes betydligt när det kom till mera triviala ting som skvaller och satiriska visor. Även välinformerade tidningsläsare var beredda att betala en extra slant för denna typ av nyheter, ungefär som man i dag kan sätta in ett par kronor till våra kvällstidningars nätupplagor för att få tillgång till de mest pikanta inslagen. Denna obskyra verksamhet förutsatte givetvis tillgång till pålitliga informatörer från de mest skilda läger. För Raynal var den ingående kännedom om dessa *circuits*, dessa kretslopp, som han skaffat sig i sin ungdom något som han allt framgent kunde dra nytta av. Den utgjorde även i sig en språngbräda till mer betrodda uppdrag. Men Raynal blev förstas också själv ett tacksamt byte för de "maskerade murvarna". De beskrev hans framgångar som resultat av en paradoxal förmåga att samtidigt som

han stod i maskopi med makten framställa sig som dess offer.

Under 1700-talet blev avbildningar av kända personer en viktig del i marknadsföringen av deras verk. Det handlade då om kopparstikk och andra former av tryck, men främst gällde det porträttbyster, som gärna uppvisades till allmän beskådan. Guilhem Scherf, föreståndare för skulptursamlingarna på Louvren, skriver om skulpturala avbildningar av Raynal. En sådan utfördes av självaste Jean-Baptiste Pigalle, men den har tyvärr försvunnit. Kvar att studera finns framför allt en marmorbyst av den belgiskfödde Pierre Antoine Tassaert, Fredrik II:s "förste skulptör", i vars hem Raynal bodde under sin vistelse i Berlin 1783. Han uppskattade Tassaerts arbete och menade att skulptören hade gjort honom "mycket lik, full av liv och nästan vacker". Han hade gett honom en nobel framtoning efter kejsrerligt antikt mönster och draperat honom i toga, som på brukligt sätt hölls samman över vänster axel. Det sades om den oförtröttlige talaren Raynal att när han väl fått ordet behöll han det länge. Han avbildades nu med glimten i ögat och leende, öppen mun... 1790 skänkte Raynal skulpturen till akademien i Lyon, där han var medlem. Samma år skapade en yngre skulptör med revolutionära sympatier, Jean Joseph Espercieux, en byst av den åldrande abbén. Den finns inte bevarad, men så sent som 1837 utförde Espercieux en ny porträttskulptur i marmor av den då sedan länge bortgångne filosofen, framställd som herm. Vi möter ett viljestarkt, fårat ansikte, präglad av revolutionstidens klassiska ideal, som kan föra tanken till kärva förgrundsgestalter från den romerska republikens tid som Cato och Scipio.

Under sin vistelse i Berlin såg Voltaire till att Raynal blev invald i Fredrik den stores akademi. Hans uppskattning av författarkollegan förblev dock måttlig, även om det kanske smickrade hans fåfänga att Raynal i tidskriften *Nouvelles ecclésiastiques* hånfullt utnämns till den store filosofens kopist. Den flitige felfinnaren

Voltaire slog gärna ner på brister och felaktigheter i hans verk och beskrev det som "gamal skåpmat utstofferad med deklamation", en kritik som ägde ett visst berättigande. Raynals akribi kunde vara bristfällig, vilket delvis kan förklaras av svårigheten att förse sig med förstahandsinformation, i synnerhet då det gällde avlägsna länder och städer. Men han tycks faktiskt ha gjort sitt bästa för att vara saklig, och som Yves Terrades, författare till en avhandling om Raynals historiesyn, visar i sitt bidrag arbetade abbé Raynal bland annat med frågeformulär som sändes ut till olika specialister, bearbetades av författaren och sedan granskades på nytt av informanterna. Vad gäller det deklamatoriska draget, som bottnade i ett starkt engagemang för en demokratisk samhällsutveckling och ofta kom till uttryck i långa, passionerade tirader i sociala och politiska ämnen, så uppskattades det faktiskt av flertalet samtida läsare.

Kenta Ohji från universitetet i Kyoto analyserar i sitt 75-sidiga bidrag en tidigare mindre uppmärksammas aspekt på bakgrundshistorien till Raynals "antikoloniala bibel". Raynal frekventerade som nämnts Madame Neckers berömda salong i Paris, den kanske mest välbesökta av alla samtida. Vårdinnans dotter Germaine, den blivande Madame de Staël, hjälpte till med uppässningen och blev snart abbéns elev. Han kom också att knyta vänskapsband med den blivande finansministern Jacques Necker och blev en hängiven anhängare av dennes parti, till den grad att journalisten Jakob Heinrich Meister, som år 1773 övertog redaktörskapet för Frédéric-Melchior Grimms berömda *Correspondance littéraire*, fann sig föranlåten att attackera Raynal för hans självpåtagna roll som partiets högröstade "pukslagare" (*timbalier*). Ohji finner det bevisat att särskilt den tredje versionen av *Histoire des deux Indes* i hög grad kom att utgöra ett propagandainstrument för Necker personligen. När Necker försöker avskaffa vissa skatter och avgifter, reducera kungahusets utgifter och

pensioner eller reformera sjukhusen, återkommer dessa krav hos Raynal. Om Raynal själv vågar sig på att angripa någon av Frankrikes makthavare så rör det sig i regel om en fiende till Necker. Men framför allt samverkar Raynal och Necker i ett långvarigt projekt för att återupprätta det franska ostindiska kompaniet (*la Compagnie française des Indes orientales*). Grundat av Colbert 1664 och efter att i många år ha utgjort en viktig inkomstkälla för franska staten och en säker placering för investerare hade det upplöstes 1769 av Choiseul, som en följd av sjuårskrigets motgångar och territoriella förluster. Ohji ser återuppbyggnadsprojektet som en viktig drivkraft bakom tillkomsten av *Histoire des deux Indes*.

Raynal var en hängiven abolitionist och hans verk sägs ha inspirerat François Toussaint l'Ouverture till det framgångsrika slavupproret på Haiti. Han studerade uppmärksamt slavhandelns olika aspekter och frågan är om inte arbetet fått sin största och mest bestående betydelse genom hans energiska framhållande av slavsystemets ohygglighet. Han delade detta engagemang med Diderot. Ett av den senares många bidrag till *Histoire des deux Indes* gällde en särskilt utstuderad form av bedrägerier i samband med denna kommers, begångna av franska officerare under beskydd av ögruppen Maskarenernas kungliga administration. Historien bakom denna artikel kartläggs av Max Guérout vid den marinarkeologiska forskningsgruppen i Béziers.

I ett kort men originellt bidrag berättar historikern Alain Roman om en av Raynals huvudinformatörer, den stenrike skeppsredaren och slavhandlaren Pierre-Jacques Meslé, sieur de Grandclos, från Saint-Malo. Kuststaden Saint-Malo i Bretagne var och är ju fortfarande känd som hemort för legendariska upptäcktsresande och pirater men även stora författare som François-René de Chateaubriand. Det kan i förstone förvåna att en *négrier*, vars intressen i första hand bör ha varit strikt ekonomiska, kunde ha något gemensamt med

en författare och filosof inriktad på historie-skrivning och ideologisk diskussion. Men den krassa opportunist som präglade allt Meslés handlande mötte faktiskt en viss resonans i Raynals person. Det kan noteras att både Raynals släktingar och staden Saint Geniez d'Olt i Rouergue, där dessa hörde hemma, fick en viktig del av sin utkomst genom handel med textilvaror. Transport av kläde var också ett betydande inslag i Meslés verksamhet.

Även Chateaubriands fader, René-Auguste de Chateaubriand, vars urgamla aristokratiska familj stod på ruinens brant, drog nytta av handeln med kolonierna. Tack vare sin skicklighet som sjörövare i krigstid och som slavhandlare och ägare av fiskefartyg i fred byggde han upp en avsevärd förmögenhet, jämförbar med Meslés, som gjorde det möjligt för honom att dra sig tillbaka och köpa slottet Combours. Den för sina förtjänster adlade "uppkomlingen" Meslé däremot levde länge som enkel hyresgäst i Saint-Malo och förvärvade först mot slutet av sitt liv slottet Villers-Bocage i Normandie. Sin egen lyckas smed såg han ned på personer som inte själva skapat sin förmögenhet utan fått den genom arv. Därför kom han, trots sin kapitalistiska grundsyn och sitt ställningstagande för fri företagsamhet, att ansluta sig till det läger som såg fram mot revolutionen. Men hans entusiasm upphörde så fort hans ekonomiska intressen hotades. När revolutionen var ett faktum, i slutet av 1789, författade han, tillsammans med likasinnade, en text som starkt kritiserade tanken på slaveriets och slavhandelns avskaffande.

Någon brevväxling mellan Meslé och Raynal finns inte bevarad men väl anteckningar om att en sådan förekommit. Meslé ägde ett betydande bibliotek omfattande mer än 1 300 volymer. Av de blott sju procent av dessa som handlade om religiösa ämnen antydde många titlar en inriktning mot upplysningstidens skepticism. Både Beaumarchais *Mariage de Figaro*, Neckers ekonomiska arbeten, en skrift om den amerikanska konstitutionen, *l'Encyclopédie*

och *l'Histoire des deux Indes* fanns med, den sistnämnda i två upplagor. Meslé de Grandelos, denne Raynals mycket specielle informatör, var med andra ord själv en av hans läsare, liksom för övrigt Chateaubriand den äldre, vilken enligt sonen satte stort värde på Raynals deklamatoriska talanger.

Ottmar Ette, professor i romansk och jämförande litteratur vid universitetet i Potsdam, gör ett stort anlagt försök till definition av den accelererade globalisering som författaren iakttagit, bland annat i Cornelius de Pauws *Réflexions philosophiques sur les Américains*, hos den tyske forskningsresanden Georg Forster, hos Guillaume-Thomas Raynal och hos Alexander von Humboldt. Mot begreppet *globalisation* ställer han det senare tillkomna *mondialisation* (världsomfattande utbredning), som i förstone kan tyckas betyda samma sak men här visas ge anledning till förfinade distinktioner. Läsaren får ta del av ambitiösa ansatser till ett postkolonialt betraktelsesätt i ett sammanhang där annars de teoretiskt inriktade bidragen tenderar att försvinna i mängden av empiriskt anlagda undersökningar av utgåvor, brev och manuskript.

Gilles Bancarel skriver i ett av sina bidrag om den förvånansvärt begränsade del av abbé Raynals mycket omfattande korrespondens som finns bevarad och bifogar en förteckning över de brev av personlig art, skrivna av författaren själv, som är kända. Bland adressaterna återfinns stöttepelare för den amerikanska revolutionen som Edmund Burke och grundarfäderna John Adams och Benjamin Franklin.

De här icke omnämnda artiklarna behandlar den sarkastiske kritikern Dieudonné Thiébaults minnesanteckningar om Raynals besök i Gotha och Berlin (Jean-Daniel Candaux), Raynals omfattande brevväxling med arkitekten till det av Raynal beställda monumentet över Wilhelm Tell vid Vierwaldstättersjön i Schweiz, Pierre-Adrien Pâris (Pierre Pinon; jämför min ovan nämnda recension av Bancarels förra arbete), Raynals affärsförbindelse

med Benjamin Franklins bankir, Rodolphe-Ferdinand Grand, också den väl kartlagd tack vare många bevarade brev (Gilles Bancarel), hans medlemskap i och engagemang för akademien i Lyon från 1780 fram till dess upplösning 1793, hans instiftande av ett pris om vilket bland andra den unge Napoleon var med och tävlade och hans korrespondens med flera av akademiledamöterna (Michel Dürr) och, slutligen, den märkliga, så kallade "dispyten om Nya världen", som ifrågasatte om denna var "degenererad" till sitt väsen eller kunde "räddas" genom kolonisering, ett tema med viss koppling till Montesquieus klimatlära (Jonathan Camio). I tre bilagor förtecknas var tryckta brev av Raynal finns att tillgå, försäljningskataloger över handskrivna brev av den samme och vilka personnamn som förekommer i breven.

Kvalificerade bedömare har riktat vägande kritik mot Bancarels avhandling om Raynal, publicerad i lätt modifierad form som den ovan omtalade volymen *Raynal ou le devoir de vérité*. Kritiken har bland annat handlat om en alltför stor bundenhet till citat och faktaåtergivning, samtidigt som åberopade fakta i många fall visat sig dåligt underbyggda i notapparaten eller rentav falska. Man har respekterat den form av lokalpatriotism som lätt gör sig gällande, när en forskare delar geografisk hemvist med föremålet för hans forskning. Men lika fullt anses Bancarel ha överdrivit betydelsen av det stöd Raynal kunnat få från sin industriellt verksamma familj och över huvud taget genom personliga kontakter. Den höga grad av sanningskärlek (jämför bokens titel) och idealism Bancarel tillmäter honom sägs återspegla en förenklad, på gränsen till naiv uppfattning av abbéns karaktär. Bancarel påstås vidare ha vägrat erkänna Diderots viktiga insats för *Histoire des deux Indes*, vilken blivit uppenbar redan när den mirakulöst räddade manuskriptsamlingen Fonds Vandeul (testamenterad av Diderot till hans dotter och uppkallad efter hans svärson) offentliggjordes år

1951. Kanske är det så att forskaren Gilles Bancarel kommer bäst till sin rätt när han som här lyckas samla sina kollegor kring ett gemensamt, nytt tema och även mobilisera konkreta resurser för att föra projektet i hamn. Bancarel är en skicklig marknadsförare av både sina egna och Raynal-sällskapet arbeten. Den här anmälda samlingsvolymen lanserades i oktober 2011 med utställning, paneldebatt och cocktail på Maison de la Recherche i Paris och i närvaro av en representant för UNESCO, där man funnit det angeläget att bidra till spridningen av kunskap om denne tidige förkämpe för mänskliga rättigheter.

Innan jag slutar skulle jag vilja tipsa mina läsare om en form av "läshjälp" som jag stötte på av en slump. Datateknikens formidabla framsteg under de senaste decennierna har med säkerhet bidragit till vår höga uppskattning av sådan humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning som lätt kan beskrivas i form av sociogram, organigram eller tanke- och minneskartor. Inte minst gäller detta mer eller mindre organiserade mänskliga nätverk. Ett sådant försök, som rör just *Histoire des deux Indes* genes, återfinns i den franska varianten av InfoRapid (som presenterar sig som ett sökverktyg för Wikipedia), fr.inforapid.org. Det är inte troligt att den rika tillgången på datoriserad information har haft någon större betydelse för den föreliggande bokens författare, som alla synes bygga på omfattande källforskning med traditionella metoder. Men bokens syfte är ju att utifrån ett sociologiskt perspektiv analysera Raynals synnerligen omfattande kontaktnät av beskyddare och bankirer, konstnärer och affärsmän, författare och forskare, politiker och rapportörer. Grafiska sammanfattningar som den nyss åberopade kan i ett fall som detta, tack vare den snabbare överblick och större fullständighet de har att erbjuda, på ett fördelaktigt sätt komplettera själva läsningen.

Sven Björkman

Carin Bergström, *Självständig prinsessa: Sophia Albertina 1753–1829* (Stockholm: Atlantis, 2011). 230 s.

Historikers intresse för prinsessor utanför regeringsställning har alltid varit ljumt. Det är därför välkommet med en monografi om den undanskymda Sophia Albertina, ogift syster till Gustav III. Flera aspekter av denna prinsessas liv är väl värda att uppmärksammas genom en biografi. Hur var egentligen förhållandena inom den kungliga familjen och hur förklarar man att Adolf Fredrik och Lovisa Ulrikas fyra barn hade så svårt att fördra varandra? Varifrån kom det hat mot sin bror som Sophia Albertina gav uttryck för i sina brev och memoarer? Varför blev hon egentligen aldrig gift? De två första frågorna besvaras inte i boken. Däremot diskuterar Carin Bergström den sista frågan i linje med bokens tes om den självständiga prinsessan. Hon väcker den relevanta frågan om man nödvändigtvis ska se giftermålet som det bästa som kunde hända en kvinna på 1700-talet. Kanske var Sophia Albertina lyckligare som ogift och oberoende?

Tesen är sannolikt förklaringen till att boken tar sin början först 1782. Då dog den dominanta modern och Sophia Albertina fick en egen bostad och eget hushåll. Boken följer sedan prinsessans liv kronologiskt där hon har gjort avtryck i den officiella historiedokumentationen eller i samtida memoarlitteratur (*Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok* har bidragit väsentligt). Bergström redogör för Sophia Albertinas verksamhet i sitt stift Quedlinburg, de utlandsresor hon gjorde, iordningställandet av Arvfurstens palats som bostad, och dokumentationen kring några officiella processioner. *Självständig prinsessa* är en bok i nätt format och tilltalande formgiven. Stilen är essäistisk och elegant kåserande, visserligen med en del anakronismer och språkliga stilblandningar – men det passar genren. Jag har emellertid en invändning gällande stilen eftersom den bryter mot den uppenbara ambitionen att vara lätt-

tillgänglig, och det är de översatta citaten på tyska och franska.

Carin Bergström har kartlagt Sophia Albertinas personliga arkiv, men gör inte någon ingående studie av dess innehåll. Det faktum att en brevväxling finns får utgöra belägg för att personerna ifråga var "Sophia Albertinas vänner för livet", eller att prinsessan "omfattade hela Ferdinands familj med en varm vänskap" (s. 58 och 59). På samma sätt får mängden brev, snarare än innehållet i korrespondensen, bli ledande i författarens slutsatser. Som bevis för Sophia Albertinas delaktighet i skötseln av Quedlinburg, anför Bergström till exempel att "[b]revsamlingarna i Ericsbergsarkivet på Riksarkivet talar sitt tydliga språk. Sebastian von Moltzers oräkneliga brev till stiftets härskarinna upptar hyllmeter." (s. 62) Här saknar jag en jämförelse med andra prinsessors verksamhet vid samma tid. Av den anledningen ställer jag mig också tveksam till bokens tes, eftersom författaren inte klargör på vilket sätt hon menar att Sophia Albertina var självständig. Är hon det i förhållande till tidigare forskningsuppfattning om henne? I jämförelse med andra kvinnor på 1700-talet? Eller i relation till nutida förväntningar på prinsessor?

Under läsningens gång växer min osäkerhet över Carin Bergströms syfte och ambitioner. Hon skriver inledningsvis: "Kan [Sophia Albertina] verkligen ha varit så obetydlig som beskrivningarna av henne ger sken av? Betänk bara vad hon fick vara med om under sin livstid." (s. 10) Bergström riktar redan här intresset utanför den skildrade personen, till att bli ett tidsdokument. Och även som tidskildring lämnar boken övrigt att önska. Den ger någon inblick i hovliv och hovceremonier vid den här tiden, men vägleder föga en nutida läsare i denna tillvaros mening och sammanhang.

Bokens titel och upplägg antyder att det ska vara en biografi, men den beteckningen använder Bergström bara i förbifarten (s. 27). Och det är tveksamt om *Självständig prinsessa* verkligen uppfyller kriterierna för att vara det.

Av en biografi förväntar jag mig inlevelse och argumentation kring den skildrade personen, vilket i sin tur nästan förutsätter en grundlig studie av den porträtterades personarkiv – åtminstone i de fall som inte annan litteratur finns att tillgå. I *Självständig prinsessa* återges sällan Sophia Albertinas egna uttryck. Hennes omfattande franskspråkiga korrespondens eller memoarer har kringgått i arbetet med boken, vilka i annat fall hade kunnat ge övertygelse åt framställningen och förmedla en bild av prinsessans personlighet. Efter läsningen dröjer frågan kvar, obesvarad: vem var egentligen prinsessan Sophia Albertina?

My Hellsing

Ric Berman, *The Grand Architects: Political Change and the Scientific Enlightenment 1714–1740* (Brighton, Portland & Toronto: Sussex Academic Press, 2012). 344 s.

Det historiska studiet av frimureriets ursprung har utgått från paradigmet att londonbaserade loger inom det så kallade "operativa", arbetande murarskrået gradvis utvecklades till "spekulativa", etisk-religiösa *frimurarloger*, från medeltiden fram till storlogens bildande 1717. Bevarandet av yrkeshemligheter och arbetsrelaterat umgänge skulle då ha ersatts av en yrkesmässigt sett heterogen brödrakrets för samvaro och symbolisk-rituell självreflexion. Föreställningen om en gradvis övergång återkommer i encyklopedier men har egentligen aldrig utretts grundligt. Anledningen har varit det fragmentariska och svårfunna källmaterialet. Arkivsituationen har sin grund i att frimurarnas verksamhet var semisekret, tidigt känd i samhället men med matriklar och ritualer hemlighållna inom logerna. Rörelsen attraherade tidigt många medlemmar, loger ny- och ombildades. Arkivalier är därför sedan länge spridda i en mängd privata och offent-

liga arkiv. Registreringen och digitaliseringen av brittiska arkivbestånd har emellertid nu gjort det möjligt för historikern Ric Berman, verksam vid universiteten i Exeter, Cambridge och Oxford, att rekonstruera och ompröva bakgrunden till frimureriets uppkomst och expansion i det förmoderna England.

Berman uppger att hans intention var att *a priori* studera nätverk och sociabilitet kring frimureriets "Grand Masters", dess "Architects", de som ledde 1720-talets expansion av organisationen. Men det stora antalet personer och de omfattande förgreningarna in i yrkesrelaterade och vetenskapliga organisationer refokuserade studien mot en översikt över nätverken med några fallstudier som exempel.

I det första kapitlet resonerar Ric Berman kring frimureriets social- och ekonomihistoriska bakgrund, utifrån begreppet "Free and Accepted Mason" så som det formuleras i den av pastor James Anderson (1679/1680–1739) författade *Constitution* från 1723, den ideologiska grunden för det spekulativa frimureriet. Berman utlägger betydelsen utifrån (fri)mureriets postmedeltida utveckling och vederlägger föreställningen om frimureri som del i en "unbroken evolutionary continuum of ritual and association" (s. 5). Berman visar att murarskrået redan under trettonhundratalet övergår från hantverkstraditionen till en mer samhällsorienterad organisation med en bredare rekryteringsbas, där medeltida loger fungerade som lokala monopol. Berman vänder sig således mot en icke ovanlig föreställning om att pesten 1348 skulle ha katalyserat en långsam förändring av murarskrået mot 1700-talets symboliska frimureri. Han belägger att logerna redan under mitten av 1600-talet befolkades av icke-arbetande, även adliga, medlemmar. Genom citat från aristokraternas korrespondens visar Berman hur de reflekterade över sitt medlemskap. När frimureriet omnämns i breven framgår med tydlighet att det gäller det symboliska frimureriet och inte att bevara skråets ekonomiska och sociala särställ-

ning. Den sociala samvaron står emellertid i förgrunden medan ideologin är nedtonad. Han visar därigenom att det fanns icke-operativa loger från 1600-talets mitt, bland annat i York. Men enligt honom sker den stora förändringen under 1710-talet då logernas verksamhet får ett tydligt definierat etiskt-religiöst syfte.

Grand Lodge of England bildades 1717 av fyra loger, 1725 var de sextio, över hundra 1730 och vid slutet av århundradet över femhundra loger som förenades under storlogen. Det andra kapitlet handlar om hur pastor John Theofilus Desaguliers (1683–1744) ledde den tidiga utvecklingen av storlogen och hur han genom offentliga vetenskapliga föreläsningar indirekt värvade nya medlemmar. Ric Berman resonerar kring vad Desaguliers bakgrund som hugenott, hans newtonska utbildning och ställning inom Royal Society kan ha haft för inverkan på frimureriet. Slutsatsen är att Desaguliers bidrog ideologiskt genom att dels sätta frågan om religiös tolerans i centrum, dels att göra den nya newtonska vetenskapssynen till en del av rörelsens identitet; därigenom anpassades de kristna traditionerna från murarskrået till 1700-talets nya religiösa och fysiska världsBild.

I det efterföljande kapitlet vidgas kretsen till det borgerliga nätverket kring Desaguliers, kollegor och medarbetare inom och utom frimureriet. Samtidigt redogör Berman för James Andersons numera nedtonade roll som frimureriets ideolog; nutida forskning visar att Anderson ingick i ett nätverk och att hans *Constitutions* rimligtvis inte är det enmansverk som man tidigare trott. Det främsta belägget är avvikande personliga pronomen i dokumentet och att det i vissa fall står i strid med Andersons calvinistiska grundsyn. Övertygande driver Berman även tesen att frimurar nätverket kring Desaguliers verkade utom frimurarlogen och att frimureriet associerades med statsapparaten. Tesen återkommer i kapitel fem där den andra fallstudien visar att de aristokratiska logemästarna, från 1721 med John Mon-

tagu, 2nd Duke of Montagu (1660–1749) och framåt, inte enbart var galjonsfigurer som man tidigare trott. Bevarad korrespondens och samtida press visar att samhällsengagerade adelsmän som Charles Lennox, 2nd Duke of Richmond (1701–1750), var aktiva i sitt ledarskap men också de intellektuella, filosofiska, politiska och nätverksorienterade drivkrafter som motiverade deras publika åtaganden som beskyddare över och talesmän för frimureriet. I det fjärde och mellanliggande kapitlet görs utblickar mot parallella nätverk som Royal Society, Gentlemen's Society of Spalding, och en rad lärda sällskap som Society of Antiquarians och hur dessa överlappar nätverken inom och mellan frimurarlogerna.

Det avslutande sjätte kapitlet relaterar fenomenet frimureri till den "vetenskapliga revolutionen" under det tidiga 1700-talet – "the paths of heavenly science" som den engelska mästargradens ritual uttrycker det. Berman visar att och hur Newtons vetenskapliga teorier integreras i Desaguliers frimurarideologi. Logerna utgjorde arenor för både bildning och nöje. Om Bermans resultat kan generaliseras skulle det betyda att de tidiga frimurarlogerna fungerade som samtalsklubbar för bildning där religiösa, vetenskapliga och politiska – ofta jakobitiska – frågeställningar avhandlades.

Slutsatserna Ric Berman kommer fram till omprövar den gängse bilden av frimureriet. Berman menar att frimurarlogerna inte längre bör betraktas som den mest prominenta av 1720-talets brödraskap, utan som en öppen arena som till sin funktion understödde skapandet av strukturer för den sociala, ekonomiska och politiska utveckling som stod inför dörren.

Ric Berman har genom ett omfattande och nyfunnet arkivmaterial argumenterat kring flera tidigare förenklade föreställningar och därigenom omprövat frimureriets tidiga historia. Det påstådda medeltida ursprunget, Andersons skenbart framskjutna roll och den onyanserade föreställningen om det opolitiska frimureriet

kom att ingå i mytbildningen om frimureriet när det under 1720-talet sprids över Europa och vidare ut till kolonierna. Berman går emellertid *ad fontes* och visar hur de tidiga frimurarna samspelade med den samtida kontexten, med vitala ekonomiska, intellektuella, religiösa och politiska miljöer, som ett nexus av möjligheter inom 1700-talets sociabilitetskultur.

Marcus Willén

Gabrielle-Émilie Le Tonnelier de Breteuil, marquise Du Châtelet-Lomond, *Examens de la Bible*, édités et annotés par Bertram Eugene Schwarzbach (Paris: Honoré Champion, 2011). 1 032 s.

Vi står här inför något så ovanligt och kuriöst som en bibelkommentar i dagboksform, genomförd med mycken lärdom men också mycken bitter ironi från Bibelns första blad till det sista, av en okänd författare, i en tid då sådant inte riktigt gick an.

Det som för tankarna till en dagbok är det oförblommerade tyckandet, de spontana utropen, den lediga, nästan talspråkliga stilen. Det handlar alltså inte om några fromma andaktsövningar, tvärtom är det en obruten serie polemiska påpekanden av felaktigheter och orimligheter, inadvertenser och inkonsekvenser i Den Heliga Skrift som möter läsaren. Och det är uppenbart att det inte är vem som helst som fört pennan, utan en (eller möjligen flera) person(er) utrustad(e) med skarp intelligens, stor beläsenhet och stark integritet. Kritiken är hållen i en personlig ton, även om den grundas på studier i den vetenskapliga bibelkritiska litteratur som fanns att tillgå under 1700-talets förra hälft. Denna kritiska läsning, som inbegriper både Gamla och Nya Testamentet, utmärks av en benhård logik, förenad med total brist på respekt både för teologisk tradition och kyrklig auktoritet. Det paradoxala är att

den (eller de) som fört pennan aldrig återoppar sin tids fritänkare och "filosofer" för sin inspiration, utan genomgående tycks ha hämtat information från lärda verk av mer eller mindre ortodox troende författare.

Kommentaren finns bevarad i några sinstemellan rätt likartade avskrifter av ett förlorat original, varav en förvaras på Bryssels kungliga bibliotek och en i municipalbiblioteket i Troyes. Till bastext har utgivaren utsett ett manuskript i två volymer på tillsammans tusentalet sidor (800 sidor i tryck), som återfinns i privat ägo i Paris och bär titeln "Commentaire sur la Bible par Voltaire". Avvikelser i de övriga handskrifterna anges på sedvanligt sätt i notapparaten till den nu tryckta versionen, vilken fått namnet *Examens de la Bible*. Trots att innehållet starkt avviker från normen för det "passande", är det nog inte enbart textens idéhistoriska och eventuella litterära och språkliga intresse som föranlett denna grundligt genomarbetade, källkritiska utgåva. Visst är det en märklig upplevelse att möta en mer än 250-åriga uppstickare i den bibelkritiska genren, som vågar kalla Jesu samtal med Nikodemus "gallimatias" och läran om Kristi uppståndelse ett bedrägeri. Men det avgörande skälet till den påkostade utgivningen får ändå antas ha varit det faktum att den som av utgivaren (och en väletablerad tradition bakom honom) anses vara författaren inte är vem som helst, utan en viss Gabrielle-Émilie Le Tonnelier de Breteuil, markisinna av Châtelet-Lomond.

Émilie Du Châtelet (1706–1749) var ännu för några årtionden sedan mest känd som Voltaires och poeten och militären Jean-François de Saint-Lamberts vittra älskarinna. Tre hundra år efter sin födelse har hon till sist nått ryktbarhet även utanför fackkretsarna, som en av de första verkligt framstående kvinnliga forskarna i matematik och naturvetenskap (jämför min recension av jubileumsskriften *Émilie Du Châtelet: Éclairages et documents nouveaux*, Ferney-Voltaire 2008, i *Sjuttonhundratals* 2010, s. 238–245). Som barn tilläts

Émilie studera latin och geometri tillsammans med sin yngre bror men för den vuxna kvinnan var porten stängd till universitet och annan högre utbildning. Efter giftermål och några års konventionellt familjeliv började hon dock studera analytisk geometri med inga mindre än de båda astronomerna och polcirkelresenärerna Pierre Louis Moreau de Maupertuis och Alexis Claude Clairaut som lärare. Vid 34 års ålder utgav hon sin första skrift, *Institutions de physique*, en lärobok som i första hand var avsedd för hennes egen son. Hennes översättning från latin till franska av Isaac Newtons *Principia mathematica* förelåg färdig vid hennes alltför tidiga död (hon var bara 43 år) och utkom av trycket tio år senare. Madame Du Châtelets kön och sociala ställning hindrade henne från att sätta sitt namn under de matematiska och naturvetenskapliga – med tidens terminologi naturfilosofiska – arbeten hon lät trycka. Några identifikationsproblem rörande hennes skrifter har dock inte funnits utom just i fallet med den först nu utgivna *Examens de la Bible*. Mycket talar dock för att tillskriva henne detta arbete, vilket enligt utgivaren sannolikt författades år 1742.

En indikation på ett kollektivt författarskap finner vi i en brevväxling från 1772 mellan den unge matematikern Condorcet och hans mentor inom politiken, fysiokraten Turgot. De är båda i färd med att läsa en bibelkommentar (det står i och för sig inte riktigt klart om det i bådas fall är just den här omtalade), som de tror vara författad av Madame Du Châtelet, Saint-Lambert och "den gamle på berget", det vill säga Voltaire. Tanken att Saint-Lambert skulle ha haft något att tillföra i ett sådant sammanhang kan på goda grunder avvisas. Återstår Voltaire, som också ibland utpekats som ensam upphovsman. Den blivande patriarken i Ferney hade redan under sin långa Englandsvistelse i ungdomen intresserat sig för religionsfrågan och bland annat haft kontakt med deister som Thomas Woolston och Thomas Morgan. Men det var först efter

Madame Du Châtelets död, under det inemot 30 år långa arbetet med *Essai sur les mœurs*, som han gradvis förvärvade mera djupgående religionshistoriska insikter. De ledde fram till *La Bible enfin expliquée*, publicerad 1777 och senast återutgiven i april 2012 i serien *Œuvres complètes de Voltaire*. Det faktum att Voltaire först ganska sent i livet kom att på allvar fördjupa sig i teologiska spörsmål gör det svårt att tillskriva honom någon avgörande del i tillkomsten av *Examens de la Bible*.

Den som nu efter grundliga efterforskningar och med sinnrika resonemang anser sig med till visshet gränsande sannolikhet ha visat att *Examens de la Bible*s författare är Madame Du Châtelet ensam är religionsforskaren Bertram Eugene Schwarzbach. Han har även kunnat konstatera att detta arbete på ett fundamentalt sätt skiljer sig från Voltaires *La Bible enfin expliquée*. Till råga på allt har han svarat för bedriften att med kort tidsmellanrum slutföra vetenskapliga utgåvor av båda verken. Schwarzbach är en synnerligen flitig forskare med fokus på 1700-tal och tidigt 1800-tal. Han överblickar ett vitt fält, som bland annat omfattar katolsk och protestantisk apologetik och den rabbiniska exegesens inflytande på den kristna. Han har också studerat den tryckta Bibelns historia och skotsk-katolska och fransk-judiska bibelöversättare. I en 150-sidig ingress till själva texten analyserar Schwarzbach frågan om *Examens de la Bible*s tillkomsthistoria, attribution och datering. Han berättar också hur han, utan att ha funnit någon helt avgörande bevisning, kommit fram till en så stark övertygelse att Madame Du Châtelet ensam är författaren att han vågat ta steget att sätta hennes namn på titelbladet. Under det minst tjugoföråriga transkriberingsarbetet har han successivt lagt fram sina rön i fyra artiklar, som redovisas i förordet i form av en uppdaterad syntes.

Den amerikanske Voltairekännaren Ira Owen Wade såg även han, långt före Schwarzbach, Madame Du Châtelet som författare till *Examens de la Bible* (*Voltaire and Madame du Châ-*

telet: An Essay on the Intellectual Activity at Cirey, Princeton NJ, 1941). Ett viktigt argument var för honom en enligt Schwarzbach ganska svagt underbyggd "legend" gällande bibelstudier och arbete med en bibelkommentar, som Madame Du Châtelet och Voltaire skulle ha bedrivit gemensamt på hennes slott Cirey. Enligt Schwarzbach saknas belägg för detta. Han kan inte heller finna att man skulle ha läst och diskuterat vare sig förbjudna bibelkritiska tänkare som Spinoza, "underjordiska" tvivlare som den obskyre lantprästen Jean Meslier eller respekterade (men icke desto mindre förföljda) lärde som Richard Simon. Men han ger alltså ändå Wade rätt i den avgörande konklusionen.

För sitt eget identifieringsarbete tillgriper Schwarzbach ett helt batteri av vad han av någon anledning kallar "impressionistiska" metoder, såsom att ta i beaktande verkets tillkomstdatum, språk och idéer och att konstruera ett sannolikt, socialt och intellektuellt robotporträtt (*portrait robot*). Sedan jämför han de erhållna data med den bild han kunnat göra sig av Madame Du Châtelet, utifrån hennes tryckta skrifter och kända uppgifter om hennes liv och karaktär. Den hypotetiska profilen skapas genom att Schwarzbach ur läsningen av *Examens* extrapolerar ett antal relevanta biografiska och personlighetsrelaterade "drag" hos dess författare. Exempel på sådana är att vederbörande ger intryck av att tillhöra högadeln, att äga omfattande kunskaper i matematik och fysik, att ha känt Voltaire och att vara skäligen ointresserad av historia men god latinist, med viss beläsenhet i klassisk litteratur. För att stämma in på det som kan utläsas ur verket får författaren inte heller vara alltför pryd eller nogräknad med sitt ordval. Sist men inte minst viktigt: en person om vilken det kunde sägas att hon/han visat några som helst ansatser till respekt för prästerskapet vore otänkbar som författare av denna text. När det, föga oväntat, visar sig att den framkonstruerade profilen stämmer väl överens med det av verket oberoende porträttet av Madame Du Châtelet, drar

Schwarzbach slutsatsen att hon med största sannolikhet är författaren. De indicier han för fram övertygar, inte minst tack vare sin mängd och det ringa antalet tänkbara alternativ, även om sättet att argumentera ligger farligt nära den typ av cirkelresonemang Schwarzbach själv kritiserat hos Ira O. Wade.

Utöver den viktiga frågan om författarens identitet studerar Schwarzbach i sitt långa förord på vilket sätt Madame Du Châtelet valt att bedriva sin bibelkritik. Han urskiljer tre typer av bibelkritik i *Examens de la Bible*: textuell, historisk och normativ. Den textuella kritiken utgår från vad vi i dag betraktar som självklart, att Bibeln inte är ett uniformt block utan har tillkommit avsnittsvis under olika faser av judentomens och kyrkans historia och att den förändrats på ett avgörande sätt i samband med själva traderingen. Men man märker snart att de textkritiska problemen inte varit särskilt viktiga för författaren till *Examens*. Det krävs naturligtvis goda insikter i både grekiska och orientalska språk, särskilt hebreiska, för att hantera sådana. Voltaire kunde visserligen inte hebreiska men hade vissa kunskaper i grekiska och hade i varje fall klart för sig att Gamla Testamentets grundspråk var hebreiska och Nya Testamentets grekiska. Detta grundläggande faktum bör ju ha varit känt även för Madame Du Châtelet (även om Schwarzbach inte tycks tro det), men de facto höjer hon aldrig blicken från Vulgatas latinska text. Vad gäller den nytestamentliga kritiken så noterar hon på tal om synoptikerna (utan att känna till vare sig ordet eller kategorin) dessas brist på överensstämmelse med Johannesevangeliet. Men hon uppställer inga hypoteser om deras eventuella inbördes beroende eller vilken påverkan de kan ha varit utsatta för från yttre källor. Däremot gör hon den viktiga iakttagelsen att Kristi uppståndelse spelar en undanskymd roll i Markusevangeliet och ser detta som ett belägg för att den inte heller var viktig för vissa grupper av tidigkristna.

Madame Du Châtelet behandlar inte den historiska bakgrunden till de bibliska hän-

delserna särskilt utförligt, kanske emedan hon är medveten om sina bristande insikter i den vetenskap vi i dag kallar arkeologi. De arkeologiska fynd som fanns att tillgå var väl inte heller så betydande, jämfört med dagens situation. Hennes försiktighet härvidlag gör att hon på ett fördelaktigt sätt skiljer sig från en av sina huvudkällor, den på hennes tid allmänt aktade och läste Dom Antoine Augustin Calmet. Denne lärde benediktinermunk skrev bland annat 23-bandsverket *Commentaire littéral sur l'Ancien et le Nouveau Testament*, som trotsvisst sammanfattar kyrkofädernas exegetiska och apologetiska skrifter och utan urskillning skapar ståtliga synteser rörande andligt och materiellt liv i Bibelns värld utifrån fragmentariska eller uppdiktade vittnesbörd i texten. Madame Du Châtelets "filosofiska", det vill säga kritiska, kommentar till Bibeln är rik på briljanta detaljiakttagelser men saknar i stort sett Voltaires historiska perspektiv och teoretiskt genomtänkta angreppssätt.

När det slutligen gäller den normativa kritiken, som är den viktigaste i Émilie Du Châtelets fall, så noterar man att hon inte tvekar att kritisera Bibeln, när den avviker från hennes egna moraliska och filosofiska principer. Särskilt vänder hon sig mot krig och andra utslag av grymhet – både mot människor och djur. Hon angriper Paulus för hans antifeminism. Hon föredrar det katolska "belöningstänkandet" för utförda "goda gärningar" framför protestantismens dragning till ett deterministiskt synsätt med betoning av förlåtelsen och nåden som enda väg till frälsning. Däremot ställer hon sig på protestanternas sida när det gäller rätten att följa sitt samvete. Hon har en respektfull inställning till civila och religiösa lagar och ogillar därför att Jesus förjagar månglarna ur templet, liksom hans förakt för judiska lagar i allmänhet. Liksom Voltaire plågas hon av teodicéproblemet och hoten om Guds straff. Mest anmärkningsvärt är kanske att hon tycks se ned på de fattiga och därmed egentligen på hela den kristna läran.

Vår egen tids bibelkritiker indelas ibland i "maximalister", som tenderar att sätta tilltro till själva texten, och "minimalister", som är skeptiska och kräver arkeologiska belägg. Begreppen avser givetvis vetenskapliga, inte personliga förhållningssätt. Om man projicerade denna lite förenklade dikotomi på två av de här omtalade 1700-talsforskarna kunde man kanske hävda att medan en maximalist som Dom Calmet bars av en strävan att alltid tolka Bibelns berättelser positivt och finna så många belägg för "Bibelns sanning" som möjligt, var en minimalist som Madame Du Châtelet snarast håfullt inställd till de ålderdomliga texterna. Det är oklart om hon tillmäter Bibeln någon sanningshalt över huvud taget eller ens anser detta vara värt att fundera över. I varje fall är hon främmande för tanken att man där skulle kunna finna några allttjämt giltiga etiska principer. Hon nalkas inte Bibeln på ett källkritiskt och historiskt medvetet sätt utan går direkt i närkamp med den värld som skildras. Men denna, man frestas säga ungdomliga "näsvishet" och brist på distans måste sättas in i ett tidsperspektiv. På 1700-talet hade konflikten mellan kyrkan, med dess anspråk på att ensam avgöra vad som var sant och rätt, och dem som ifrågasatte detta vidgats och fördjupats ytterligare i förhållande till vad som gällt under reformationstidevarvet. Föga underligt då om den allttjämt mycket mäktiga kyrkans fiender förhöll sig som uppstudsiga tonåringar mot hävdvunna auktoriteter. Det var ännu inte läge att visa tolerans mot intoleransen och anlägga senare tiders historiska betraktelsesätt.

Boken illustreras av porträtt av Madame Du Châtelet och Voltaire och en litografi föreställande Cirey. Man kan vidare studera valda sidor ur Paris-, Bryssel- och Troyes-manuskripten. Därpå följer ett litet "Calmet-album". Utöver en bild föreställande den lärde munken och några sidor ur hans *Commentaire* ingår en lång svit planscher föreställande påstådda avrätningsmetoder i det gamla Israel. Flertalet av dessa är på ytterst svaga indika-

tioner uppdiiktade av Dom Calmet och saknar egentlig relevans i sammanhanget.

Sidhänvisningarna hade behövt en extra översyn, då omredigeringar på slutet tycks ha föranlett vissa förskjutningar i sidbrytningen. Det finns också en del luckor i indexet.

Otvivelaktigt har vi här en värdefull genomlysning av en tidig och färgstark "avvikare" inom den bibelkritiska traditionen, som nu gjorts tillgängligt i en utgåva som kommer att stå sig under lång tid. Bertram Eugene Schwarzbach har utfört ett mycket tålmodskrävande arbete, "*un travail de bénédictin*", som utan alla jämförelser i övrigt gör honom till en värdig utmanare av Dom Calmet, i ett annat register än Madame Du Châtelet. Det kan vara svårt att avgöra om den något omständliga stilen är ett personlighetsdrag eller ett utflöde av den mångåriga forskningsinsatsen. Hur som helst så riskerar den detaljerade faktaredovisningen och den nyanserade utvärderingen av alla iakttagelser ibland att motverka klarheten och överskådligheten. Men likt en driven föreläsare frigör sig Schwarzbach emellanåt från sin egen metodologiska tyngd och anslår en ton av lättsamt och ibland rentav övertydligt "kåserande". Och utgivarens entusiasm för sin uppgift och osvikliga forskarglädje smittar av sig. Den omfattande lärdomen förenas på ett lyckosamt sätt med humor och värme – kärleken till både Voltaire och Émilie lyser igenom –, vilket gör att man trivs i hans sällskap och inte frestas ge upp under den stundtals mödosamma resan från pärm till pärm.

Sven Björkman

Charlotta Dohlvik, Jenny Johansson & Christian Penalva (red.), *1700-talets Göteborg* (Göteborg: Göteborgs stadsmuseum, 2010). 112 s.

1700-talets Göteborg är en liten antologi från Göteborgs stadsmuseum som trots det korta

formatet ger en fyllig bild av 1700-talet. I fem kapitel avhandlas idéströmningar, konst, internationell handel, lokal handel och stadens sociala struktur. Titeln är visserligen *1700-talets Göteborg*, men staden Göteborg är egentligen bara en gemensam utgångspunkt för diskussioner av större sammanhang. Gemensamt för samtliga bidrag är att Göteborg var en kosmopolitisk stad. Det var till Göteborg lyxvaror från kolonierna kom, och också nya tankar och idéströmningar.

De nya idéströmningarna funderar Kristian Petrov över i "Frihetens tveljus: om 1700-talets förflutna framtid". 1700-talet var upplysningens tidevarv, med honnörsord som förnuft, framsteg och frihet, men det fanns också en baksida som skulle kunna sammanfattas som likriktning, disciplinering och exkludering. Ur dessa drar Petrov linjer fram till 1900-talets övergrepp mot de mänskliga rättigheterna – som ändå trots allt till slut får sammanfatta 1700-talets idéer.

Om de som exkluderades från mänskliga rättigheter skriver Klas Rönnbäck om i "Från Saint Domingue till Göteborg – kolonialvaror och konsumtion i 1700-talets Sverige". Rönnbäck visar hur Sverige genom den ökande handeln med kolonialvaror, som ofta kom via den stora hamnen i Göteborg, kom att bidra till exploateringen av slavar i de amerikanska plantagerna. Även på hemmaplan fick kolonialhandeln betydelse och blev föremål för ett antal handelspolitiska experiment med merkantilistiska förtecken.

Vad porträtt säger om konstruktionen av kön och hur porträttmålaren gick från att vara hantverkare till att vara konstnär under 1700-talet är temat i Anna Lena Lindbergs bidrag "Direktören på duken: om ett porträtt av Ulrica Fredrica Pasch". Den nya identiteten blev manligt kodad, vilket i förlängningen ledde till att kvinnor stängdes ute från utbildning och institutioner, vilket speglar de större samhällsliga förändringar som brukar kallas moderniseringsprocessen.

Om Göteborgs hamns betydelse på en mer lokal nivå handlar Pia Lundqvists artikel "handel och lurendrejeri i det sena 1700-talets Göteborg". De varor som kom till Göteborg skulle säljas vidare och staden utgjorde en viktig ekonomisk knutpunkt för den omgivande landsbygden. De importerade varorna omfattades emellertid av en mängd regleringar, vilket gav upphov till en intensiv illegal handel som pågick parallellt med den legala. Lundqvist betonar också gårdfarihandlarnas betydelse i att länka ihop den agrara och den urbana ekonomin, och hur handeln öppnade för att fler fick tillgång till varor som förut varit förbehållna ett fåtal.

I den sista texten får staden själv stå i centrum. I "Göteborg – från slutna stad till slutna stadsdelar?" diskuterar Christer Ahlberger varför Göteborg blivit en stad som ofta beskrivs som den mest segregerade i Skandinavien. En stor del av förklaringen, menar Ahlberger, ligger i Göteborgs funktion som hamnstad. Den handlande överklassen i Göteborg var inte bara exceptionellt rik, utan kom till stor del utifrån, ofta från andra länder, vilket gjorde att den snarast fick ett kolonialt förhållande till underklassen. De sociala motsättningar en sådan struktur skapade, fick en säkerhetsventil genom de av handelshusen finansierade "göteborgskalasen"; något som kan vara ursprunget till den så kallade göteborgsandan.

En antologi som den här, med en stad som utgångspunkt, blir av naturliga skäl en aning spretig, men också mycket underhållande genom blandningen av högt och lågt och olika teoretiska perspektiv. I det här fallet är också upplägget genomtänkt, med ett slags trattform, där kopplingen till Göteborg i de inledande artiklarna är ganska lös, för att i de sista ha ett klart fokus på staden. Formatet är litet och behändigt, och artiklarna lättlästa och informativa. Att på det här sättet sammanställa populärhistoriska artiklar av kvalificerade forskare, är ett trevligt initiativ från Göteborgs

stadsmuseum, som gärna fler stadsmuseer får ta efter.

Brita Planck

Vidar Enebakk & Nils Voje Johansen, *Christopher Hansteens annus mirabilis: reisen til London og Paris 1819* (Oslo: Forum for universitetshistorie, 2011). 80 s.

Universitetet i Christiania (Oslo), opprettet tre år før løsrivelsen fra Danmark i 1814, var i nesten hundre og femti år Norges eneste universitet. I forbindelse med tohundreårsjubileet ble det etablert et eget Forum for universitetshistorie, med en rekke fulltidsansatte og eksternt tilknyttede forskere. Hovedresultatet ble nibindsverket *Universitetet i Oslo 1811–2011*, utgitt høsten 2011. Men Forumet har også drevet flere relaterte prosjekter. Ett av disse har vært restaurering og formidling av historien til Observatoriet som ble oppført i 1830-årene og som huset landets første professor i astronomi, Christopher Hansteen (1784–1873).

Hansteen er en kjent skikkelse i norsk vitenskapshistorie, og innen geomagnetismeforskningens historie har han satt spor etter seg også utenfor landets grenser. Hans kanskje mest kjente bedrift er en ekspedisjon til Sibir i årene 1828–1830, hvor han jaktet på en magnetisk nordpol nummer to, som ifølge hans teori skulle befinne seg i denne lite utforskede delen av verden. Teorien står beskrevet i verket *Untersuchungen über den Magnetismus der Erde* og et tilhørende *Atlas zum Magnetismus der Erde* fra 1819, hvor Hansteen sammenfattat all tilgjengelig litteratur og empirisk kunnskap vedrørende jordens magnetisme. Blant hans viktigste inspiratorer finner vi Edmond Halley, Johan Carl Wilcke og Alexander von Humboldt.

Vidar Enebakk og Nils Voje Johansen har i sin publikasjon beskrevet Hansteens "forunderlige år" 1819. Undertittelen "Reisen til

London og Paris" er kanskje ikke helt dekkende: boken gir dels en sammenfatning av geomagnetismens historie som forskningsfelt, dels en bokhistorisk gjennomgang av tilblivelseshistorien til *Magnetismus der Erde* og endelig en oversikt over Hansteens teorier og måleprosedyrers virkningshistorie. Vi blir også orientert om en reise til Stockholm høsten 1817 samt reiser til København våren 1817 og vinteren 1819/1820 – alle tilsynelatende svært viktige i denne sammenheng. Midt inne i alt dette kommer altså reisen til London og Paris, fra avreisen i Christiania 28. juni 1819 til hjemkomsten i begynnelsen av oktober samme år, en beskrivelse som kun fyller rundt 18 sider.

Reisen til London og Paris fremstår fremfor alt som en lanseringsreise. Hansteen ønsket å promotere et bokverk og en ny metode for å måle magnetfeltets styrke. Selv om det siste var noe nytt, peker begge deler bakover, mot 1600- og 1700-tallets måleserier og teorier. Forfatterne peker således på at Hansteens målinger av magnetfeltets styrke i London og Paris har paralleller i 1700-tallets lengdegradsmålinger mellom *Greenwich Observatory* og *Observatoire de Paris*. Men Hansteen ønsket også å vinne anerkjennelse for et tredje moment: en ny metode å måle lengdegraden til havs. Her var det ikke magnetfeltets styrke som skulle måles, men deklinasjonen, det vil si kompassnålens avvik fra geografisk nord. Dersom navigatøren bare kjente deklinasjonen og breddegraden (begge deler var relativt uproblematisk å måle, selv i åpen sjø), kunne han avlese på Hansteens kart over deklinasjoner hvor langt øst eller vest skipet befant seg. Enebakk og Voje Johansen minner oss om at dette var en særdeles viktig begrunnelse for Hansteens studier av jordmagnetismen. Fremdeles et halvt århundre etter at Harrisons kronometer hadde gjort det mulig å måle lengdegraden med stor nøyaktighet, var teknologien så lite utbredt at jordens sjøfolk etterspurte andre og billigere metoder.

Med Hansteens geomagnetiske bok- og kartverk befinner vi oss fremdeles i "det lange

1700-tallet”. Hansteen, født i Norge og utdannet i København, pleiet tette forbindelser med vitenskapsselskapet i København også etter opphevelsen av dobbelmonarkiet. Samtidig vendte han seg mot Stockholm og kong Karl Johan når det viste seg vanskelig å få finansiert bokverket og atlasen med norske penger alene. Tradisjonelt var forbindelsene til Tyskland svært tette i Danmark-Norge, noe som også kan forklare hvorfor bokverket ble utgitt på tysk og for en stor del distribuert fra metropolen Hamburg. Valget av språk voldte imidlertid visse problemer: Den ledende forskeren Jean-Baptiste Biot i Paris behersket ikke tysk, og Hansteen fikk ikke mye gjennomslag i Frankrike.

Enebakk og Voje Johansen har produsert en vakker publikasjon. Fargeillustrasjonene er smakfulle og relevante. Hele tre portrett av hovedpersonen er det blitt plass til, samt reproduksjoner i utbrettformat av sentrale kartblad fra Hansteens atlas. Underveis refereres det til en imponerende mengde arkivalia. Korrekturlesingen er dessverre ikke feilfri, og man kunne ønsket seg en strammere struktur i teksten, hvor for eksempel en del lokalhistoriske detaljer ble henvist til fotnoter. Boken kan imidlertid trygt anbefales for alle med interesse for skandinavisk vitenskapshistorie i brytningen mellom syttenhundredtallets kosmopolitisme og de nye nasjonalstatenes nasjonsoppbygning.

Per Pippin Aspaas

Peter Forsskål, *Thoughts on Civil Liberty: Translation of the Original Manuscript with Background* [*Tankar om borgerliga friheten: originalmanuskriptet med bakgrunnssteckning*], ed. by David Goldberg, trans. by Gunilla Jonsson et al. (Stockholm: Atlantis, 2009). 40+39 pp.

‘The more a man may live according to his own inclinations, the more he is *free*. There-

fore, next to life itself, nothing could be more dear to man than freedom.’ With this brief comment on the principal importance of his subject, the Swedish naturalist, orientalist, and philosopher Peter Forsskål (1732–1763) began his controversial series of reflections on the role of liberty in contemporary society, *Tankar om borgerliga friheten* (*Thoughts on Civil Liberty*), first published in 1759 and available now in a bilingual edition based on the original uncensored manuscript.

In this short pamphlet, Forsskål anticipated Mill (and echoed Locke) in arguing that the freedom of individual conduct can legitimately be constrained whenever such conduct is liable to cause harm to others, but he remained far removed from Mill’s more radical claim that the potential for harm is in essence the only justifiable constraint. Whereas Mill would come to adopt the hedonistic view that the well-being of society is commensurate with the greatest potential happiness of each of its members, a state which could only be attained by allowing every individual to freely satiate his own desires in the absence of any binding moral obligation to benefit others, Forsskål espoused the more classical republican precept that the freedom of the individual is circumscribed at its most basic level by a more primary duty to the general good, and that whatever vices and errant passions may be present in the individual must give way to civic virtue and social responsibility, an argument that places Forsskål in line with contemporary proto-communitarian writers on liberty such as the English clergyman John Brown in his similarly titled *Thoughts on Civil Liberty, on Licentiousness, and Faction* (1765). Civil liberty, according to Forsskål, ‘means that no one is prevented from doing that which is proper and useful for the community, that every honest person may live in safety, obey his conscience, use his property, and contribute to the well-being of society’ (p. 13). Every man should be free to live as he pleases, so long as his pleas-

ures do not conflict with the communal principles of propriety, utility, and virtue.

But if Forsskål remained somewhat reserved in his determination of the philosophical basis of liberty in general terms, he was more insurgent in his discussion of how liberty should be manifested in particular areas of civil life. Unlike Brown, Forsskål was opposed to the notion that freedom of expression runs counter to the common good, and that society is best served by the strict regulation of thought and opinion in the public sphere. At the centre of the pamphlet he placed an impassioned defence of the freedom of the written word. Part of his argument, aimed at persuading the ruling powers to dissolve the office of the Censor Librorum, was expressed in terms of political expedience: Violent uprisings can often be prevented by allowing dissidents to vent their grievances in writing, whereas censorship often serves to produce desperate men compelled to take increasingly desperate measures to express their discontent. The core of his defence, however, was grounded in a belief in the curative power of human rationality. Drawing on the deep wellspring of optimism that characterized much of the Age of Reason, Forsskål argued that public opinion is self-correcting when it is allowed to develop through the free and open exchange of ideas by rational individuals. No one with a stake in truth, he assured his readers, has anything to fear from public debate: 'Divine revelations, wise fundamental laws and the honour of private individuals cannot suffer any dangerous damage by such freedom of expression. Because truth always wins when it is allowed to be denied and defended equally' (p. 16).

The remainder of the pamphlet discusses various reforms that Forsskål felt should be implemented in Sweden to ensure that the basic preconditions for civil liberty were met, including the more equitable distribution of private property, the dissolution of privileges for the hereditary nobility, means-based taxation,

and state-funded vocational training open to all citizens.

The text is accompanied by a preface by David Goldberg, an introduction by Gunilla Jonsson, and a background essay by Thomas von Vegesack, who does an admirable job of placing *Thoughts on Civil Liberty* in the context of Forsskål's life and the political climate of eighteenth-century Sweden.

Goldberg relates that no less than nine individuals contributed to the English translation, a remarkable effort for a text running ten pages in print. For the most part, the translators have succeeded in combining precision with general fluency. Care has been taken to locate historically consistent English equivalents for Forsskål's terms, and only in a few instances can the translators' choices be called into question. Yet if Atlantis should decide to continue to publish historically significant works of Swedish thought for an English-speaking audience—and it is the sincere hope of this reviewer that it does—it is recommended that greater care be devoted to style and usage, particularly in the proofing stage. Forsskål composed his pamphlet in an intellectual climate in which the force of an idea was inextricably linked with the force of the language in which it was expressed. Accordingly, the author's arguments lose some of their potency in a translation containing faulty punctuation, pronoun-reference errors, and misplaced modifiers ('The kings of Barbary play unpunished with the lives of their subjects, being regarded as holy.'). Although none of these occasional lapses serves to prevent a coherent reading of the text, one should expect a short translation that has passed through so many hands to have more polish. The remedy for the future is to enlist the services of a professional copy-editor possessing native fluency and adhering to the conventions laid out in an established style and usage guide.

Rough edges aside, *Thoughts on Civil Liberty* is a welcome addition to the library of

eighteenth-century political philosophy in English translation. Goldberg, who instigated the translation, stresses the importance of Forsskål's text in the history of media legislation, pointing to its role in provoking the Freedom of the Printing Press Act in 1766. In truth, the scope of its significance is much broader. The work can be read as a case study in how the evolving idea of civil liberty was received, adapted, and implemented in the northern periphery of the Enlightenment; in this manner, it is capable of giving us a glimpse into a largely overlooked moment in the process through which the Western world became modern.

Matthew Norris

Jens Glebe-Møller, *I kamp mod dumbed og bykleri: om oplysningsmanden general W. H. von Schmettau (1719–85)* (København: Museum Tusulanums Forlag, 2011). 122 s.

For lesarar av dette tidsskriftet er Jens Glebe-Møller kanskje mest kjent for si utmerka bok *Struensees vej til skaffottet: fornuft og åbenbaring i Oplysningstiden*, frå 2007. Den nye boka hans med tittelen *I kamp mod dumbed og bykleri: om oplysningsmanden general W. H. von Schmettau* handlar også om ein sentralt plassert fritenkar. I begge bøkene spelar referat av samtalar mellom hovudpersonen og ein prest ei viktig rolle. Woldemar Hermann von Schmettau (1719–85) er langt frå så kjent som den stadig aktuelle Johann Friedrich Struensee. Det betyr ikkje akkurat at denne riksgreven, generalen og Ridderen af Elefanten var ein perifer person i samtida. I ettertid har det blitt skriva lite om greven og den fritenkande forfattarskapen hans. Den emeriterte teologi-professoren Glebe-Møller sin presentasjon av sentrale trekk ved livet og tenkinga til W. H. von Schmettau er derfor ein pionerinnsetning.

Schmettau stamma frå ei prøyssisk embetsmannslekt og vaks opp i Berlin og Dresden. Han tenestegjorde som offiser både i den keisarlege og den franske hæren før han i 1746 gikk i dansk krigsteneste. I 1764 vart han utnemnt til kommanderande general i Norge. I Norge gav Schmettau ut tidsskriftet *Militærisk Bibliothek* og var aktiv på fleire frontar utover dei militære: Han organiserte teaterverksemd, starta ein fabrikk og gikk inn for potetdyrking. Han vart allereie i 1766 medlem av Videnskabernes Selskab i Trondheim. Schmettau sine kontaktar ved hoffet gjorde at han også hadde ein finger med i spelet for at det fekk namnet Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab i 1768 (s. 30). Etter tre år i Norge fall Schmettau i unåde. Han busette seg i Holsten og tilbragte dei siste atten leveåra der, i utkanten av dobbeltmonarkiet.

Glebe-Møller godtgjer i denne boka at det er mange og gode grunner til å vere opptatt av denne eigenarta personlegdommen i den dansk-norske historia: Han brevveksla med framstående litteratar og forskarar (som Voltaire), diskuterte metafysiske spørsmål med kongen, hadde imponerande bok- og myntsamlingar, var ein ihuga frimurar og vart av fleire skildra som ein libertinar når det gjaldt livsførsel. I tillegg var han altså sterkt kritisk til den rådande religionsforma og publiserte fleire religionskritiske skrifter. Eit av dei, *Blätter aus Liebe zur Wahrheit geschrieben* frå 1771, hadde den sjeldsynte æra å nesten bli det einaste skriftet som vart gjenstand for rettsforfølging i trykkefridomsåra. Dei ulike tekstane som Schmettau skreiv om teologiske og filosofiske spørsmål viser at han var sterkt kyrkjekritisk, hadde uortodokse og avstikkande oppfatningar av Gud, men at han på ingen måte fornektet Guds eksistens. Under gjennomgangen av tekstane gjer Glebe-Møller det klart at Schmettau "ikke var nogen stor – og slet ikke systematisk tænkter" (s. 61).

Ut i frå forfattern sin presentasjon av Schmettaus argument for "sjælens udødelig-

hed" er det vanskeleg å sjå korleis den skil seg frå hovudstraumen i dansk og tysk filosofi i samtida, slik det for eksempel kom til uttrykk i Gunnerus og Pontoppidan sine vitskaplege skrifter om denne tematikken frå 1760-åra. For denne lesaren blir det litt uklårt kvifor Schmettau skulle fortene epitetet "opplysningsmanden", til forskjell frå andre som skreiv om teologi og filosofi i samtida. Ut frå den skildringa Glebe-Møller gir av Schmettau som ein sterkt kongetru fritenkar trur eg jo at Kants presise formulering i opplysningskriftet frå 1784 kan vere nyttig for å teikne profilen til, og vilkåra for, opplyst tenking under einevel-det: "Räsonniert, so viel ihr wollt, und worüber ihr wollt, aber gehorcht!" (resonner så mykje de vil, og om kva de vil, men adlyd!). Som kjent gir Kant Fredrik II, som Schmettau hadde gjort krigsteneste under og også omtalte som ein stor filosof, æra for å ha formulert desse orda.

Det siste kapitlet handlar om ein samtale Schmettau hadde med Jacob Nicolaj Wilse, som var prest i Spydeberg i 1776. Dette er jo ein spennande tekst som har mange parallellar til dei samtalanesteven Balthasar Munter førte med Struensee fire år før, som altså var materialet for Glebe-Møllers første bok. Forfattaren gjer det klart at Wilses samtalereferat, som først vart publisert på dansk i 1792, ikkje er ordrett riktig. Han bruker likevel denne samtalen som ei hovudkjelde for kva Schmettau eigentleg meinte. Dersom ein les gjennom heile Wilses referat, er det jo tydeleg at det primært er ei kjelde til korleis vitskapsmannen og presten Wilse ønska å framstå offentleg, i ein periode han stadig søkte nye stillingar. Dei fleste av Schmettau sine innspel i samtalen er spørsmål som presten svarar på med bruk av Newton og samtids vitskapsteori. Slik sett framstår også dette samtalereferatet som ein viktig tekst for å undersøke kva som skil og kva som foreinte ulike posisjonar i den offentlege, vitskaplege samtalen på 1700-talet.

Det er som ein person som kan kaste nytt lys over historiske samanhengar av kulturell og politisk art at W. H. von Schmettau framstår interessant. Glebe-Møller har med denne lesevverdige boka gjort ein viktig innsats med å løfte han fram frå gløymsla. Både for norske og danske historikarar finst det her mykje materiale å arbeide vidare med.

Rolv Nøtvik Jakobsen

Stina Hansson, *Svensk bröllopsdiktning under 1600- och 1700-talen: renässansrepertoarernas framväxt, blomstring och tillbakagång* (Göteborg: Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, Göteborgs universitet, 2011). 526 s.

Stina Hanssons nya litteraturvetenskapliga studie är en statistisk och kvalitativ analys av ett kronologiskt urval tryckta svenska bröllopsdikter från cirka 1600 till cirka 1800. Hon fokuserar i denna perspektivrika undersökning framför allt på två aspekter av bröllopspoesin, dels på dess väg från klassicism till förromantik, eller, med en annan terminologi, från repertoardiktning till verkdiktning, dels på "sambandet mellan repertoarerna och muntlighetens successiva tillbakagång inom det litterära systemet" (s. 13 f.). Författaren, som med en rad böcker och skrifter har etablerat sig som en inflytelserik forskare på det tidigmoderna fältet i Sverige, knyter härvidlag an till ett tidigare arbete, *Från Hercules till Swea: det litterära systemets förändringar* (2000), där litteraturens strukturella omdaningar förklaras med en långsam övergång från just en repertoar- till en verkdiktning.

Termerna repertoardiktning och verkdiktning har myntats av Horace Engdahl, som i *Den romantiska texten: en essä i nio avsnitt*, diss. 1986, s. 37, beskriver repertoaren – den mest produktiva av termerna – som "ett förråd av material och tekniker, genom vilkas mellankomst verk-

ligheten på sätt och vis redan är förvandlad till poetiska halvfabrikat, och många av konstutövarens val är gjorda åt honom på förhand". Till repertoaren räknar Engdahl "retoriken, de versifikatoriska och grammatiska reglerna och genrekonventionerna [samt] ett antal kulturellt centrala stoffkretsar, framför allt antikens mytologi, den klassiska världens geografi och historia, herdefiktionsens landskap och persongalleri, den officiella historieskrivningens fosterländska hjältefigurer samt bibelns gestalter, som dock utnyttjades sparsamt." Hansson framhåller att det för 1600-talets del "behövs några modifikationer: den näst sista kategorin [i Engdahls uppräknings] hade ännu inte hunnit bli repertoarstoff och den sista var ännu ymnigt förekommande" (s. 17). Hon accentuerar att repertoaren lärdes ut i skolan, "från elementar- och upp till universitetsnivå" (s. 16), där de blivande poeterna fick den till livs "genom repetition och övningsuppgifter" (s. 18) och att de senare drog nytta av den som författare. Repertoaren kan alltså beskrivas som en historiskt-kulturell och retoriskt präglad erfarenhetsbank som de bildade kretsarna ägde gemensamt och som de fritt disponerade idé- och stoffkapitalet i.

Metoden att analysera bröllopspoesin utifrån repertoartanken har uppenbara fördelar. I bröllopsdikningen fanns många återkommande teman, och som Hansson tydligt visar, både i *Från Hercules till Swea* och i den nya boken, behöver två texter som behandlar samma ämnen eller teman och som uppvisar långtgående likheter inte ha några genetiska samband. Inte sällan är skälet till att de påminner om varandra att de är produkter av repertoaren (se till exempel det belysande resonemanget på s. 172–184). Det som i en yngre text kan se ut som en hänvisning till en äldre text kan ofta förklaras med att den äldre och yngre författaren har använt den gemensamma repertoaren.

De svenska samlingarna av tillfällestryck är gigantiska, och ingen vet exakt hur omfattande de är. Kvalificerade beräkningar och uppskatt-

ningar har gjorts, men beståndet har aldrig räknats; det vore en närmast omöjlig uppgift. Därför begränsar sig Hansson, inte bara genom valet av studieobjekt – jämte bröllopsdikerna skrevs det andra sorters tillfällespoesi, framför allt akademiska gratulationsverser och kolossala mängder begravningsdikter – utan även genom att välja ut och studera ett mindre antal tidrymder: (1) sent 1500-tal fram till 1659, (2) 1670-talet, (3) 1690-talet, (4) 1720-talet, (5) 1750-talet och (6) 1790-talet. Materialet har hämtats från ett forskningsbibliotek, Carolinabiblioteket i Uppsala, där bröllopsdikerna, gratulationsverserna och begravningsdikterna är bundna tillsammans; inalles rör det sig om 8 800 tryck i oktav-, kvarto- och folioformat, varav bröllopskrifterna utgör en knapp tredjedel, närmare bestämt 3 115 nummer. (I beståndet finns tre bröllopskrifter från det sena 1500-talet, 80 stycken från tiden 1600–1649, 70 från 1650-talet, 287 från 1670-talet, 417 från 1690-talet, 1 126 från 1720-talet, 983 från 1750-talet och 149 från 1790-talet.)

Bröllopskrifterna – som kunde innehålla flera dikter av olika författare och vara skrivna på olika språk – trycktes i små upplagor om cirka hundra exemplar; tanken var att bröllopsgästerna skulle få varsitt. Ofta står författarnamnet under dikten, men ibland finns ingen författarangivelse utan endast initialer, eller underskrifter (med initialer i fetstil) av typen "En som Ingen Hustru Hafwer" eller pseudonymer som "En bekant ifrån America". Inte sällan lyckas Hansson attribuera sådana poem till någon diktare från det aktuella decenniet. Även helt anonyma dikter förekommer och är särskilt vanliga under 1790-talet. Dikterna innehåller lyckönskningar till brudparet om välgång i livet. Så här formulerar sig exempelvis Niclas (Nils) Keder i en dikt från 1690-talet:

Gud unn' Eer bägge två så många
Glädie-Daar/

Som hela Brunkeberg små stenar i sig
haer!
(s. 270)

Detta är, noterar Hansson, ett prov på ett smått originellt bruk av omöjlighetsfiguren *adynaton*, som var särskilt vanlig i kärleks- och bröllopsdiktningen. Figuren kännetecknas av att ett antal orimligheter räknas upp. Det är frågan om ett hyperboliskt uttrycksätt: någontings värde framhävs genom en uppenbart överdriven jämförelse med någonting oerhört stort. (Det är ju en omöjlighet att brudparet skall leva i lika många dagar som det finns stenar i Brunkeberg.)

Hansson jämför frekvensen av bröllopsdikter med de två andra slagen av tillfällespoesi och kommer fram till att gratulationerna från början var den största kategorin, med en andel på 50 procent fram till 1630-talet (andelen minskade därefter stadigt från period till period, ända ner till fyra procent under 1790-talet). 1640–1659 blev begravningsdiktningen den största kategorin, med en andel på 50 procent eller mer, och den var även störst under alla senare perioder. Allra starkast stod begravningspoesin på 1790-talet, då den utgjorde drygt två tredjedelar av den totala tillfällesdiktningen i Hanssons textkorpus. Detta kan förvåna, påpekar hon, eftersom begravningsdiktningen hade utsatts för hård kritik redan på 1750-talet (då Olof von Dalin i ett anförande i Vitterhetsakademien kritiserade tidens usla tillfällespoeter), en kritik som sedan kulminerade i Johan Henrik Kellgrens kända generalangrepp i *Stockholms Posten* 1778–1783 på de så kallade rimkräken. Bröllopsdiktningens andel låg sedan fram till 1600-talets slut på mellan 25 och 35 procent; störst var den på 1720-talet med strax under hälften av det sammantagna antalet tillfälleskrifter, och på 1750-talet sjönk den något för att på 1790-talet inte ens nå upp till en femtedel (s. 458 f.).

Bakom ökningen av antalet bröllopskrifter fram till 1720-talet urskiljer Hansson

tre huvudfaktorer. Den första är att svenskan i stället för latinets gradvis blev dess huvudspråk. Från tiden fram till 1659 finns bara ett fåtal skrifter helt på svenska; på 1670-talet låg andelen svenska dikter på hälften av beståndet, på 1690-talet på 84 procent och på 1720-talet på 90 procent. Den andra är att bruket att skriva bröllopspoesi börjat sprida sig över landet – från de lärda universitets- och gymnasie-miljöerna till Stockholm, och därefter från huvudstaden till mindre orter, också till städer på landsbygden. En tredje faktor bakom tillväxten var att bröllopsdiktning snart kom att intressera mottagare som tillhörde andra grupper än de traditionella, vilka främst utgjordes av så kallade ofrälse ståndspersoner, i synnerhet präster och skolmän. Dessa förblev visserligen den största mottagargruppen under samtliga undersökningsperioder men fick allt oftare sällskap med mottagare av andra stånd, till exempel borgare. De högdliga och adliga mottagargruppernas andel låg stadigt på 10–15 procent för samtliga undersökningsperioder, vilket är värt att notera, framhåller Hansson, eftersom det i forskningslitteraturen ofta sägs att tillfällesdiktningens framgångar berodde på att den successivt kom att innefatta allt fler mottagare ur de bägge högsta stånden, något som alltså inte är fallet här.

Urvalsmetoden, för att återgå till den, innebär således att många decennier har måst lämnas obeaktade: 1660-talet, 1680-talet, 1700–1719, 1730–1749 och 1760–1789. Kanske kan någon annan forskare – eller Hansson själv – i framtiden utforska dikterna från de perioder som inte kommit med. Inte minst poemen från åren 1700–1719 skulle vara intressanta att analysera eftersom de nära nog exakt sammanfaller med Karl XII:s regering och det stora nordiska kriget. Trots att det var en orolig tid präglad av pest, svält och örlog var det samtidigt ett i hög grad intressant skede, inte minst litterärt. Hur speglades kriget och den ekonomiska nedgång som det medförde i tidens bröllopsdikter? Hur reflekterades de nya

strömningarna inom filosofin, religionen och naturvetenskapen i bröllopspoesin? Som läsare av denna imponerande och grundlärda studie grips man ibland av en känsla av att någonting betydelsefullt saknas, och en nyfikenhet väcks på frågor som dessa. Det stora nordiska kriget urskiljs av Hansson som huvudtema i många dikter från 1720-talet, trots att det alltså avslutades 1721 med freden i Nystad. Detta är fascinerande, men hur vanligt temat var och vad som utmärkte det under de två decennier kriget verkligen pågick är om möjligt ännu intressantare.

Vidare undrar man över enskilda författares insatser som bilägerspoeter. Vad utmärker till exempel Olof Wexionius, Jacob Freses, Olof von Dalins och Carl Michael Bellmans bröllopsdiktning, för att bara nämna fyra av de många författare vars verk inte har kommit med? Wexionius var verksam som tillfälles- och bröllopspoet framför allt under 1680-talet, Frese var verksam på fältet åren 1708–1729, Dalin bland annat på 1730- och 1740-talen och Bellman på 1760-, 1770- och 1780-talen. Frese finns med i undersökningen men är bara representerad med två dikter från 1720-talet (se s. 326 f. och s. 372), vilket är att beklaga eftersom några av hans främsta bröllopsdikter tillkom under andra hälften av 1710-talet.

Det läsaren emellertid framför allt frågar sig är om författare som Dalin och Bellman var med och *omformade* repertoaren. Det finns skäl att anta att dessa stora och betydelsefulla diktare fick repertoaren att rotera en aning, att de satte sitt signum på den genom att förändra dess innehåll – och att de genom sådana manövrar påskyndade dess övergång från reper-toar- till verkdiktning.

Decennienedslagen skapar ibland problem när generella slutsatser skall dras. Hansson skriver till exempel att det i de förromantiska skrifterna från 1790-talet finns ett överflöd av typografiska tecken, avsedda att signalera starka emotioner. Därom är forskarna eniga. Dock menar hon att dessa ”nya drag” i första

hand har nått de svenska bröllopsdiktarna ”via författare som Schiller och Lidner” (s. 421). Men det retoriska greppet *aposiopes*, som ofta visualiseras med tankstreck och andra grafiska markörer och som kännetecknas av att dikta-ren förstummas av stark känslorörelse och för stunden tvingas avbryta skrivakten, finns redan hos en svensk diktare som den ovan nämnde Wexionius, verksam under 1680-talet, ett decennium som alltså inte undersöks av Hansson. I sin långa alexandrindikt ”Melancholie” av år 1684 tvingas diktjaget mer än en gång hejda sig på grund av att det övermannas av alltför melankoliska känslostormar.

Hur skulle man då ha kunnat gå tillväga för att undvika den en smula arbiträra urvals-metoden, en metod som för övrigt inte vetenskapligt motiveras av författaren? Ett tillvägagångssätt som möjligen hade varit bättre, hade varit att bläddra igenom och under vägen göra nedslag i *bela* beståndet av tillfallestryck på Carolina, från det slutande 1500-talet, då man först började författa bröllopskrifter i Sverige, och fram till 1799. En grov beräkning inledningsvis i projektet hade kunnat ge vid handen ungefär hur många skrifter det allt som allt kunde röra sig om; därefter hade till exempel var femte dikt kunnat ha valts ut till studien. Fördelen med den metoden är att den ter sig mer rättvisande: lika stor procent dikter kommer med i studien från varje år och från varje decennium. Eftersom det då är slumpen som styr urvalet har alla författare teoretiskt en lika stor chans att komma med och få sina verk analyserade – något som nu alltså inte blir fallet då, exempelvis, diktare som Lucidor och Niclas Grijs i stället finns representerade med väldigt många dikter i det bestånd från 1670-talet som sätts under Hanssons lupp.

Vidare är det synd att författaren begränsar sig till enbart tryckt material, eftersom många dikter från de sekel i svensk litteraturhistoria som undersöks endast är tillgängliga i handskrift. Här har inte minst handskrifts-samlingarna i Uppsala universitetsbibliotek

mycket att erbjuda, särskilt de Palmskiöldska och Nordinska, som innehåller mängder av tillfälleslitteratur från 1600- och 1700-talen. Men även i de gamla stifts- och gymnasiebiblioteken finns många unika handskrivna skatter att förhålla sig till.

En fråga som jag ställer mig är om bröllopsdikerna genremässigt alltid är att betrakta som enbart bröllopsdikter, eller om bröllopspoeterna ibland även diskuterade andra – dolda eller underliggande – frågor som i så fall fick härbärgera ett idéinnehåll som var oväntat i detta specifika sammanhang. Sophia Elisabet Brenner smög, som Ruth Nilsson utrett i *Kvinnosyn i Sverige: från drottning Kristina till Anna Maria Lenngren*, diss. 1973, ibland in feministiska (och därmed politiskt syftande) kommentarer i sin tillfällespoesi. I djurgravpoesin, som jag själv ägnat en studie, var det snarast mer regel än undantag att smussa in oförmodade ståndpunkter; denna på ytan bagatellartade diktning var inte bara en övningsarena för poeten och ett sätt att visa sin lärdom, spiritualitet och formuleringsförmåga, utan den rymmer ett sprängstoff som kunde användas både karriärmässigt och politiskt.

Det finns även exempel från bröllopsposens område där den, på liknande sätt, har tagits i beslag och använts för att föra fram oväntade åsikter, i detta fall politiska ståndpunkter. I sitt arbete *Strickerska bröllopsverserna: slagträ mellan hattar och mössor. Något om frihetstidens politiska stridigheter* (1994), som inte tas upp i Hanssons bibliografi, visar Janne Charlesen detta. Under frihetstidens sista år, på 1760-talet, författade hattsympatisören Johan Stagnel (1711–1795, för övrigt bror till Erik Johan Stagnelius farfar) anonymt en bröllopsdikt till Johan Christopher Stricker (1726–1792) och Ulrica Elisabet von Hauswolff, utformad som ett grovt angrepp på det regerande mösspartiet. Dikten trycktes 1768 i Kalmar och utkom sedan i två nya, storsäljande upplagor i Stockholm. Efter några raders läsning står det klart att syftet med dikten – som följdes

av flera motskrifter och genmälen av författaren – egentligen inte var att uppmärksamma brudparet, utan att kritisera ett politiskt parti. De strickerska bröllopsverserna väckte stor uppmärksamhet i samtiden och är sedan länge kända, se till exempel P. G. Berg och Wilhelmina Stålberg (utg.), *Anteckningar om svenska qvinnor* (1864–1866), s. 173.

Frågan om några av dikterna i Hanssons material uppvisar liknande drag – och ifall några av dem innehåller anspelningar på politiska eller andra, genremässigt icke-specifika, spörsmål – ställs inte. Ett antagande, som hade kunnat prövas, är att någon diktare från 1750-talet (ett decennium som undersöks av författaren) ägnade sig åt politisk polemik av något slag, till exempel i syfte att undgå censuren. I och med tryckfrihetsförordningen 1766 avskaffades censuren (utom för teologiska skrifter, där censorerna fortfarande hade rätt att ändra i texterna och även beslagta skrifter som de av olika skäl inte ville skulle komma i allmänhetens händer). Tryckfriheten inskränktes dock igen redan 1772. Under 1750-talet granskades således alla texter innan de befordrades till trycket, och ett sätt att överlista *ensor librorum* var att skriva en dikt i ett oskyldigt ämne och strö in mer eller mindre kamouflerade subversiva kommentarer. Över huvudet skulle jag gärna ha sett mer av kontextualisering i denna studie. Hansson urskiljer intressanta teman som hon knyter till reper-toartänkandet, till exempel "Orätt och rätt gifte", "Astrilds makt", "Brudgummens namn" och "Antika berättelser", men vilka implicita ämnen som dessa texter eventuellt härbärgerar, vilka dolda anspelningar på samtidspolitiska händelser som eventuellt går att frilägga i texterna, utreds inte.

Mina undringar till trots är detta, som nämnts, en på flera sätt imponerande studie. Arbetet är resultatet av en stor forskarinsats som det är en glädje att ta del av. Författaren har gått sorgfälligt tillväga och resultaten som presenteras är värdefulla. Här har en grund

lagts för framtida forskning om svensk bröllopsdiktning och om tidigmodern svensk litteratur i stort.

Daniel Möller

Alexandra Heidle & Jan A. M. Snoek (eds.), *Women's Agency and Ritual in Mixed and Female Masonic Orders*, Text and Studies in Western Esotericism 8 (Leiden & Boston MA: Brill, 2008). 436 s.

Jan A. M. Snoek, *Initiating Women in Freemasonry: The Adoption Rite*, Text and Studies in Western Esotericism 12 (Leiden & Boston MA: Brill, 2012). 550 s.

Ordenssällskap betraktas i dag som ett exklusivt manligt fenomen. Men i takt med att 1700-talets ordenssällskap har börjat undersökas så har kvinnors delaktighet kommit att uppmärksammas. Sällskap som Mopsorden och Ordre de la Félicité är sedan tidigare kända för att de engagerade många kvinnor och män i flera europeiska länder. Men att kvinnor även organiserade sig som frimurare under 1700-talet är mindre känt. Förklaringar kan ligga i att tidiga grunddokument, både James Andersons *Constitution* (1723) och Andrew Michael Ramsays *Discours* (1736) exkluderar kvinnor explicit. Rörelsen kom emellertid tidigt att öppna sig för kvinnor, om än i olika omfattning i olika länder. Här recenseras de två första och större vetenskapliga skrifterna där uppkomsten av detta helt kvinnliga eller samkönade frimureri står i fokus för undersökning.

I samlingsvolymen *Women's Agency and Ritual in Mixed and Female Masonic Orders* (2008) skildras kvinnlig ordensaktivitet under tre sekler. Jag begränsar mig här till introduktionen och de tre första artiklarna som rör 1700-talet. I förordet slår Snoek fast att kvinnors delaktighet

var anmärkningsvärt stor med ett otal bevarade rituella system – samkönade eller enbart för kvinnor – från 1750-talet och framåt. Själva introduktionen ger i sin tur en kronologisk redogörelse för frimureriets framväxt under 1700-talet, särskilt de kvinnliga så kallade adoptionslogerna. En sådan loge, i regel startad av kvinnor, var en närliggande manlig loge förpliktad att adoptera, det vill säga ställa under sitt beskydd, varefter män och kvinnor samspelade i ceremonierna. Snoek ger i introduktionen även översikter över kvinnligt frimureri under 1800- respektive 1900-talet.

I artikeln "The Grand Lodge of Adoption, *La Loge de Juste*, The Hague, 1751: A Short-lived Experiment in Mixed Freemasonry or a Victim of Elegant Exploitation?" beskriver Malcolm Davies tillkomstshistorien kring *La Loge de Juste*, den första dokumenterade adoptionslogen (redan 1745 hade dock en form av samfrimureri omnämnts i den vitt spridda avslöjarskriften *L'Ordre des Franes-Maçons trahi et les secrets des Mopses revelé*). Denna nederländska loge skapades av sju män men rekryterade både män och kvinnor, i huvudsak från två sfärer: högadeln och Comédie Française. Logen lydde under nederländska storlogen och ritualerna – den äldst bevarade från 1751 – hämtades från England eller Frankrike. Logen bildades under tiden för övergången från republik till monarki. Malcolm Davies visar att greve William Bentinck (1704–1774), drivande monarkistisk politiker och upplysningsman, var logens centralgestalt. Den teaterintresserade Bentinck rekryterade logemedlemmar bland skådespelare (lågstatusyrke) i Comédie Française, ett teaterkompani som han hyrt in till sin egendom.

Davies anslår även ett ekonomihistoriskt perspektiv, villkoren för logens ekonomiska och numerära tillväxt. Han visar övertygande hur logen genom grundläggarnas insatser, försäljning av skrifter, receptionsavgifter och särskilda donationer byggde upp en stabil ekonomi och investerade i regalier och inventarier.

Stärkta av framgången vad gäller rekrytering och ekonomisk stabilitet planerade logen även två högre skotska grader, "Maçonnerie d'adoption Ecossoise", indelade i "architectes et grands architectes".

Inom adoptionslogen kretsade de rituella allegorierna kring bibliska motiv: Adam och Eva, Noas ark, Babels torn och Jakobs stege, alla förknippade med upplysningstematik. Upplysningstanken, uttryckt såväl i tal som i muntra sånger (frikostigt återgivna i boken) speglade den framtidstro som rådde i monarkins Haag.

Bärbel Raschkes artikel, "The Relationships of Androgynous Secret Orders with Freemasonry; Documents on the *Ordre des Hermites de bonne humeur* in Sachsen-Gotha (1739–1758)", behandlar en fristående orden, De lyckliga eremiternas orden, verksam i Gotha i den tyska delstaten Thüringen. Namnet anspelar på Augustinereremiternas kloster som låg i staden under medeltiden. Bland ordens tjugo-sju manliga och kvinnliga grundläggare fanns i centrum ett tiotal medlemmar ur furstehuset Sachsen-Gotha och Sachsen-Meiningen, omgivna av borgare och hovfolk. Raschke undersöker i vilken mån föreställningar om frimureri influerat ordensbildandet. Centralgestalten var prinsessan Louise Dorothea, som Raschke visar, aktivt informerade sig om frimureriet, dels genom publikationer i ämnet, dels genom de släktingar vid hovet som var frimurarbröder. Genom dessa influenser hämtade prinsessan inspiration till sin egen ordensbildning, enligt Raschke. Louise Dorothea ledde Eremitorden tillsammans med sin make, men i övrigt eftersträvades en platt organisationsstruktur utifrån rådande jämlikhetsideal. Den Bevarade ordensregeln, ritualen, matrikeln (bilagda i bokens appendix) och citerade tal förstärker bilden av en efterlikning av frimureri, men med eremitskapet och eremithyddan (jfr broderskap och Salomos tempel) som övergripande metaforer för ledorden "lycka" och "(jäm)likhet". Ideologiskt förkunnade Louise Dorothea

upplysningsfilosofi genom Christian Wolffs nystoicism och med referenser till Aristoteles *Den Nikomachiska etiken*, allt för att uppnå "joie de raison" – förnuftets glädje. Raschke söker förklara de sociala mekanismer bakom varför detta och liknande samkönade hovsällskap blev kortlivade. Hon argumenterar utifrån vaga kausalsamband, men fullt rimligt, att när de unga och ledande hovkvinnorna giftes bort till andra furstehov kom de mer stationära männen att dominera över tid, både numerärt och i fråga om status; därmed förfelades grundtanken om jämlikhet och sällskapet förlorade sin attraktionskraft.

För svenskt vidkommande är Andreas Önnersfors artikel "Maçonnerie des Dames: The Plans of the Strict Observance to Establish a Female Branch" aktuell med analyser och källtextutgåvor av tre olika adoptionsritualer.

De första tryckta adoptionsritualerna i Europa publicerades 1772. Och det är möjligt att detta triggade Strikta Observansen, Europas största och mest inflytelserika frimurarorden under 1700-talet, att under 1773 planera en kvinnlig gren. Önnersfors publicerar här, i samarbete med transkriberaren Jonas Andersson, fullständiga statuter och ritualer på svenska och tyska, samt i engelsk översättning. I artikeln ges en översikt över kvinnligt frimureri i tre etapper, från 1740-talets Mopsorden och "Loge de Dames" i Köpenhamn 1748, via det svenska initiativet "Maçonnerie des Dames" (efter 1760) en del av Strikta Observansens (verksam 1750–1785) ofullbordade initiativ till en kvinnlig gren. Strikta Observansen hade tusentals medlemmar i Tyskland med en särprägel av omfattande tempelriddargrader med influenser av alkemi, kabbala och esoterisk kristendom (grader som delvis övervintrade i Svenska systemet).

I Danska Frimurare Ordens arkiv har Andreas Önnersfors funnit manuskriptet "Maçonnerie des Dames" (transkriberad källtextutgåva i boken), med reglemente för logeinredning, klädsel, receptionsritualer i fem grader och

sällskapets ekonomi. Ledordet "Felicité" motsvaras i statuterna av kroppen som bärare av ett "rent samvete" och "äkta dygd". Unikt för logeorganisationen var att endast en man var tillåten i logen, en övervakande deputerade mästare, utsedd som den manliga grenens representant men underställd *Maîtresse en chaire*, i sin tur underställd en *Grand Maîtresse*. Ordens fem grader motsvarade antika musor och gudinnor: Kalliope, Klio, Themis, Urania och Vesta och innehållet präglades av en utpräglad dygdetik. Två år efter initiativet, 1775, skrinlades logebildandet, men Önnersfors understryker att detta inte skall tas till intäkt för att det inte gjordes försök att etablera kvinnliga loger inom Strikta Observansen under denna period.

Önnersfors kompletterar med information om den svenska adoptionslogen "La Véritable et Constante Amitié", grundad 1776 i Stockholm, efter ett patent av franska storlogen. Ett begränsat arkivmaterial finns bevarat, men bland annat vet vi att hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlotta utsågs till *Grand Maîtresse*. Här finner vi likheter med den holländska logens bibliska gradinnehåll: Adam och Eva, Noas ark, Babels torn, Lot etcetera. Genom analyserna av logesystemen visar Önnersfors att kvinnliga frimurarloger låg i tiden, att svenskarna tog intryck av både tyska och franska influenser, liksom en ideologisk strävan efter jämlikhet och moral i "Dygdens Tempel".

I Jan Snoeks uppföljande bok *Initiating Women in Freemasonry: The Adoption Rite* ligger allt fokus på adoptionsriten. Han lämnar därmed en rad kvinnliga eller könsblandade ordenssystem däribland tidigare nämnda Mopsorden och Cagliostros (Giuseppe Balsamo, 1743–1795) egyptiska rit. Studien utgår från de 130 adoptionsritualer, varav ett hundratal från 1700-talet, som Snoek samlat i europeiska arkiv.

Andra kapitlet ägnas åt adoptionsfrimureriets uppkomst i England och Frankrike. Det finns indicier på att kvinnliga frimurarloger förekom i London och Paris redan under

1730-talet, men den första säkra källan härrör från 1756 (London) och 1760 (Paris). Men Snoeks analys av fyra franska avslöjandeskrifter, samtliga från 1744, belägger kvinnlig delaktighet inom frimureri, även om logebildande inte kan ha kunnat styrkas. Lägg därtill adoptionsloger i Jena (1748) och Köpenhamn (1751) som båda omtalas i samtida brev. Snoek refererar därefter sin tidigare analys av de rika primärkällorna från "La Loge de Juste" i Haag från 1751.

Tredje kapitlet beskriver ritualerna och gör en analys av deras innehåll. Snoek slår fast att allt adoptionsfrimureri har tre grundläggande grader: Apprentice (*Apprentesse*), Companion (*Compagnonne*) och Mistress (*Maîtresse*), men att gradpåbyggnader förekommer. Själva riterna är förvånansvärt lika och enkla i sin övergripande struktur, det bibliska symbolinnehållet motsvarar i regel det som tidigare nämnt i samband med "La Loge de Juste". Recipienden placeras i ett prövningsrum där hon i vaxljusets sken förväntas kontempera framför en spegel eller döds-kalle. Hon förs in i logen, tillfrågas om ursprung och mål, tas av ögonbindeln (första graden) eller annan rituellt handling och svär ett tysthetslöfte. Därefter undervisas hon om logetecken (symboliska handrörelser) och lösenord, om arbetstavlans innebörd (symboliskt dekorerad matta på golvet), och får i vissa fall en frimurararkatekes med frågor och svar uppläst för sig. Under den efterföljande måltiden sjungs muntra sånger som ytterligare förklarar innebörden av det rituella skeendet.

I fjärde kapitlet skildras uppkomsthistorien och traditionen bakom ritualerna. Snoek komparerar ett stort antal särdrag i adoptionsgraderna och kommer fram till den övertygande slutsatsen att adoptionsriten finner sitt genetiska samband med Harodim-riten, ett populärt frimurarsystem i Paris under 1730-talet med få grader och enkla receptioner med bibliskt innehåll. Kapitel fem sätter in ritualerna i ett kronologiskt sammanhang där brev och andra källor fram till tiden efter franska

revolutionen ger en bild av hur de på olika sätt kom att uppfattas i sin samtid. Kapitel sex, sju och nio behandlar 1800- och 1900-talet varför dessa kapitel här lämnas därhän.

I kapitel åtta systematiserar Snoek ritualerna i tre olika familjer. Det gör han utifrån gradernas struktur men framför allt genom att komparera förekomsten av frågor och svar i gradsystemens olika katekeser (appendix F). De olika grupperna representeras (appendix B–E) av transkriberade ritualtexter som alla är tidiga typexempel från respektive familj: Grand Orient (1744); Clermont (1753); Brunswick (1770).

Dessa båda volymer undersöker en hittills okänd arena för kvinnor. Genom att återge olika källtexter kommer vi som läsare nära ritens och logeverksamheten. Att finna, komparera och systematisera ritualerna får anses vara en bedrift. Materialet är omfattande och har inte medgett vidare jämförelser. Och det som bör efterlysas är en komparativ genusanalys av adoptionsriten och dess manliga motsvarighet. Två centrala aspekter återkommer som jag, som jag uppfattar det, i samlingsvolymen: kvinnors agentskap, i betydelsen kvinnors makt och inflytande; ritualer, och då särskilt kvinnors roll i att skapa och förändra dessa. I Raschkes artikel visas hur kvinnor agerade självständigt genom att skapa en plattform för mer jämställt umgänge. I *La Loge de Juste* var det män som grundade logen, men som omedelbart vid grundandet gav kvinnorna utrymme. I frågan om Strikta Observansen var de planerade graderna en rent manlig konstruktion. Resultaten i Snoeks monografi förstärker vad jag ser som ett mönster, att graden av kvinnors egen delaktighet i logeutvecklingen, liksom männens perifera närvaro utgjorde viktiga förutsättningar för adoptionslogernas överlevnad fram till mitten av det efterföljande seklet.

Marcus Willén

Thomas Ihre, *Abraham Bäck: mannen som reformerade den svenska sjukvården*, Hagströmerbibliotekets skriftserie 12 (Stockholm: Atlantis, 2012). 228 s.

Abraham Bäck är kanske inte ett namn på allas läppar. Född i Söderhamn 1713 – det är snart jubileumsdags – studerade han i Uppsala och kom i kontakt med Linné, vars bästa vän han blev. Det är tack vare Bäck vi vet så mycket om Linné, vars brev och sina egna han läste för sitt åminnelsetal. Tyvärr passade han på att förstöra sina egna epistlar i sammanhanget. Bäck gjorde 1741–1745 en lång utlandsresa, hade lärda kontakter och skrev rön till *Vetenskapsakademiens handlingar*, bland annat om orsakerna till negerns svarta hud. Som framgångsrik Stockholmsläkare byggde han en vidsträckt praktik, som fortfarande kan studeras i form av en stor mängd patientbrev. Han blev en centralgestalt i Collegium medicum och arbetade flitigt för att reformera svensk sjukvård, som från mitten av 1700-talet byggdes ut med lasarettsväsende och provinsialläkare. Bäck låg till exempel också bakom en ny *Pharmacopoea Suecica* 1775. Mängden sysslor har avsatt ett rikt material bevarat på Hagströmerbiblioteket på Karolinska institutet och i den Ihreska handskriftssamlingen på Carolina rediviva i Uppsala, 1949 given en magnifik katalog av Anders Grape.

Thomas Ihre är läkare, därtill ättling till Bäck, som var hans farfarsfarfarsmorfar. Han är inte först vid bäcken, Alfred Pettersson skrev en liten biografi 1932 och nämnde Grape har ägnat honom porträtt och ett par uppsatser, en bland annat om Bäckes hollandsvistelse. Hos Ihre kan man läsa om paristiden då Bäck lät publicera en reviderad utgåva av *Systema naturae* och då han kom att intressera sig för Abraham Trembleys vattenpolyp, *Hydra viridis*, som i så hög grad skulle påverka upplysningens naturuppfattning och förhållningssätt till den experimentella metoden. Den akademiska karriären gick inte i lås men

som medicinare vann Bäck snart framgång i vid hovet. Ihre låter läsaren ta del av olika fallbeskrivningar, främst av kungligheter och familjemedlemmar. Som sig bör i en biografi bereds privatlivet plats, av källmaterialet framför allt bestämt återkommande och fatala sjukdomsläger. Familjen drabbades hårt. Hustrun Anna Charlotta blev bara trettio år och av åtta barn dog fem i späda ålder, det sjätte, framtidshoppet Carl, när han var sexton år. (Carl Bäckes resor i landet har ägnats flera studier av Hanna Hodacs.) Kanske för att komma undan den privata smärtan ägnade sig Bäck åt medicinsk organisation som ledare av Sundhetskommisionen och i en rad andra förtroendeuppdrag. Var någon stöttepelare i bygget av svensk sjukvård under andra halvan av 1700-talet så var det Bäck. Han sekunderades av vännen i Uppsala, som ofta kom på besök och som bland annat skrev en avhandling om Bäckes trädgård, *Flora Rybyensis* (1771). Bäck dog först 1795 efter ett idogt och på många fronter nyttigt liv, framgångsrikt men sorgligt. Det finns alltså mycket att sumnera. En risk blir att just sluta vid slutet, att låta den gamles trötthet bli sluttonen. Men Ihres karaktäristik fångar snarare in den aktive organisatören: Bäck var "intelligent och ambitiös. Kunnig i sitt yrke. Samtidigt en man med visioner. Vekheten var inte sådan att den förhindrade obekväma frågor till överhögheten." (s. 205) En aktiv människa men ändå talas alltså om "vekheten"? Ska man önska mer vore det ett mer närgånget närmande av honom i den riktningen.

Thomas Ihre har skrivit en hederlig biografi som tydligt placerar Abraham Bäck som en centralgestalt i svensk medicin och sjukvård. Den ägnar sig inte åt överord eller spetsfundigheter. Boken är illustrerad främst med porträtt och är snyggt producerad.

Gunnar Broberg

Teemu Ikonen, *1700-luvun eurooppalaisen kirjallisuuden ensyklopedia eli Don Quijoten perilliset* (Helsinki: Gaudeamus, 2010). 365 s.

Encyklopedin är sjuttonhundratalets genre *par excellence*. Den monumental men samtidigt flexibla dispositionen i Diderots och d'Alemberts *Encyclopédie*, och strävan till precision i *Encyclopedia Britannica* (utgiven sedan 1771), bär vittne om århundradets reaktioner på kunskapens expansion och specialisering. I sin behandling av sjuttonhundratalets litteratur har den finska litteraturforskaren Teemu Ikonen valt att använda denna form för att illustrera det litterära tänkandets komplexitet och kontakter på ett sätt som gör rättvisa åt det förflutna men samtidigt är relevant i dag. *1700-luvun eurooppalaisen kirjallisuuden ensyklopedia eli Don Quijoten perilliset* ("Encyklopedi över 1700-talets europeiska litteratur eller Don Quijotes ättlingar") följer den franska encyklopedins experimentella anda i sin lika filosofiskt inriktade presentation av totalt sjuttio nyckelbegrepp till sjuttonhundratalets litteratur.

Den encyklopediska formen kan dessutom ses som ett svar på litteraturhistoriens kris under de senaste årtiondena. När traditionella litterära kanoner och stora litteraturhistoriska berättelser har blivit problematiserade, har litteraturhistorien vänt sig mot nya, mera sökande och fragmentariska former. Medan den klassiska litteraturhistoriska texten bygger upp sin struktur kring författare, perioder eller genrer, och plogar sin lineära väg genom historien, öppnar encyklopedin olika möjligheter att utforska det förflutna. Man kan i Teemu Ikonens bok följa *Robinson Crusoe* till en öde ö (*autiosaari*), möta vildar (*villi*) eller främlingar (*muukalainen*) och fortsätta med reseberättelsen (*matkakertomus*) till Orienten (*itämaat*) eller inrikta sig på begreppskaran barndom, hittebarn, uppfostran, autodidakt, Bildungsroman (*lapsuus, löytölapsi, kasvatus, itseoppinut, Bildungsroman*), eller så kan man helt enkelt låta sig gå vilse i korshänvisningarnas labyrint.

Dessutom har Ikonen vid sidan av uppslagsorden inkluderat ett antal kloka miniessäer som tar upp valda romaner och fördjupar diskussionen i uppslagsartiklarna. Prosan får första plats denna historia som dessutom omfattar ett betydligt mindre geografiskt område än vad bokens titel låter förstå: det handlar om Storbritannien och Frankrike, med ett tillskott av den tyska förromantiken.

Den encyklopediska formen inbjuder till jämförelser med sjuttonhundralets egna bestämningar av litterära begrepp, till exempel som de presenteras i Jean-François Marmontels *Éléments de littérature* (1787) som förblev en lärobok och auktoritativ källa ända till slutet av artonhundralet. Slår man upp Marmontels verk till exempel på bokstaven R, märker man att han har valt uppslagsorden *récitatif*, *reconnaissance*, *régles*, *révolution*, *rhétorique* och *rime*. Ikonen däremot diskuterar begreppen *rapsodia* (rapsodi), *revolutio* (revolution), *rokoko* (rokoko), *romani* (roman), *romansi* (romans) och *runous* (poesi). Marmontels begrepp anknyter till det klassiska paradigmet med dess fokus på imitation och de klassiska seriösa genrererna epos och drama. Det som hans perspektiv utesluter – populära former, låga stilarter och nya teman – blir i stället de stora linjerna i Ikonens bok 223 år senare. Ikonen ser sjuttonhundralet som en experimentell och sökande, "famlande" period, som inte bara blev utgångspunkt för många fortfarande viktiga genrer och idéer, men också öppnade möjligheter som sedan aldrig riktigt aktualiserades eller utvecklades vidare, liksom den "rapsodiska" (fragmentariska, diskontinuerliga) formen i Laurence Sternes roman *Tristram Shandy* (1759–1767).

Det gemensamma ordet "revolution" tolkar Marmontel och Ikonen på olika sätt. För Marmontel är det en översättning av grekiskans *peripeteia*, den betydelsefulla vändningen i handlingen som kastar huvudpersonen från svårigheter till framgång eller tvärtom. Ikonen hänvisar till denna bemärkelse, men ger också sex andra, vilka omfattar ordets konkreta (rö-

relse), abstrakta (tid, reflexion) och politiska betydelser, de flesta illustrerade med citat från sjuttonhundraletstexter. Artikelns huvudtema är dock debatten kring franska revolutionen, som Ikonen intressant nog tolkar enbart via engelska reaktioner: Edmund Burkes motstånd, Charlotte Smiths demokratiska betoningar och William Godwins avsky för våldsamma omstörtningar. Godwin föredrog berättelsens kraft framom vapnets, för berättelsens rörelse mellan det förflutna och nuet gör livet begripligt för människan och påverkar dennas utveckling. Berättelsens revolution som rörelse i tiden kan alltså inte omfatta revolution som radikal samhällsomstörtning.

Här, liksom i många andra artiklar, utvecklar Ikonen sina tankar på ett essäistiskt sätt, utan att försöka syntetisera eller dra fasta slutsatser. I stället för en konklusion hänvisas läsaren till uppslagsordet "ursprung" (*alkuperä*, karakteristiskt nog det första ordet i boken), där brytningen omtolkas som utvecklingens källa och förutsättning. Godwins uppfattning om berättelsens funktioner kontrasteras också till den rapsodiska formen som Ikonen diskuterar i den föregående artikeln. Ikonens sätt att avsiktligt bygga upp dialog mellan artiklarna tar inspiration från sjuttonhundraletencyklopedisternas sätt att skapa motsättningar mellan artiklar och missleda censorns blick med ironiska hänvisningar. Här är syftet snarare pedagogiskt: meningskiljaktigheter och öppna frågor stimulerar läsarens egna tolkningar och gör *1700-luvun kirjallisuuden ensyklopedia* till oväntat spännande läsning. Den stimulerande strategin fungerar däremot inte lika bra om man bara vill kolla ett enskilt uppslagsord.

Dagens litteraturhistoriska forskning står sällan främmande inför frågor om genus som sedan 1970-talet berikat humanistisk forskning. En nyare forskningsinriktning som påverkat litteraturvetenskapen under de senaste åren är bokhistorien som betraktar litteraturens materiella och logistiska villkor samt bok-

kulturens betydelse i samhället. Av dessa inriktningar syns det en hel del i Ikonens bok. Han påpekar bland annat att de finska översättningarna av fransk och engelsk sjuttonhundratalslitteratur nästan helt utesluter böcker skrivna av kvinnor, även om just detta århundrade såg kvinnans framträdande inom litteraturen som författare, läsare, opinionsbildare och huvudperson i nya litterära genren, som det borgerliga dramat – positioner som Ikonen behandlar med insikt i flera artiklar (till exempel *itämaat, omaisuus, porvarillinen näytelmä, salonki, sukupuoli*). Bokhistoriens genomslag inom litteraturvetenskapen märker man i artiklar om censur (*sensuuri, kielletyt tekstit, klandestiinit kirjoitukset*) och i den uppmärksamhet Ikonen ägnar utgivningens och läsandets praktik till exempel under uppslagsordet *nimi* (namn) där han diskuterar så väl rubrikernas utveckling som författarens anonymitet. Att Sarah Fielding publicerade under författarnamnet "Lady" betydde att hon personligen inte blev associerad med den moraliskt suspekta romangenren och att hon till exempel i förordet till romanen *David Simple* (1744) kunde avvärja kritik med åberopande av att hon var "bara en kvinna".

Den mest omfattande teoretiska ramen i boken ges ändå av narratologin som är en stark inriktning inom finsk litteraturvetenskap. Sjuttonhundratalets författare och litteratörer gav inte bara dagens dominerande berättande genre, romanen, dess form, utan hyste samtidigt komplexa och motstridiga uppfattningar om berättelser, fiktiva eller historiska. I sina analyser av berättelsens kunskap (*kertomustieto*), intersubjektivitet i sjuttonhundratalsromaner (i miniesän "Mielen lukemisesta: Sarah Fielding, Frances Burney, Jane Austen") eller berättandets våldsamhet (i samband med markis de Sade) utvecklar Ikonen den historiska fiktionens potential att kasta ljus över berättandets paradoxer och nödvändighet. Man kan fråga sig om detta bara handlar om att krydda sjuttonhundratalets egna tankesätt om berättelser, som Ikonen hävdar i förordet, eller blir sjuttonhundratalets

idéer och romaner först och främst material för (i sig tankeväckande) övningar i den narratologiska analyskonsten. Det centrala uppslagsordet *kertoja* (berättaren) illustrerar frågan: där använder Ikonen Johann Gottlieb Fichtes uppfattning av jaget som en språngbräda till en postmodern definition av berättaren som ett tomt läge som aldrig kan lokaliseras, varken inom eller utom berättelsen.

Trots denna kritik är *1700-luvun kirjallisuuden ensyklopedia* ett förträffligt tillägg till den litteraturhistoriska forskningen på finska. Ikonen, som disputerade med en avhandling om Diderot år 2000, har i många år undervisat i sjuttonhundratalslitteratur vid olika universitet i Finland, och har också varit huvudredaktör för Finlands äldsta litterära tidning, *Nuori Voima*. Han kan kombinera lätthet med insikt på ett sätt som gör *1700-luvun kirjallisuuden ensyklopedia* till en inspirerande läsupplevelse. Boken fungerar på olika nivåer, för olika ändamål. Man kan använda den som en uppslagsbok vars hänvisningar leder vidare till originalkällor eller aktuell forskning. Studenter i litteraturhistoria kommer att uppskatta Ikonens tydliga och personliga presentation av ett avlägset århundrades litterära och filosofiska tänkande. Kanske det viktigaste ändå är utmaningen för andra litteraturhistoriker att våga experimentera och diskutera formens betydelse för innehållet. Ikonens encyklopedi illustrerar hur en öppen, porös form kan generera en dynamisk framställning om ett århundrades litteratur och litterära liv.

Sanna Nyqvist

Teemu Keskisarja, *Kyynelten kallio: kertomuksia seksistä ja väkivallasta* (Helsinki: Siltala, 2011). 396 s.

Brottshistorien har för tillfället få aktiva företrädare i finländsk historieskrivning. Teemu

Keskisarja, docent i Finlands och Skandinavien historia vid Helsingfors universitet, hör till undantagen. Han är också ovanligt produktiv, precis som sin genreföreträdare professor emeritus Heikki Ylikangas. År 2006 disputerade Keskisarja vid Helsingfors universitet på en doktorsavhandling om tidelag, med underrubriken "Perversioner, rättsliv och folkkultur i 1700-talets Finland" ("*Secoituxesta järjettömäin luondocappalden canssa*": *perversiot, oikeuselämä ja kansakulttuuri 1700-luvun Suomessa*). Efter avhandlingen har han hunnit ge ut hela fem böcker, av vilka tre berör brottslighetens historia. En av dem handlar om seriemördaren Adam Johanssons tolv missgärningar i södra Finland under hösten 1849, *Suomen ainoa sarjamurhaaja: Jubani Adaminpojan rikos ja rangaistus* (2008), en annan handlar om den finländska terrorismens historia, skildrad genom de sex genom tiderna mest omtalade terroristerna, *Vääpeli T:n tapaus ja muita kertomuksia suomalaisesta terroristista* (2010), och slutligen föreliggande bok. Keskisarja återkommer här till perversiteterna under svenska tiden i Finlands historia, efter en prisbelönt biografi om träförädlingsmagnaten Gustaf Adolf Serlachius (1830–1901).

Liksom i doktorsavhandlingen om tidelag är det inte sexualiteten som är i fokus i Keskisarjas nya bok, utan begäret och dess olika former. Detta sägs dock inte direkt ut av författaren. Med hjälp av två forskningsassistenter har Keskisarja lyckats hitta ganska vidlyftiga rättsprocesser från 1600- och 1700-talen som behandlar fenomen som sällan påträffas i domböcker och rådstuvurättsprotokoll. I materialet ingår också de rättegångar om tidelag som Keskisarja studerade i doktorsavhandlingen.

I bokens förord säger sig Keskisarja vilja skildra sex och våld bland vanliga människor, i motsats till de uppfattningar om "vanligt folk" som forskare enligt författaren har skapat utifrån salongernas värld. Fokus ligger på det konkreta som till exempel "vart fotspåren i snön på gårdstunet på Junttila hemman ledde

i gryningen den 17 februari 1756" (recensentens översättning). Väl medveten om att det är svårt att fånga vanliga människors vardag och själsliv i historiska källor, avgränsar Keskisarja sitt syfte med boken till att peka på huruvida uppfattningarna om rätt och fel, naturligt och perverst, har förändrats genom tiderna och vad som kan tänkas ligga bakom eventuella förändringar. Ett annat syfte är att hitta belägg för olika former av avvikande beteende rörande sex och våld i det tidigmoderna bondesamhället.

I de flesta fallen är det ändå inte det vanliga folket som står i berättelsernas centrum. För detta är källtorkan för stor. Berättelserna kretsar kring ganska udda ståndspersoner eller personer med en social eller ekonomisk ställning som är jämförbar med en ståndspersons. De är alla män. Flera är inte helt okända figurer i finländsk historieskrivning som nu får sin livshistoria berättad ur till exempel den "hemliga lemmens" perspektiv. Brotten som belyses är framförallt tidelag som en vana eller tidelag kombinerat med andra tvångshandlingar som spelberoende och våldsbenägenhet. De övriga brotten är ett fall av dubbelt hor som utmynnade i beställningsmord för att skyla över det första brottet. Också onani, homosexualitet och pedofili berörs, trots att sådana handlingar vid den berörda tiden inte var kriminaliserade. Varje kapitel har sin egen källförteckning, vilket gör det lätt att följa upp vilka källor som argumentationen om gärningsmännens livshistoria och brottsliga beteende grundar sig på, och hur författaren kommer till sina slutsatser om gärningsmännens tankevärld och omgivningens sätt att uppfatta det avvikande beteendet. Boken innehåller dessutom ett personregister, vilket är till stor nytta.

Boken inleds med kyrkoherden Claudius Brennerus' drängar Henrik Mickelsson och Henrik Henriksson i Tövsala, veterligen Finlands enda kända homosexuella par under den svenska tiden. De brändes 1665 på bål för Sodoms synd (sodomi) på en avrättningsplats i Åboland som senare fick namnet Kyynelten

kallio eller Tårarnas berg. Straffet skulle avskräcka andra likasinnade från att begå samma synd. Den främsta orsaken till att andra sådana rättsfall inte har hittats i domböckerna är enligt Keskisarja att homosexualitet inte var kriminaliserat i världslig lag förrän strafflagen i Finland stiftades 1889. Därefter var homosexualitet straffbart till 1971. Brotten beivrades ändå ganska sällan, enligt en doktorsavhandling av Antu Sorainen från 2006. Det går således inte att bedöma hur man förhöll sig till homosexuella relationer under 1700-talet, eller hur vanliga dessa relationer var i relation till att cirka fem procent av människorna i modern tid beräknas vara homosexuella. Det enda som är säkert är att förföljelser av homosexuella inte existerade i äldre tider, summerar Keskisarja (s. 334). Frågan om sexuell identitet och hur homosexuella kan ha uppfattats av samtiden berörs i boken ytterligare ytligt utifrån rättsförhandlingarna om några hermafroditers könstillhörighet i 1650-talets Österbotten och 1710-talets Västnyland.

Det första huvudkapitlet inleds med den ganska udda kyrkoherden i Kimito, Sigfridus Aronus Forsius (1560–1634). Genom hans livshistoria för Keskisarja in läsaren i den svenska och finska brottshistorien och i en värld där framväxten av en centralstat leder till skärpning av straffrätten med en allt starkare formell social kontroll. Forsius religiösa grubblerier leder också in läsaren i den radikalpietism som präglade flera av de i boken skildrade missdådarnas tankevärld, inte minst tvångsonanisten Petter Schaefer (Schäfer, 1663–1729), den näst efter prästen Lars (Laurentius) Uhlstadius (1650–1732) mest kända finska radikalpietisten vars profetior om Peter den store som Guds utsände bestraffare av ett korrupt prästerskap, väckte stort intresse i Sverige, Finland och på annat håll i världen i början av 1700-talet. Schäfer, som får sin historia berättad i kapitel tre, räknade till och med sina dagliga masturbationer, och antecknade dem i sin dagbok som har bevarats för eftervärlden. Uppenbarligen

skämdes han för sin ovana och försökte rädda sin själ genom att låta bli, men självkontrollen svek och den "onanistiska styggelsen" tog över handen. Onani betraktades dock inte som något problem av överheten vid den här tiden. Däremot ansågs Schäfers uppfattning om den korrupta lutherska läran och kyrkan som samhällsomstörtande och han dömdes efter diverse förvecklingar av Åbo hovrätt till döden, men benådades av Kungl. Maj:t. Han spärrades in på livstid på Åbo slott och flyttades under stora ofreden till Gävle slott där han avled i fångenskap.

Den sociala kontrollen över onani skärptes först under upplysningens och nyttans tidevarv som började betrakta onani som ett brott mot ofödda barns liv och ett hot mot nationaliteten. Att onanera blev dock aldrig kriminaliserat. Disciplineringen och det moraliska fördömandet av onani, som ansågs skadlig för både kropp och själ, nådde sin kulmen först vid sekelskiftet 1900 och drabbade främst barn, ogifta kvinnor och unga män inom det militära.

Också officerssonen Johan Gottfried Ekelods (född 1707) religiösa grubblerier knyts till de radikalpietistiska strömningarna i Åbo. Bokens fjärde kapitel handlar om denne spelberoende satanist som kände böjelse för tidelag. Avsnittet om Ekelods förehavanden representerar dock närmast skuggsidan av verkligheten. Keskisarja skildrar Ekelods livshistoria vidlyftigt. Berättelsen börjar med en uppväxt i rysk fångenskap och slutar i ett öde som rotesoldat dömd till institutionaliserad fattigdom i östra Nyland, men Keskisarja lyckas aldrig riktigt förklara varför den är värd att berättas i detta sammanhang. Man får intrycket av att det är frågan om ett fall som har tagits med på grund av källtorkan. Detsamma gäller kapitlet om bondesonen Johan Isaksson Anttolis rättsfall på tinget i Vörå i Österbotten 1733. Denne påstod att han tretton år tidigare som tioåring regelbundet hade blivit sexuellt utnyttjad av en äldre piga.

Det är tydligt att Keskisarja har haft för avsikt att studera pedofili, men inte har hittat ett enda renodlat fall därför att pedofili vid dessa tider inte officiellt existerade. Däremot skulle brott mot barn under tolv år sedan medeltiden straffas hårdare än brott som hade begåtts mot en person som hade uppnått straffansvarighetsåldern femton år. Ett ämne för samhällsdebatt blev pedofili först under senare delen av 1900-talet. Följaktligen har författaren träffsäkert rubricerat kapitlet om pedofili som "luurankoja lähdekatveessa" eller "benrangelt i källornas skugga". Argumentationen bygger på ett antal fall där gärningsmannen har "utövat sin onda lusta", en formulering i rättsprotokollen som Keskisarja knyter till normavvikande sexualitet, genom blodskam med och våldtäkt av en ung person. Det vanliga var dock att denna möjliga äldre variant av modern pedofili inte behandlades av domstolsväsendet. Författaren undrar om det berodde på att man förtog utnyttjande av barn eller disciplinerade pedofiler med egenhandsrätt. Att Johan Isaksson Anttolis fall hamnade i rätten berodde på att han uppenbarligen hade blivit djupt deprimerad efter det sexuella utnyttjandet. Depressionen tog sig uttryck i ett vansinnesdåd, mordet på en flicka som råkade gå förbi, och det var det fallet som förde honom och hans berättelse till domstolen.

Ett av de mest förtjänstfullt skildrade och märkligaste rättsfallen i boken presenteras i det andra kapitlet som handlar om kyrkoherden Henrik Florinus den yngre (cirka 1668–1706) och hans eskapader i Kimito församling i början av 1700-talet. Keskisarja betraktar sonen Henrik Florinus den yngres förehavanden mot bakgrunden av den ordstävssamling som fadern, Henrik Florinus den äldre (1633–1705) gav ut 1702. Det är den första finska ordstävsboken som getts ut, *Wanhain Suomalaisten Tawalliset ja Suloiset Sananlascut*. Keskisarja fokuserar på ståndsmedvetenhet och moral, och visar att äppet i detta fall föll långt från trädet. Medan fa-

dern var en stor moralist och samvetsgrann herde i sin församling, tänkte sonen bara på sig själv. Keskisarja målar också upp bilden av ett rättsväsende vars möjligheter att hantera manipulativa nervknippen var ytterst begränsade, särskilt då det gällde ståndspersoner som trodde sig vara allsmäktiga. Med hjälp av hovrättsfiskalen lyckades domstolen till slut döma Florinus den yngre till döden för hor och ett beställningsmord på sin älskarinnas make, kronofogden och länsmannen i Kimito. Han dömdes mer eller mindre mot sitt nekande och till något så ovanligt som rådbräkning före avrättningen och mötte döden tillsammans med de tre delaktiga i mordet i Åbo den 28 maj 1706. Misstankarna om giftmordet på hustrun, Maria Eriksdotter Pihl (död 1704), gick dock aldrig att bevisa.

Starkast är Keskisarja i sin analys av tidelagsbrotten. Han återkommer här till den redan i avhandlingen presenterade tolkningen att tidelag i 1700-talets Finland betraktades som egendomsbrott. Flera ton av häst- och nötkött grävdes ned i samband med att ett tidelagsbrott utreddes och straffades. Inte sällan var det djurrika högeståndsgårdar som drabbades av att gårdens dräng var en så kallad serietidelagare. Husbönder begick i sin tur tidelag helst med någon annans få. Någon ersättning för skadan fanns sällan att få, eftersom de flesta som begick tidelag var fattiga ogifta unga män, ofta en dräng eller soldat. Orsaken till att djuret skulle avlivas var dels att man trodde att ett mellanting mellan djur och människa kunde bli till genom tidelaget, dels att djuret om det fick leva blev en ständig påminnelse om den vedervärdiga gärningen. I viss mån försökte myndigheterna omplacera djuren på orter som inte kände till deras historia som gärningsoffer i tidelagsbrott, för att man var medveten om den ekonomiska skada som tidelag förorsakade de drabbade och befarade att skadan skulle kunna lägga band på allmänintresset att anmäla brottet. Företaget blev dock för dyrt och besvärligt att förverkliga.

Hovrättsassessorn i Åbo Johan Ehrenmalm menade att tidelag, som inte var helt ovanligt i Finland, kunde betraktas som en barnbe-gränsningsmetod i fattiga finska hushåll utan resurser för flera barn. Inget i källorna tyder på att detta skulle ha varit fallet, om man får tro Keskisarja. Varken förbudet att ha vallgossar eller hotet om dödsstraffet som hängde över tidelagare till 1779 hindrade män från att ha sex med djur. Dragningen till att ha sex med djur förekom dessutom i hela Finland. Beteendet ska dock inte betraktas som normaliserat. Det är ändå uppenbart att det på något plan fanns en förståelse för tidelag i en kultur som var mån om att straffa utomäktenskapliga förbindelser. Det här kan enligt Keskisarja vara en av orsakerna till att män som fällades för tidelag sällan dömdes till döden i Finland.

Keskisarjas nya bok är en läsoplevelse. Han utnyttjar sitt material till fullo och är en strålande skribent och berättare. Läsaren förfors av pricksäkra formuleringar och skickliga, men i relation till källorna ibland ganska lösryckta, slutledningar. Också sådant som egentligen inte hör till saken avhandlas kort för att det är intressant eller för att berättelsen för åt det hållet som av sig själv. Det goda berättandet störs dock av sådant som en redaktör kunde ha åtgärdat. Slarv i stavning som inte putsats bort irriterar. Eftersom Keskisarja här har gett sig in på att skriva en populärhistorisk bok finns den relevanta forskningslitteraturen i litteraturförteckningen, men de direkta hänvisningarna är få. Bidrar då Keskisarja med något nytt till forskningen om sex och våld i tidigmoderna Finland eller får man sig bara en rejäl dos social pornografi ur rättshistoriska källor?

Bristen på en övergripande tolkningsram, man kan kalla det teoribildning om man så vill, har lett till en fokusering på individerna och en tolkning av gärningarna som individuella val eller ett oundvikligt öde. Hur strukturerna var med om att forma beteendet har haft mindre betydelse i framställningen. Keskisarjas bok

skapar därför, menar jag, lika skeva bilder av vanliga människor under tidigmodern tid som de bilder man har frammanat genom forskning ur ett överhetsperspektiv, och som han kritiserar i förordet. En hårdare stringens i slutledningarna hade krävts för att ge boken tyngd. De fall som lyfts fram är dock i sig själva väldigt intressanta och åskådliggör det samhälle i vilket brotten begicks eller det avvikande beteende som levdes ut. Något annat syfte med boken verkar inte Keskisarja heller ha haft. Han nöjer sig med att konstatera att våldsvärkare, sexuella minoriteter och perversa människor inte är något nytt under solen.

Ett gott stöd för bokens resonemang hade författaren kunnat hämta till exempel i den queerteoretiska forskningen om begäret och hur olika former av kontroll, särskilt självkontroll, påverkar hur begäret levs ut inom ramen för de rådande normerna. En sådan analys hade gjort boken mera akademisk och hade bidragit mer till forskningen om sex och våld i tidigmoderna tider, än den föreliggande studien. Luckorna i källmaterialet och den teoretiska referensramen fylls i boken inte sällan ut med ett skönlitterärt textflöde som fånglar läsaren, men som också väcker frågan hur mycket en forskare kan fabulera innan produkten blir fiktion. Boken fyller trots denna kritik en lucka i historieskrivningen om avvikande beteende i bondesamhället och är framförallt till glädje för dem som är intresserade av enskilda individer vars liv berättar om samhällets fråsida.

Mona Rautelin

Gösta Kjellin, *Sissi-Jaakko: en klassresa i svenskt 1700-tal. Med ett slutkapitel om Fru Johanna och klassresans sista bit av Johanna Enckell* (Helsingfors: Schildts, 2011). 175 s.

Jacob Forsell, adlad af Forselles (1696–1768), var borgmästare, kommerseråd, brukspatron,

riksdagsman och en av 1700-talets mest betydande borgare i Finland. I Lovisa hyllas han som stadens grundare och hans staty pryder huvudgatan i staden. Trots detta har han aldrig blivit föremål för ordentlig biografisk forskning. *Sissi-Jaakko* är den första biografien som publicerats om Forsell. Boken uppfyller inte de vetenskapliga kriterier som en 1700-talsforskare skulle önska sig, men Kjellins avsikt var inte att skriva ett verk enligt vetenskapliga kriterier.

Gösta Kjellin (1936–2009) var inte yrkeshistoriker, utan litteraturvetare, omtyckt lärare vid Helsingfors universitet under många år, kulturhumanist och 1700-talsentusiast. Kjellin letade länge efter ett lämpligt objekt för en biografi, en person vars levnadsskeden skulle göra det möjligt att skildra 1700-talets samhälle på ett mångsidigt sätt. Till slut fastnade han för Jacob Forsell.

Vid Kjellins död var manuskriptet till *Sissi-Jaakko* ännu inte färdigt. Hans hustru, författaren Johanna Enckell, bearbetade manuskriptet för publicering och skrev också en epilog om Forsells hustrus och barns vidare öden. Det är alltså frågan om ett verk som Kjellin själv har lämnat ofullbordat, vilket skapar vissa problem när man ska bedöma boken. Eftersom boken ändå har publicerats måste den betraktas som färdig och även recenseras som sådan.

Kjellin är som historiker amatör, något som han inte skäms för eller försöker dölja. Han är en självmedveten och trotsig amatör, som inte drar sig för att stryka historieforskningens konventioner mothårs. Hans språk är livfullt, okonventionellt, provocerande. Sin metod utstakar han redan i bokens första kapitel, som skildrar Jacob Forsells födelse: "För vår del inser vi ödmjukt att vårt antagande nyss, att den lilla nyfödde skrynklade ihop ansiktet och skrek, inte duger som historieskrivning. Det kan visserligen vara sant men lika gärna falskt, hur skulle vi kunna ha en på kalla fakta grundad mening, vi var ju inte där och ingen annan har veterligen heller vittnat om saken. Ändå

väljer vi att anta det, i förvissning om att det skulle kunna ha hänt." (s. 10)

Kjellin tänjer på gränserna för denna princip rätt långt. Snabba visiter i Jakob Forsells tankar i stil med "Vad tänker han nu" förekommer flera gånger. Kjellins utbildning i litteraturvetenskap skiner genom i texten, periodvis analyserar han Forsells handlingar och motiv alldeles som om denne var en romanfigur. En utbildad historieforskare höjer på ögonbrynen vid flera tillfällen under läsningen. Ett skäl är källhänvisningarna. Som källmaterial för *Sissi-Jaakko* har förutom forskningslitteratur använts "dokument från Riksarkivet, Stadsarkivet och Riddarhuset i Stockholm" samt släkten af Forselles privata arkiv. Mer utförligt än så här redogörs inte för källorna och fotnoter saknas helt. Då källhänvisningar saknas, riskerar läsaren att famla i blindo när det gäller att bedöma var faktakunskapen slutar och fiktionen tar vid. Som en skicklig författare ser Kjellin emellertid till att det i texten klart framkommer när framställningen vilar på fakta och när den bygger på gissningar.

Kjellin fokuserar på Forsells politiska aktivitet och hans sociala nätverk. Bokens mest givande avsnitt är de som behandlar Forsells verksamhet vid riksdagarna och de osystematiska men levande beskrivningarna av borgerskapets skapande av nätverk. Forsells ekonomiska verksamhet, som ändå spelade huvudrollen i hans karriär, får däremot rätt lite uppmärksamhet. Forsells aktiviteter som redare och som grundare av Strömfors järnbruk behandlas i viss mån, men till exempel hans banbrytande arbete och utveckling av sågbranschen avverkas i ett enda stycke. Som jämförelse kan nämnas att den tvåsidiga artikeln om Jacob Forsell i *Biografiskt lexikon för Finland* beskriver sågbranschen nästan lika utförligt. Även fästningsbygget på Svartholm och dess effekter på borgerskapet i Lovisa förbigås i korthet.

Snedvridningen kan ha orsakats av de källor som använts. Enligt källförteckningen har inget källmaterial från stadsarkiven i

Fredrikshamn eller Lovisa utnyttjats, trots att båda städerna var Forsells hemorter. På grund av de bristfälliga källhänvisningarna är det omöjligt att bedöma, i vilken grad till exempel af Forselles släktarkiv kunnat kompensera dessa brister.

Enligt Kjellin är Forsell samtidigt både "den pliktrogne borgmästaren som såg till det allmänna bästa och den kyligt kalkylerade kapitalisten som samlade i de egna ladorna". Han förklarar detta som ett typiskt beteende för frihetstidens borgerskap. Detta tema hade förtjänat en mer ingående behandling också i denna bok. Var Forsells strävanden för att vinna ekonomiska fördelar för Lovisas borgerskap ett osjälviskt tjänande för stadens bästa eller endast ett medel för att främja den egna afärsverksamheten?

Det är ändå speciellt Forsells mytomspunna ungdom som fascinerar Kjellin. Jacob Forsell hörde under Stora ofreden till en av de många partisangrupper, så kallade sissar av ryskans *syščik* som också gett finskans ord *sissi*, som Kjellin har använt i bokens titel. Dessa sissar (irreguljära strövkårer och väpnade friskaror) förde gerillakrig mot den ryska ockupationsmakten. Forsell fick för resten av sitt liv smeknamnet *Sissi-Jaakko* eller Sisse-Jacob. Källmaterialet om dessa år är mycket magert och Kjellin utvidgar det inte med spekulationer. Samtidigt skapar han ändå ett skimmer av legendarisk frihetskämpe runt Forsell, ibland med rent komiska resultat. Enligt Kjellins våghalsiga beskrivning var Sissi-Jaakko "ett namn med klang av Rob Roy och Lasse-Maja, Rinaldo Rinaldini och Djingis-Khan".

En av bokens största brister är att det redan i titeln använda begreppet "klassresa" förblir på svag grund. I Kjellins text förekommer termen inte en enda gång. Enckells epilog räddar i viss mån situationen då hon behandlar Forsells söner som fortsättare av sin fars klassresa. Den äldste sonen blev major, mellansonen bergsråd och den yngste landshövding. Begreppet klassresa är ändå problematiskt,

eftersom Jacob Forsell egentligen inte gjorde någon klassresa. Han var son till en rådman och rusthållare, det vill säga det var från en socialt rätt hög position som han inledde sin karriär. Just före sin död ärades han med adelskap, vilket inte längre betydde något för hans egen karriär, men möjliggjorde senare generationers ständscirkulation. Det är alltså snarare fråga om släkten Forsells klassresa än om Jacob Forsells klassresa.

Summa summarum: *Sissi-Jaakko* är en originell virtuos ytbehandling av Jacob Forsells liv och karriär. För historieälskande amatörer erbjuder boken en njutningsfull läsoplevelse, men yrkeshistorikerna efterlyser fortfarande en Forsellbiografi som uppfyller vetenskapliga kriterier.

Juba-Matti Granqvist

Margus Laidre, *The Great Northern War in Estonia: The Trials of Dorpat 1700–1708* (Tallinn: Argo, 2010). 255 s.

När svenska historiker har skrivit om krigshändelserna under Karl XII:s regeringstid har fokus ofta lagts på kungens person, på huvudarméns fälttåg och på de stora slagen. Det som hände i Baltikum under åren före 1709 har däremot ägnats ett ganska förstrött intresse trots att det stått klart att lokala arkiv rymmer ett väldigt material. Under de senaste hundra åren är det egentligen bara Carl von Rosens *Bidrag till kännedom om de händelser som närmast föregingo svenska stormaktsväldets fall* (1936) som markant skiljt ut sig, men de otryckta källorna för skildringen av kriget i Ingermanland, Estland, Livland och Kurland åren 1701–1704 hämtade von Rosen nästan helt i svenska arkiv. Den estniska historikern Heldur Pallis bok *Mezđu dvumja bojami za Narvu* (1966) är härvidlag en direkt motsats, men det verket har av språkliga skäl knappast vunnit någon större spridning

på denna sida Östersjön. Landsmannen Margus Laidres *Segern vid Narva: början till en stormakts fall* (1996) kan därför sägas vara det första arbete som utifrån lokala källor presenterade en skildring av kriget i Baltikum för en bredare svensk publik. Boken går dock inte längre fram än till sommaren 1701. Denna brist kan Laidre nu i någon mån sägas ha avhjälpt med *The Great Northern War in Estonia: The Trials of Dorpat 1700–1708*.

Dorpat (Tartu) var vid tiden för det stora nordiska krigets utbrott en av de få genuina gränsfästningarna i de baltiska provinserna. Genom den uppdelning av det förväntade bytet som hade gjorts i de rysk-sachsiska alliansdiskussionerna kom staden dock inledningsvis att ligga vid sidan av de större striderna. Först då svenska armén efter slaget vid Narva förlades i vinterkvarter i Dorpats omgivningarna blev kriget en påtaglig realitet för stadens invånare. Försörjningsbördan ökade dramatiskt och staden hade stora svårigheter att möta återkommande krav på bröd och öl åt trupperna. Den lättnad som arméns avmarsch i juni 1701 innebar blev inte långvarig. I början av september trängde stora ryska styrkor in över gränsen och påföljande sommar innebar det svenska nederlaget vid Hummelshof att de östra delarna av Livland utsattes för den första av flera stora ödeläggelseräder. Utifrån bland annat magistratsprotokollen skildrar Laidre detaljerat den oro som bredde ut sig i Dorpat under de återkommande härjningstågen och hur kommandanten Carl Gustaf Skyttes fruktan för ryskt spionage i februari 1703 rentav ledde till att han lät konfrontera borgerskapet i dess helhet med en gripen spion i syfte att utröna vilka i staden som bistod fienden.

Dorpat låg inte bara i frontlinjen för kriget till lands, utan hade sedan 1701 också fungerat som bas för den svenska Peipuseskadern. Denna marina sida av gränsstriderna lyser dock närmast helt med sin frånvaro i Laidres bok. Sjöstyrkans siste chef Carl Gustaf Lö-

schern von Hertzfelt presenteras till exempel först i samband med skildringen av eskaderns dramatiska undergång i början av maj 1704. Ganska snedvridet blir också resonemanget kring generalmajor Schlippenbachs ansvar för Dorpats fall, där Laidre (s. 148 f.) tycks vilja göra gällande att denne inte hyste någon verklig önskan att försöka undsätta staden. Detta tar inte hänsyn till den samtidigt pågående belägringen av det som en betydligt viktigare fästning ansedda Narva eller de upprepade försöken från Schlippenbachs sida att åstadkomma en samverkan mellan sin egen styrka och Lewenhaupts kurländska armé. Här kunde Laidre med fördel ha utnyttjat första delen av Hugo Uddgrens Lewenhauptbiografi, där turerna runt de uteblivna undsättningsexpeditionerna berörs (1919, s. 146 ff., 187 ff.).

Möjligen är dessa och andra märkliga inslag av likartad typ ett resultat av bokens av allt att döma något egenartade ursprung. *The Great Northern War and Estonia* förefaller nämligen huvudsakligen bestå av några översatta och redigerade kapitel (s. 476–673) från Laidres sjuhundrasidiga studie *Dorpat 1558–1708: linn väe ja vaenu vabel*, publicerad 2008. Till dem har fogats ett nytt förord och en historiografisk avslutning där samtidens och eftervärldens bild av Karl XII och Peter I diskuteras. Sambandet mellan de båda verken kunde gott ha redovisats i förordet eftersom det skulle ha bidragit till att förklara varför vissa aspekter av kriget, den ambitiösa titeln till trots, har fått en mycket ytlig behandling.

Laidres käll- och litteraturförteckning ger också upphov till frågor. Varför saknas von Rosens *Bidrag* medan ett i sammanhanget avgjort mer perifert arbete som Anders Hanssons *Armfeldts karoliner* finns med? Bland använda arkivsamlingar saknar jag inte minst Flottans arkiv, där bland annat de insända skrivelserna från Löschern och hans änka skulle ha kunnat ge en hel del inblickar i rivaliteten mellan olika livländska befattningshavare. Urvalet av baltiska arkivalier ter sig också aningen märk-

ligt. Varför nämns bara den i Tartu förvarade delen av det livländska generalguvernementsarkivet? Det som finns i Riga är betydligt mer omfattande och innehåller bland annat en stor mängd skrivelser från generalmajor Schlippenbach (LVVA, fond 7349, op. 1, vol. 281–282). Särskilt belysande är breven av den 12 och 22 maj 1704, vilka tydligt visar den missämja som rådde mellan honom och kommandanten Skytte. I Riga förvaras också en mindre samling brev från Skytte till generalguvernör Frölich (LVVA, fond 7349, op. 3, vol. 71). Däri återfinns just en sådan renskrift av det chiffrerade brev från kommandanten till Schlippenbach av den 4 juli 1704 som författaren efterlyser (s. 148, n. 325).

Laidres bok är trots anmärkningarna ett glädjande tillskott, i synnerhet för perioden 1704–1708. Detta skulle dock ha blivit ännu större om boken redan från början hade skrivits med den ambition som titeln antyder, det vill säga att skildra Dorpats historia åren 1700–1708. Genom att skära bort den i sammanhanget något aparta historiografiska epilogen *Peter and Charles in the mirror of history* skulle det kanske då också ha kunnat beredas plats åt en presentation av staden såsom den tedde sig vid det stora nordiska krigets utbrott. Som boken nu blivit utformad kastas läsaren i stället huvudstupa in i storpolitik och krig.

Bengt Nilsson

Michael H. Lindgren, *Christopher Polhems testament: berättelsen om ingenjören, entreprenören och pedagogen som ville förändra Sverige* (Stockholm: Innovationshistoria Förlag, 2011). 301 s.

Michael Lindgrens bok om Christopher Polhem (1661–1751) är en populärhistorisk biografi av relativt traditionellt snitt, i alla fall om man utgår från de historiska perspektiven som finns representerade. Samtidigt är det en

fantastisk prestation om man tar hänsyn till det omfattande forskningsarbete i arkiv och museer, bibliotek och modellsamlingar, som ligger till grund för monografin. Det som kanske mest av allt imponerar är de många och fina illustrationerna liksom den sakkunniga tekniska ledning som Lindgren bistår med när han ledigt och lätt redogör för Polhems olika insatser på teknikens, pedagogikens och ekonomins områden. Härvidlag är det ingen tvekan om att denna nya Polhemsbiografi bidrar med något nytt i jämförelse med de två tidigare: Samuel E. Brings *Christopher Polhem* (1911) och Sten Lindroths *Christopher Polhem och Stora Kopparberget* (1951), båda tidigare liksom denna tredje intressant nog resultat av ett polhemsjubileum.

Här får vi nära följa Polhems fascinerande levnadsöde från hans uppväxt på Gotland över hans strävsamma tid som dräng och senare fogde på Södertörn, sedan som student och stipendiat i Uppsala till pension från Bergskollegium och senare också utnämning till direktör över bergsmekanismen vid Bergskollegium, konstmästare vid Stora Kopparberget, innehavare av privilegium för manufakturverk i Stjärnsund och kommerseråd vid Kommerskollegium med en adelstitel som kronan på verket. Det är inte konstigt att Polhems kreativa förslag och konstruktioner inte alltid realiserades fullt ut, det fanns helt enkelt alldeles för mycket att ta itu med. Samtliga dessa livsskeenden är i alla fall ingående beskrivna och ledsagade av citat från Polhems egna manuskript och tryckta skrifter. Förmodligen hade Polhem själv varit ganska nöjd med denna hyllning även om beskrivningarna ibland är anakronistiska, detta tillhör nu kanske en av populärhistoriens förbannelser. Faktiskt var samtliga tre bestämningar av Polhems yrkesverksamhet i biografins undertitel okända för Polhems egen tid eller betydde då något annat.

Syftet med boken är att presentera en samlad, översiktlig bild av Polhem i samband med att det förra året var 350 år sedan han föddes.

Och visst lyckas det väl. Samtidigt kan man också beklaga att det populärhistoriska perspektivet verkar ha förhindrat en fylligare bild av vissa aspekter av Polhems verksamhet. Här förekommer i och för sig bitvis reflektioner över olika typer av nätverk som Polhem utnyttjade liksom det framhålls vilket storslaget stöd han fick av kungl. maj:t i termer av pension, utnämningar och andra ersättningar och hur dessa möjligheter skapats genom kontakter med i tur och ordning präst, kyrkoherde, professor, rektor, kollegiepresident, häradshövding och så vidare. Att Polhem imponerade på alla dessa med tekniskt konstruktionssnille är otvivelaktigt, men var hans sociala kompetens betydelselös i sammanhanget? Hur kan denna räckvidd av patron-klient-förhållanden förstås på teknikens område och vilken roll spelade Polhems tankar på pedagogikens och hushållningens område i detta sammanhang?

Det finns också exempel på hur mer kontextuella perspektiv på Polhems verksamhet hade varit värdefulla, inte minst för att något dämpa unicitetsanspråken som han så ofta förses med. Visst var Polhem ett konstruktionssnille av extraordinära mått. Men en del av hans intressen hade sina föregångare och samtida tillskyndare. Ta exempelvis hans mekaniska alfabet bestående av atomära tekniska lösningar för rörelse- och kraftöverföring. Den ingick som idéhistorikern David Dunér visat i tidens ganska väl utvecklade tankar på universalspråk som sysselsatte fler än några få av dåtidens intellektuella giganter, viktigast av dem alla kanske Polhems samtida Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716).

Även Polhems strävanden efter en långt gången automatisering hade föregångare och samtida motsvarigheter, både när det gällde hans maskiner konstruerade för gruvdrift och hans tillverkningsmaskiner vid manufakturverket i Stjärnsund. Polhems automatiseringsideal hängde nämligen samman med 1600-talets allmänna fascination över mekaniska fantastier lika mycket som den mekaniska världsbildens

framväxt i kölvatten av Descartes och Newtons idéer om världsalltets dynamik. Faktiskt lyckades Polhem, förmodligen mer än sina samtida i början av 1700-talet, omsätta detta automatiseringsideal i praktisk produktionsverksamhet, en bedömning som kvarstår även i ljuset av den internationella litteraturen på området. Ur detta perspektiv är det lätt att hålla med Lindgren när han förenar sig med Sten Lindroth i omdömet om Polhem som ”den främste i världen på sin tid.”

Också Polhems arbetsorganisation i samband med låstillverkningen i Stjärnsund, ibland kallad en tidig variant av arbetsdelning långt före Adam Smiths beskrivning 1776, hade föregångare i exempelvis ekonomiska tänkare som redan under 1600-talet observerat fördelarna med en långt gången arbetsdelning, exempelvis Sir William Petty (1623–1687). Alltså, utan att det på något sätt förtar Polhems insatser kan många delar av hans spektakulära verksamhet sättas i samband med allmänna intressen och ideal i hans samtid. Nu kan man med visst fog hävda att sådana krav inte kan ställas på ett populärvetenskapligt arbete av det här slaget. Själv menar jag dock att denna typ av kontextualiseringar nog skulle kunna bidra till en ökad förståelse för Polhems verksamhet.

Boken har en fyllig käll-, litteratur- och bildförteckning liksom sak- och personregister. Dessa är dock inte helt fullständiga. I sakregistret saknas till exempel Bergskollegium och i personregistret den franske resenären och författaren Aubry de la Motraye (s. 167 f.). Men det är inte dessa småsaker som gör att jag verkligen hoppas att Lindgren inte anser sig färdig med Polhem i och med denna välskrivna, läsvärda och vackert illustrerade biografi som förtjänar stor spridning, utan att han fortsätter sitt arbete med mer systematiska analyser av Polhems verksamhet i hans historiska sammanhang.

Thomas Kaiserfeld

Andreas Önnersfors & Robert Collins (eds.), *Freemasonry and Fraternalism in Eighteenth-Century Russia*, Sheffield Lectures on the History of Freemasonry and Fraternalism 2 (Sheffield: Centre for Research into Freemasonry and Fraternalism, 2009). 139 s.

I Lev Tolstojs roman *Krig och fred* från 1865–1867 iscensätter författaren en dispyt mellan greve Pierre Bezukov och frimuraren Josef Aleksevitch Bazdev. Tolstoj gestaltar en dialektik där ytterligheterna tro och ateism slutligen försonas genom frimurarnas förnuftsstro. Alltsedan frimureriet introducerades i Ryssland under 1730-talet har frimurare som Tolstoj levt i ett spänningsfält mellan logernas påstådda ideologi och den rådande samhällsordningen. Under 1800-talet förknippade till exempel ortodoxa kyrkan frimureri med rationalism och sekularism medan den kommunistiska diktaturen senare kom att betrakta frimurarna som en religiös subgrupp.

Konferensvolymen *Freemasonry and Fraternalism in Eighteenth-Century Russia* innehåller fem artiklar som behandlar det tidiga frimureriet i Ryssland under Peter I:s och Katarina II:s tid. Efter en introduktion av Andreas Önnersfors följer artikeln "The Petrine Round Table: Chivalry, Travesty and Fraternalism at the Court of Peter the Great", författad av Ernest Zitser. Redan här måste påpekas att innehållsförteckningens benämning förvirrande nog avviker från själva artikelrubriken: "A Mason-Tsar? Freemasonry and Fraternalism at the Court of Peter the Great". Zitser undersöker vad han kallar "esoterisk symbolism", en underströmning bortom den officiella hovkulturen som en miljö för sekularism och rationalism. Utifrån piktorala analyser av bland annat en sigillstamp från 1695 respektive en sigillring från 1711–1712, båda utformade av Peter I själv, resonerar Zitser kring Peter I:s självbild och möjligt inflytande från frimureri. Därefter analyserar han en ceremoniell kandelaber och vilka symboliska funktioner den kan ha haft i samband med Peters

förmälning med Katarina. Slutsatsen Zitser drar är, trots en positiv inställning från tsarens sida, att frimurarnas paradismyt och "moral mission to restore The Golden Age" stod i motsatsförhållande till Peter I:s ceremoniella representation med dess idealisering av samtiden.

I Robert Collins bidrag "Hewing the Rough stone: Masonic Influence in Peter the Great's Russia 1689–1725" skildras det tidiga frimureriet utifrån aktuell forskning. Liksom Zitser genomför han en konsthistorisk, emblematisk analys av regala artefakter, men mer underbyggt än i den hos Zitser. Hans rimliga slutsatser är att sammansättningen av olika symboler, de båda pelarna i Salomons tempel, verktyg, tetragrammaton etcetera vittnar om influenser från frimurarsymbolik, även om han uttryckligen inte förmår styrka att tsaren själv var frimurare. Collins relaterar frimurarverksamheten till andra umgängesformer och sällskapsordnar vid hovet i huvudstaden Sankt Petersburg. Han kommer fram till att denna icke-publika sociabilitet som ett komplement till den offentliga meritokrati som rådde från 1690-talet fram till Peter den stores död 1725. Mer precist utvecklar Collins en hypotes om att tsarens chefsfysiker, Robert Erskine, ledare av ett jakobitiskt nätverk, introducerade tsaren i backanaler och brödraskap. Utifrån Erskines korrespondens visar Collins att jakobitisk aktivitet förekom i Sankt Petersburg så tidigt som 1714. Collins ger inte sken av att leda i bevis det att frimurarverksamhet förekom då, men antyder samtidigt att utländska personer och möjligen frimurare fanns i Erskines nätverk. Han öppnar därmed en möjlighet för framtida forskning att revidera märkesåret 1731, det år då frimureriet sägs ha etablerats i Ryssland som en del av denna paneuropeiska rörelse.

Artikeln "Utopian Spaces of Russian Masons in the Enlightenment" av Tatiana Artemyeva är en socialfilosofisk undersökning av utopiska föreställningar inom 1780-talets frimurarloger. Artemyeva argumenterar för att utopier ingick i frimurarnas föreställnings-

värld. Där ingick till exempel tanken på att varje individ är fri att tro på sin Gud. Förutom breddningen av gudsbilden sökte de ryska frimurarna sig tillbaka till västeuropeisk historia och mytbildning. Det fanns en strävan mot en annan rysk historia, att integrera Ryssland som en del av Europa genom en omdefinierad historieskrivning. Huvudexemplet är Stanislaw Elis *Brüderliche Vermanungen* (på tyska 1781 och ryska 1784), där han drar en linje från grekisk-romersk mytologi och mystik, till exempel Hermes Trismegistos, via en kristen tradition (Augustinus) fram till sjuttonhundratalets frimurare som Louis Claude de Saint-Martin.

Under 1780-talet, och i denna anda, etablerade författare som Piksanov och Sakulin en rysk frimurarlitteratur omkring logerna i Katarina den storas Sankt Petersburg och Moskva. Artemyeva talar rätteligen om denna litteratur som en litterär genre. Däremot är jag tveksam till kategoriseringarna: 1) Moraliska introduktioner för adept; 2) Litteratur för frimurare som lästes under sammankomster, till exempel verser; 3) Frimurarböcker för allmänheten; 4) Pseudofrimurerisk litteratur som imiterar eller analyserar frimurartexter. 5) Antifrimurerisk litteratur. Kategorierna indelas omväxlande utifrån funktion, framförandesituation och genreöverskridningar, ibland i kombination, vilket gör dem svårbrukbara. Däremot har hon rätt i sak när hon ger exempel på litteratur (prosaberättelser, tidningsartiklar, katekeser, verser) som ingår i ett slags frimureriskt program.

Programmet i sig blir tydligare när Artemyeva, utifrån frimurartexterna, kategoriserar sju typer av utopism inom ryskt 1700-talsfrimureri: *Pedagogisk utopism* handlar om att förädla människan till ett ideal uttryckt som en *moralisk utopism* med utgångspunkt i en *epistemologisk utopism*, det vill säga ett "rätt vara" eller "sann kunskap", i praktiken omsatt till en samhällsomvälvande *sociopolitisk utopism*, med en alternativ världsordning formulerad i termer av *rättslig*, *teologisk* och *politisk utopism*.

Även om Artemyeva slirar i kategoriseringen av texttyper så lyckas hon föredömligt att, utifrån utopibegreppet, extrahera själva essensen i 1700-talsfrimureriets kosmopolitiska världs bild. Som när Artemyeva sammanfattar artikeln med konstaterandet att frimurarnas förnuftstänkande cirkulerar kring tre noder: en positiv syn på nya moraliska och sociala idéer; en föreställning om en världsomspännande social nyordning; en praktisk och individcentrerad ordning för att förmedla dessa ideal.

Anthony Cross artikel "Anglo-Russian Masonic Links during the Reign of Catherine the Great" beskriver relationerna mellan brittiska och ryska frimurarkretsar. Han belyser även hur British Club, grundad 1770–1771 fungerade som en mer allmän mötesplats vid sidan om logerna. En av de många personer som nämns är general James Keith som är av intresse för svenskt vidkommande eftersom han för övrigt grundade en kortlivad loge i Stockholm 1743–1744. Av svenskt intresse är även redogörelsen för hur det så kallade svenska systemet etableras i Sankt Petersburg 1777. Det var i huvudsak ett samarbete mellan hertig Carl och prins Aleksander Borisovitj Kurakin som började med att Kurakin genomgick de två första kapitelgraderna vid ett besök i Stockholm 1776–1777. I kulisserna verkade Gustav III som också medförde frimurardokument under resan till Sankt Petersburg 1777. Kapitellogen grundades 1778 men upphörde 1780–1781, detta efter dispyter kring en begäran från Svenska Frimurare Orden om årlig tribut. Till avvecklingen bidrog även att Katarina agerade mot det svenska frimurarsystemet av politiska skäl, liksom konkurrensen från det brittiska logesystemet som var mer etablerat och dessutom hade många prominenta medlemmar. Sammantaget bidrog detta till att de "svenska" logerna i Sankt Petersburg bröt kontakterna med Sverige 1782, och expansionen blev därmed en historisk parentes i hertig Karls och Gustav III:s storpolitiska ambitioner.

I den avslutande artikeln, "The 'Société Antiabsurde': Catherine the Great and Freemasonry", redogör Natalie Bayer för den officiella inställningen till frimureri. Den första undersökningen ägde rum 1747 i samband med att frimureriet växte kraftigt. Under årtiondena som följer återkommer en skeptisk hållning till företeelsen. Detta förklarar Bayer som ett sätt att stävja en begynnande självständig civil offentlighet, "scythng down the first independent civic-minded initiative and implementing greater preventive censorships in the struggle against the nascent public sphere." (s. 113) Bakgrunden var de många utländska frimurare, till exempel den kände Cagliostro som besökte Sankt Petersburg 1779–1780, som kom till landet för att upplysa aristokratin genom sina påstådda exklusiva mystiska erfarenheter. Bayers slutsats var att detta inte var mer än ett intellektuellt problem i början för Katarina, det vill säga att det stred mot hennes upplysningsideal. Men i samband med franska revolutionen blev pamfletter och böcker, de hemliga aktiviteterna i logerna, de utländska besökarna och kontakter med utländska loger, sammantaget för de ryska logerna ett politiskt problem. Bayer visar därigenom på ett övertygande sätt hur det officiella Ryssland gradvis motverkade frimureriet under 1700-talets sista decennier, i takt med att logerna radikaliserades, drogs mot det antimonarkiska, antiklerikala och därigenom började ifrågasätta hela den ryska ståndsordningen.

Marcus Willén

Mattias Pirholt (red.), *Constructions of German Romanticism: Six Studies / Konstruktionen der deutschen Romantik: Sechs Studien*, Acta Universitatis Upsaliensis, Historia litterarum 29 (Uppsala: Uppsala universitet, 2011). 189 s.

Constructions of German Romanticism: Six Studies är en delstudie i det av Vetenskapsrådet finan-

sierade projektet "Metamimesis. Ideologi och representation i tidig tysk romantik". Projektet har som uttalat syfte att revidera bilden av övergången från upplysningstidens klassicism till den tidiga tyska romantiken. I stället för att beskriva romantiken som en radikal brytning med det förutvarande, finns en ambition att teckna en mer subtil och nyanserad bild av kontinuiteten mellan den klassicistiska estetiken och romantiken, bland annat genom att påvisa hur konstverk kan rymma olika, motsägelsefulla men samexisterande historiska skikt.

Antologins målsättning är att ge en fördjupad bild av hur romantiken har mottagits, tolkats och konstruerats under historiens gång genom att demonstrera hur man gång på gång försökt konstruera "essensen" i romantikens poesi, filosofi och estetik. Det framgår att dessa konstruktioner har en ideologisk dimension då de även inbegriper tolkningsmatriser som har en delvis determinerande inverkan på vår syn på historia, utveckling och framtidstro. Ett övergripande tema för antologins sex bidrag är historieskrivning, i synnerhet litteraturhistorieskrivning, som ideologisk konstruktion – symptomatisk nog en dimension av historieskrivningen som romantikerna själva i högsta grad var medvetna om och delaktiga i. Antologins aviserade metahistoriska grepp visar sig vara synnerligen fruktbart.

För att illustrera antologins breda omfattning vill jag särskilt nämna tre av antologins bidrag. I "Poetry and Philosophy: Enlightenment, Romanticism, and A.W. Schlegels Jena Lectures" går Anna Cullhed i svaromål med filosofen Frederick C. Beiser och dennes *The Romantic Imperative: The Concept of Early German Romanticism* (2003). Beiser menar att utforskandet av den tidiga tyska romantiken har fallit mellan två stolar. Filosofer har lämnat studiet av denna tidperiod till litteraturvetare. I gengäld har litteraturvetarna saknat en djupgående insikt om romantikens grundläggande metafysiska, epistemologiska, etiska och politiska idéer. Som konsekvens av detta, menar Beiser, är filosoferna

intellektuellt trångsynta, medan litteraturverken i själva verket har en högst amatörmässig förståelse av romantiken. För Beiser är romantiken i första hand en filosofisk och politisk, snarare än en litterär, nyorientering. På ett, i mitt tycke, övertygande sätt lyckas Cullhed emellertid påvisa att Beisers argument delvis vilar på en otillräcklig insikt om skönlitteraturens (i första hand poesins) historiska användningsområden. Före det romantiska genombrottet, betraktades skönlitteratur först och främst som ett specifikt språkbruk, något som också förklarar hur litteraturen historiskt sett har använts inom filosofi, retorik och politik. Genom en läsning av Schlegels Jenaföreläsningar visar Cullhed att litteraturen inte uppfattades, vare sig under upplysningstiden eller romantiken, stå i motsatsställning till vare sig filosofi eller etik. Av denna anledning är det inte heller tillfredsställande att, på det sätt som Beiser gör, isolera romantiken, betraktad som en radikal litterär nyorientering, från romantikens filosofiska eller politiska tankefärer.

Antologins fruktbara infallsvinkel visar sig även i Todd Kontjes (University of California, San Diego) bidrag "The Uses of German Romanticism in the Work of Thomas Mann". Kontjes text visar tydligt hur bearbetningen av romantikens tankegods har fortsatt långt in på 1900-talet. Genom att sammankoppla tematiken i flera av Thomas Manns verk med några av romantikens nyckeltexter, lyckas Kontje närma sig Manns upptagenhet av "romantikens dubbla arv". Med denna beteckning avser Kontje, det av Mann flitigt tematiserade, motsatsförhållandet mellan å ena sidan romantikens progressiva demokratiska och kosmopolitiska idéer, å andra sidan romantikens reaktionära fascination för våld, myt och antisemitism. Kontje visar hur Mann gång på gång försöker förse sin egen samtid med motbilder till den politiskt suspekta irrationalism som den tyska nationen behövde avvänjas från – som motgift till vad Mann uppfattade som tidens trångsynta nationalism. Det är särskilt intressant att

följa Kontjes analys av hur Manns egen ambivalens tar sig uttryck dels i hans krigsjournalistik, dels i hans skönlitterära produktion.

Det metahistoriska perspektivet som genomsyrar antologin är tydligast genomfört i Pirholts bidrag "Romanticism and Modernity: Master Narrative and the Ideological Construction of Literary History". Pirholts ansats sker i form av en treledad analys. Först beskrivs hur romantiken har avgränsats gentemot andra tankeströmningar som delvis samexisterade under den andra hälften av 1700-talet i Tyskland, bland annat med utgångspunkt i Friedrich Schlegels klassiska motsatspar klassicism–romantik från *Über das Studium der Griechischen Poesi* (1795–1797). Därefter går Pirholt igenom romantikens två politiska huvudlinjer, illustrerade genom motpolerna Madame de Staël (som såg romantiken som progressiv rörelse) och Heinrich Heine (som uppfattade romantiken som reaktionär rörelse). Till slut redogör Pirholt för bakgrunden till att romantiken uppfattats som estetisk revolution, särskilt grundsatserna för romantikens representationsteori – i synnerhet romantikens omtolkning av och relation till mimesisbegreppet. Genom denna analys lyckas Pirholt på ett klarsynt sätt illustrera hur dessa tre nyckelaspekter på olika vis har kombinerats eller samverkat för att bilda romantikens "master narrative". Det vill säga den grundberättelse eller tolkningsmatris som styr var tids romantikuppfattning. Pirholt blottlägger därigenom några av grundsatserna till vår egen tids ideologiska konstruktion av romantiken. I sitt bidrag visar han hur intimt romantikens "master narrative" är sammanvävd med vår förståelse av den europeiska modernitetsprocessen. Det är smart, för att inte säga mycket smart. Bidraget får mig också att bli mycket nyfiken på Pirholts kommande bok *Metamimesis: Imitation in Goethe's Wilhelm Meisters Lehrjahre and Early German Romanticism* (planerad utg., november 2012).

Sammantaget ger bidragen svar på antologins övergripande frågeställningar. Övriga

medverkande i antologin är Roland Lysell som skriver initierat om om Madame de Staëls teaterkritik i *De l'Allemagne*. Religionsforskaren Andreas Kubik (Rostocks universitet) skriver om kristendomsteoretiska aspekter av Novalis' essä "Die Christenheit oder Europa". Sist men inte minst, ger Gernot Müller en tankeväckande bild av Heinrich von Kleists svenska receptionshistoria och hur denna hänger ihop med olika tidsperioders romantikuppfattning. Müllers bidrag är i sig också en intressant skildring av ett enskilt författarskaps kanoniseringsprocess i Sverige.

Fyra av antologibidragen är författade på engelska, två på tyska. Det är en blandning som, i mitt tycke, fungerar alldeles utmärkt, förutsatt att man behärskar båda språken, helst tillsammans med franska. Språkraven utgör möjligen ett hinder för en del presumtiva läsare. Antologin riktar sig emellertid inte till grundstudenter utan har i stället den lovvärda ambitionen att vara ett högspecialiserat inlägg i den internationella forskningsdebatten kring den tidiga tyska romantiken. Det glädjande att svensk litteraturvetenskaplig forskning, i synnerhet, som i detta fall, bra svensk litteraturvetenskaplig forskning, får internationell spridning.

Jon Helgason

Marsha Keith Schuchard, *Emanuel Swedenborg, Secret Agent on Earth and in Heaven: Jacobites, Jews, and Freemasons in Early Modern Sweden*, *The Northern World* 55 (Leiden & Boston MA: Brill, 2012). xviii + 804 s.

Marsha Keith Schuchard, forskare vid University of Texas, har specialiserat sig på esoterism, jakobiter och politiskt frimureri under 1600- och 1700-talen. I den omfattande studien *Restoring the Temple of Vision: Cabalistic Freemasonry and Stuart Culture* (2002) undersökte

hon den politiska och religiösa bakgrunden till de skotska graderna (*Écossais*) inom det tidiga 1700-talsfrimureriet, i synnerhet jakobitiskt influerade engelska och franska frimurarloger med agendan att återinsätta den Stuartska ätten på tronen – avsatt alltsedan Jakob II:s landsflykt 1688. Schuchard visade att hermetiska influenser från judisk kabbala och samtida föreställningar om rosencreutzare i dessa politiserade loger hade länkats till frimureriets övergripande metafor, Salomos tempel, och att ritualer och symbolik underströk den politiska agendan att insätta Karl Edward Stuart (1720–1788) som monark på den engelska tronen.

Med *Emanuel Swedenborg, Secret Agent on Earth and in Heaven: Jacobites, Jews, and Freemasons in Early Modern Sweden* (2012) tar Schuchard ett bredare grepp. Hon utgår från Emanuel Swedenborg (1688–1772), en av 1700-talets mest utforskade personligheter och söker visa hur integrerade hans roller var som vetenskapsman och visionär teosof. Till dessa båda aspekter lägger hon nu tesen att Swedenborg under sina resor även verkade som hemlig agent för den franske kungen Ludvig XV och det projakobitiska hattpartiet i Sverige.

Monografins kronologiska disposition motsvarar Swedenborgs levnadsår, där vart och ett av de tjugotvå kapitlen tilldelas en viss period om två till fem år. Schuchard följer i huvudsak två tematiska huvudlinjer. Den övergripande tesen är som tidigare sagts att Swedenborg ägnade sig åt underrättelseverksamhet under sina rundresor, att han verkade som hemligt sändebud inom europeisk maktpolitik. Den andra linjen följer frimureriets utveckling i Europa med tonvikt på Sverige och den påstådda relationen till Swedenborg. Båda linjerna löper parallellt i undersökningen men om utredningen om Swedenborg dominerar bokens första tredjedel så förekommer Swedenborg därefter alltmer sporadiskt och då som en källa till influens inom det sena 1700-talsfrimureriets tankevärld.

I detta ligger en spänning mellan de överordnade linjerna – det påstådda spionaget med frimurarlogerna som bas – och hur resultaten presenteras. Vissa tidsperioder har mer att tillföra utredningen än andra och då fyller Schuchard på med annat material. Det visar sig nämligen att den omfångsrika monografin har flera divergerande syften, vilket redan antyds i undertiteln. Underordnade men motiverade utifrån de båda överliggande stråken interfolierar Keith Schuchard ett otal mer eller mindre motiverade utvecklingar om bland annat jakobiter och judar, i huvudsak uppföljningar av resonemangen i *Restoring the Temple of Vision*. Den mest motiverade är delundersökningen som visar i vilken omfattning Swedenborg influerades av *Zohar*, Johannes Bureus *Kabala Upsalica* och Zabbati Zevis kristna kabbala under sina studieår i Uppsala, vilket senare blev avgörande när Swedenborg adapterade den judiska mystiken till en personligt färgad kristen kabbala.

I 1710-talets London värvas, enligt Schuchard, Swedenborg till diplomat av Carl Gyllenborg, ett uppdrag som sägs förbli underordnat hans vetenskapliga och religiösa verksamhet. Som arenor för Swedenborgs politiska och esoteriska intressen vill hon alltså se de många frimurarloger som bildas från 1710-talet och framåt. Schuchard radar upp vaga indicier på att Swedenborg var frimurare, som att han umgicks med frimurare i Paris 1736. För att demonstrera Schuchards metod gör hon en stor sak av att Carl Fredrik Scheffer recipierar samma år i Paris men utan att påvisa något samband till Swedenborg. På samma ogrundade sätt förknippas Swedenborg med Andrew Michael Ramsays för det europeiska frimureriet inflytelserika paristal, också från 1736, som blir startskottet för allt riddarfrimureri baserat på traditioner från tempel- och johanniterriddare. I London år 1740 umgås Swedenborg med Jean Theophilus Desaguliers som företrädde Royal Society och som även var den samlade kraften inom

engelskt frimureri. Men trots alla möten finns det i dag inga belägg för att Swedenborg var frimurare varför Schuchards genomgående kopplingar till frimureri i de europeiska metropolerna förblir antaganden. Varför är det då viktigt att veta om han var frimurare eller ej? Förutom Schuchards ostyrkta om logerna som Swedenborgs diplomatiska nätverk gör hon en poäng av att frimurarmotiv influerar Swedenborgs texter. Min invändning är att det hon hänför till frimurarnas symbolvärld var mer av allmängods under denna tid. Som när Swedenborg skriver utförligt om ett visionärt tempel i *De Cultu et Amore Dei*, då har jag jag svårt att se särskilda "masonic allusions" utan helt enkelt det paulinska bibelmotivet med hjärtats tempel i Anden.

Schuchard visar övertygande att en rad europeiska frimurarloger fungerade som jakobitiska klubbar. För svensk del framför hon hypotesen att det år 1732 av Carl Gustaf Tessin grundade sällskapet *Awazu och Wallasis* skulle ha sådana syften, liksom senare även de svenska frimurarlogerna. Här tror jag Schuchard går utöver vad man rimligtvis kan sluta sig till utifrån det citerade källmaterialet. När Tessin till exempel skriver om den planerade frimurarlogen så nämns heller inte den politiska aspekten utan frimureriets kvalitéer är i stället det "mystiska" och "humanitära". (s. 215) När Schuchard påstår att Swedenborg deltog i svenska frimurarsammanskomster redan under 1710-talet, i möten inom Awazu och Wallasis och senare inom den första officiella svenska frimurarlogen framstår påståendena som ogrundade. Däremot är det en viktig iakttagelse att de ledande frimurarna hade recipierat i jakobitiskt influerade parisloger, till exempel Axel Wrede Sparre (1733) och den tidigare nämnde Carl Fredrik Scheffer (1736), även om det är att gå för långt att, som Schuchard gör, dra slutsatsen att de tidiga svenska frimurarlogerna därmed är jakobitiska. Schuchards metod är tidvis associativ, approximativ. Schuchard är ofta intressanta resultat på spåren men

gång på gång går det att ifrågasätta källornas relevans och de många slutsatsernas rimlighet. Den återkommande och obekräftade premisen, att Swedenborg upptogs till frimurare i London, liksom förekomsten av svenskt frimureri under 1710-talet, stannar till exempel vid djärva orsakssamband utan underbyggnad i primärkällor.

Författarens allmänna ämnesavgränsning, "a study of the role of esoteric intelligence in exoteric politics" (s. xvi), antyder indirekt den genomgående diskussionen om hur vi skall förstå synen på rationalitet under det "upplysta" 1700-talet. Keith Schuchard belyser mångtydigt hur en hermetisk-kabbalistisk tradition anammas av såväl Swedenborg som frimurarna och hur den kombineras med eller verkar parallellt med vetenskapliga metoder, allt i sökandet efter vad man uppfattar som Guds uppenbarelse i världen. Ett av många exempel är när Swedenborg föreställer sig att en magnetisk aura kan avslöja var en gruva bäst kan utgrävas, detta efter att ha läst Pierre de Vallemonts *Physique occulte* från 1693. En liknande visionär vetenskap utövades av många: Carl von Linné, Immanuel Kant, Johann Caspar Lavater, Johan Wolfgang von Goethe, och representerar det förmoderna 1700-talets dubbelbottnade vetenskapsideal.

Var Swedenborg en hemlig politisk agent? I samtida korrespondens, politiska texter och ekonomihandlingar söker Keith Schuchard svaren bakom påståendet att Swedenborg som underrättelseman tjänade hattarnas frankofila och jakobitiska utrikespolitik, genom att samtidigt belysa Swedenborgs politiska, religiösa och finansiella aktiviteter under sina resor. Swedenborgs hemliga diplomatiska uppdrag – övergripande att verka för Karl Edward Stuarts sak – skall även ha färgat honom som naturvetenskapsman och kristen mystiker, genom delaktighet i esoteriska nätverk som influerade såväl hans politiska som religiösa föreställningsvärld. Trots stöd i hittills okända och outforskade handskrifter från en rad europe-

iska arkiv – i sig ett forskningsresultat – redovisar inte Schuchard en källbehandling som styrker tesen, varför slutsatserna om Swedenborgs spionage förfaller fiktiva.

Den verkliga styrkan i framställningen är hur Schuchard åskådliggör utvecklingen av den storpolitiska scenen, hur hon sätter in Swedenborgs liv liksom hans vetenskapliga och religiösa författarskap i en större kontext. Det bestående intrycket ger de insiktsfulla exposéerna över storpolitiken liksom de kapitel som belyser hur Swedenborg utvecklades genom samspelet mellan sina engagemang som vetenskapsman, bibeltolkare, mystiker.

Marcus Willén

Karin Sennefelt, *Politikens hjärta: medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm* (Stockholm: Stockholmia förlag, 2011). 334 s.

Karin Sennefelts bok *Politikens hjärta* präglas framför allt av det hon själv kallar "perspektivet av en vardagens politik". Liksom i hennes avhandling *Den politiska sjukan* (2001) är det politisk kultur som behandlas, med betoning på miljöerna runt politikens egentliga arena, som vid den här tiden var den närmast enväldiga riksdagen. Vi möter riksdagsmännen på krogen, på torget och (bokstavligen) i rännstenen. Sennefelt vill förflytta forskningens fokus från en begränsad elit till "en mångfald av aktörer" och från exceptionella händelser till politikens vardag. Källmaterialet är varierat, men utgörs till stor del av rättsligt material: alltifrån vardagsfall rörande misshandlade riksdagsmän till den politiska processen mot Christopher Springer (1747).

Politikens självklara hjärta i frihetstidens Sverige var staden Stockholm. Som riksdagsort blev huvudstaden allt mer självklar under 1700-talets lopp. Samtidigt var den ifrågasatt. Stockholm representerade Staden, som

i tidens föreställningsvärld var ett fördärvets näste och en motsats till den enkla och hederliga Landsbygden. Staden präglades av korrup­tion, lyx, konspiration och ambition. Landet å andra sidan kännetecknades av lugn, hälsa, frihet och oskuld. "I staden äro vi män; på landet barn", skrev Carl Gustav Tessin. Helt gripen ur luften var denna arkadiska föreställning inte. Det fanns också en kritik av Stockholm som sannolikt var mycket välgrundad. I huvudstaden kunde ledamöter påverkas alltför mycket, menade man, på grund av närheten till ämbetsverken och till utländska diplomater. Det gjordes också försök att bryta mönstret. Norrköping fick stå värd för riksdagen 1769, men det hela fungerade så dåligt (det var svårt att ens ordna husrum åt alla riksdagsmän) att man efter några månader helt enkelt flyttade tillbaka till Stockholm.

Stockholm var alltså entydigt Sveriges politiska centrum och Sennefelt går vidare och undersöker enskilda platser funktion i det politiska spelet. Riddarhuset var naturligtvis på många sätt den viktigaste av alla Stockholms politiska rum, men också riddarhustorget spelade en framskjuten roll i spelet kring riksdagspolitiken. Det var hit man gick för att höra det senaste, för att värva röster eller för att läsa pamfletter och paskiller bland det som spikades upp på det provisoriska plank som på grund av en planerad tillbyggnad under lång tid omgärdade byggnaden. Sennefelts undersökning ger också slående inblickar i hur skarpa gränserna i det politiska rummet kunde vara. De offentliga, exklusiva och hemliga rummen låg bokstavligen vägg i vägg. Allmänheten hade tillgång till själva riddarhusbyggnaden, men inte till riddarsalen på andra våningen, eller sekreta utskottets rum i bottenplanet.

Karin Sennefelt söker inte bara nya perspektiv på frihetstidens politik, hon omvärderar också gamla sanningar. Hon tar tydligt ställning mot (bland annat) två etablerade uppfattningar om perioden. Det gäller för det första partierna. Beteckningarna "hatt" och

"mössa" var enligt författaren inte av större betydelse än "andra tänkbara faktorer såsom social ställning, geografisk hemvist, nätverksrelationer eller personlighet." (s. 18) För det andra vill hon ge en ny beskrivning även av de politiska nätverk vilka hon, i likhet med flera andra forskare under senare år, vill tillskriva en minst lika viktig roll som partierna. Sennefelt ger exempel på hur tillfälliga de politiska kontakterna som styrde huvudstadens politiska liv under riksdagarna kunde vara: ett dryckessällskap som slöt sig samman för en kväll. Det rörde sig alltså inte bara om generationslånga patron och klientrelationer eller släktband. Likaså betonar hon den regionala anknytningen som grund för politiska kontakter även över ständsgränserna, där det gemensamma ursprunget kunde skapa en uppfattning om gemensamma intressen. Över huvud taget menar författaren att oberoende och självständighet ännu inte var avgörande egenskaper hos den ideala politikern. Vid 1700-talets mitt var politiken i stället fortfarande baserad på grupplojaliteter. Ett agerande utifrån en personlig övertygelse om politikens innehåll, något som i dag skulle betraktas som ett uttryck för en stark personlig integritet, var illa sett. Även i andra avseenden presenterar *Politikens hjärta* en bild av frihetstiden som skiljer sig från den vedertagna. De kaffehus som länge förklarats vara födelseplats för den nya offentligheten, framställdes, som Sennefelt visar, i tidens litteratur också som platser för den *oseriösa* politiska diskussionen, som fördes av sprätthökar och kannstöpare. Enligt Sennefelt var ett relativt måttligt intag av alkohol av stor betydelse för skapandet av 1700-talets medborgare och hon tar bland annat upp de allestädes förekommande patriotiska skålarna och dryckesvisorna. Middagsbjudningar förefaller ha varit av stor betydelse för de informella politiska förbindelserna. Inte undra på då att ryske ambassadören Korff klagade på att ingen kom på hans bjudningar, samtidigt som den franska legationens tillställningar gynnades.

Ytterligare ett av de centrala forskningsproblem Sennefelt tar tag i rör utvecklingen av medborgarbegreppet. Det är känt sedan tidigare att själva ordet medborgare började användas på svenska först vid 1700-talets mitt, då det naturliga fram till dess var att tala om undersåtar. För Sennefelt är det den praktiska manifestationen av ett medborgarideal som står i fokus och inte begreppets historia. Politiken var, menar Sennefelt, i sin kärna fortfarande en adlig syssla, tydligt knuten till kriget: "Krigaroffret var i första hand adelns prerogativ. Det är just där – i människans allra innersta, i blodet och hjärtat – som politiken fann [sic] ett exklusivt reservat under frihetstiden." (s. 267) Kraven på bönders politiska dygder var små i jämförelse med ståndspersoners medborgerliga ideal. De förväntades endast ha de mest basala kunskaper om till exempel regeringsformen. Det fanns visserligen många varianter av medborgarideal, och inte ett enda, menar Sennefelt. Men adeln var "på något sätt [...] mer kvalificerade medborgare".

Den stora förändringen i Sennefelts studie, som ägde rum efter 1700-talets mitt, var de ofrälse ståndens politiska offensiv. Denna märktes lika mycket i hur bönder och borgare började delta i det politiska livet ute på stadens gator som på riksdagen. Även bönder mobiliserade politiskt stöd genom bjudningar och krogsmankomster. Detta mötte motstånd och det ledde till och med till rättsprocesser mot så kallade "olovliga trakteringar". Då bönder sågs som per definition brickor i andras (socialt överordnades, främmande makters) politiska spel snarare än aktörer i egen rätt, var det i adelns ögon farligt när de började umgås på detta sätt. När man bjöd dem kunde de ju inte nödvändigtvis bjuda tillbaka, vilket gjorde dem sårbara i ett samhälle där en gåvologik av typen *do ut des* fortfarande var stark. Bondeståndet tvingade som en konsekvens sina ledamöter att dricka tillsammans för att undvika oönskat inflytande utifrån. Konflikterna kring böndernas trakteringar var dock ett övergåen-

de fenomen, menar Sennefelt. Framåt 1760-talet hade det blivit accepterat att även bönder kunde göra anspråk på att vara en form av medborgare, och det ansågs därför inte längre som en omstörtande verksamhet att de också umgicks på bjudningar av det slag som sedan länge varit en viktig arena för de högre ståndens politiska umgänge.

Sennefelt observerar alltså en utveckling av ökat deltagande i det politiska spelet bland allt bredare grupper i samhället. Hon drar här nytta av sin tidigare studie av bondeståndets politiska agerande i avhandlingen om dalupproret. Parallellt med en utveckling av bredare deltagande observerar hon dock "en ökad iver att definiera ut" vissa grupper från den politiska sfären. I synnerhet utvecklades detta så att medan män ur bredare grupper kunde inbegripas i ett medborgarbegrepp, definierades kvinnor ut ur det politiska. Kvinnor som på något sätt blandade sig i politiken fick genast se sin sexuella heder ifrågasatt.

Några kritiska synpunkter bör nämnas och de rör de teoretiska grunderna för boken. I begreppsligt hänseende ligger fokus i *Politikens hjärta* på Stockholm som politisk plats, där politiken ägde rum, och på *manlighet*, de till stor del kroppsliga egenskaper som krävdes av en politisk aktör, såsom ett patriotiskt "hjärta". Begreppen manlighet och rum behandlas följaktligen i ett inledande avsnitt på en högre abstraktionsnivå och i förhållande till tidigare forskning och teoribildning. Denna begreppsutredning innehåller en del oklarheter, men genomförandet, analysen av Stockholm som arena för politikens vardag, är, vilket jag hoppas har framgått, mycket givande. Problemet med de två analytiska begreppen "manlighet" och "rum" är möjligen att de ligger så nära vårt vardagliga språkbruk och att de var så grundläggande kategorier i det politiska tänkandet att belysningen av dem ibland framstår som ett insparkande av redan öppna dörrar. Sennefelt skriver till exempel att den frihetstida politiken var "maskuliniserad" och "att det [blev]

allt mera självklart att den som skulle utöva politiken bara kunde vara av manligt kön.” (s. 14) Läsaren frågar sig genast om detta innebär att politiken *inte* var en manlig domän under det föregående enväldet, eller att politiskt aktiva kvinnor skulle ha varit en naturlig del i 1600-talets samhälle? Underligt nog menar författaren emellertid att hon inte haft för avsikt att undersöka en förändring över tid. Hon bygger här på tidigare forskning, som kanske hade kunnat problematiseras. Sennefelt har dessa oklarheter till trots mycket att säga om den politiske mannen och hans förändringar. I själva verket ligger bokens styrka i just det faktum att författaren så noggrant studerat politiskt handlande och värderingen därav av män ur alla stånd.

Andreas Hellerstedt

Torgrim Sørnes, *Uten nåde: de henrettede i Norge 1783–1814* (Oslo: Schibsted forlag, 2011). 341 s.

Torgrim Sørnes er lege og har tidligere skrevet *Ondskap*, en bok om de som ble henrettet i Norge mellom 1815 og 1876. *Uten nåde* er en tilsvarende serie studier av forbrytelser, rettsaker og henrettelser fra en foregående periode. Boken er basert på et imponerende kildearbeid og har både kildeappendiks og et opplysende, detaljert personregister.

Dette gjør *Uten nåde* til en slags bok om historie, men den er vanskelig å sjangerbestemme helt. Det mest presise er kanskje å si at den hører hjemme i en sjanger som så langt først og fremst er engelsk: Dette er *true crime*, faktabasert, blodig underholdningslitteratur uten store pretensjoner om å sette stoffet inn i noen videre sammenheng. Hvis vi lar det være bestemmelsen, er det også lett å si at dette kanskje kan sies å være en vellykket bok, med en tydelig stil, variasjon i sakene og man-

ge ubehagelige detaljer. Betrakter vi den som en bok om historie i videre forstand blir den svært vanskelig å forholde seg til. Den er svulstig med en hang til melodrama, den er ytterst uklar i sitt samfunnssyn, og det er ikke enkelt å se hva slags lærdom vi kan hente ut av den. Det virkelig problematiske handler imidlertid ikke om stil eller kunnskap, men om etikk.

Boken åpner med ikke mindre enn et sitat fra Johannes' åpenbaring (6,8) og slår deretter fast at "Klokken 9 om morgenen den 8. juni 1783 ble den moderne verden født" (s. 9). Dette er tidspunktet for et enormt vulkanutbrudd på Island, med gasser, nedfall og askeskyer som "skulle gi verden i sin alminnelighet, og Europa i sin særdeleshed, ti sammenhengende år med ekstremvær. I klimaforverringens fotspor fulgte sult og død; etter hungeren kom politiske omveltninger. Revolusjoner førte til krig. Krigene vokste i omfang inntil de omfattet hele kloden. Millioner ble drept" (s. 10).

Det tas hardt i. Men vi er fort ute av denne nokså aparte globale reduksjonismen ("[d]et uberegnelige klimaet utløste i 1789 den franske revolusjon") og tilbake i Norge, der forholdene var spesielt ille, selv i dette store perspektivet: "De tre apokalyptiske rytterne pest, sult og død red i galopp over det frosne landet. Kun krig manglet. Men den mangelen skulle snart bøtes på" (s. 10). Etter en kort ekskurs om Storøfsen og Napoleonskrigens virkninger kommer så Sørnes til forbindelsen mellom vulkanutbruddet og hans 26 norske henrettelser: "Under slike forhold skulle man tro at det pressede folk sto sammen. Så ser imidlertid ikke ut til å ha skjedd. Kampen mellom forbryterne og samfunnet fortsatte mens nasjonen drev mot avgrunnen" (s. 11).

Om ikke annet, er bildet av Norges historie frem til og med 1814 som en nasjons drift mot avgrunnen friskt og uvanlig. For øvrig er resonnementet søkt og rart: Fanten "forbryterne" som en gruppe som allerede i utgangspunktet sto utenfor "samfunnet" og kjempet mot det i en verden som plutselig var

blitt moderne? Hva slags samfunnsforståelse er det da vi snakker om? Hva er modernitet? Og er poenget at klimakrisen den gangen er et slags bilde av den vi står overfor nå, og at vi kan hente innsikter fra historien slik at folket kan finne sammen i stedet for å drepe og henrette hverandre?

Dette er ikke lett å forstå. Innledningens voldsomme anslag antyder dessuten en litt annen fortsettelse enn den som faktisk følger. Hvis henrettelsene skal forstås som resultater av en kamp, en slags borgerkrig, foranlediget av klimaendringene, ville man vel vente seg at både de henrettede og ikke minst deres ofre blir forstått og kanskje til og med beskrevet med en slags medlidenhet. Det blir de ikke. Omstreiferen Birthe Gændes ble drept på Toten i 1790 av mannen som hadde satt barn på henne. Han slo henne med hakke og gravde henne ned, kanskje levende: Sørnes viker ikke tilbake for å mene kjekt at hun "nok ikke var den skarpeste kniven i skuffen" (s. 117).

I 1809 mishandlet og druknet Christian Amundsen Bjerkeset sin syv år gamle datter. Ut fra en eldre beskrivelse av Christians utsende, skriver Sørnes like vammelt om ham som om barnets mor: "Ingen Adonis akkurat, men så var kanskje heller ikke Liv Haavorsdatter et valg fra øverste hylle hun heller [*sic*]" (309). I 1804, ved Sundvollen, ble Jørand Engelbretsdatter og hennes sønn på seks, Embret, drept av en fremmed mann som kom til gården: "med øksen slaktet han dem ... som griser" (s. 245). En liten gutt og hans mor.

Er det dette som er "kampen mellom forbryterne og samfunnet"? Jeg blir bare en sint moralist av Sørnes' rekke av hjerteskjærende skjebner, pretensiosøst innledet med sitater fra Bibelen, Marx, Durkheim og verdenslitteraturen fra Corneille via Byron til Kafka og Orwell. De er gjennomsyret av den mest grunnleggende mangel på respekt og medfølelse for dem han skriver om, han er blind for deres menneskelighet og lidelser, og helt uinteressert i dem. Det generelle her er ikke annet enn det innledende

sludderet om kamp og klima. Det finnes ikke noe samfunn, ingen perspektiver, og dermed heller ikke noe refleksjonsnivå.

Hvis jeg skal se noen mening i *Uten nåde* må det være at den minner oss om hvordan en etisk forvaltning av andre menneskers verdighet og ettermåler er en del av selve det faglige ved historieskrivningen. Alle kildeangivelsene i denne boken angir vel en slags faglighet, men den betyr så lite, likevel. Jeg leser om bonden Per Persson, som begikk selvmord med kniv og etterlot seg en sønn som også het Per. "[H]ans oppfinnsomhet når det gjaldt døds måte, ser ikke ut til å ha gjenspeilet seg i hans valg av navn", flirer Sørnes (s. 274). Han er en amatørhistoriker som vet hvordan han skal arbeide, men han mangler den faglige refleksjonen om hva arbeidet betyr.

Erling Sandmo

Nils Johan Stoa, *Kjødets lyst: fortellinger om synd og straff* (Oslo: Cappelen Damm, 2010). 225 s.

Sedskapsbrot blir gjerne sett på som nokre av dei mest moralsk forkastelege lovbrota vi har. Stort mildare såg ein ikkje på det i tidleg nytid. I boka *Kjødets lyst* tek Nils Johan Stoa for seg slike handlingar, frå midten av 1600-talet av og to hundre år framover. Ut ifrå tingbøker, forhøyrprotokollar og kyrkjebøker fortel statsarkivaren på Kongsberg om lagnadane til bygdefolk som på eit eller anna vis lét kjønnsdrifta ta overhand, til ulukke for seg sjølv og ofra.

På sett og vis er boka ei oppfølging til Stoas *I bine bårde dage* frå 2003, som tok for seg valdskriminalitet i mykje den same tida. *Kjødets lyst* presenterer ei rekke saker som alle enda med harde verdslege straffar, størsteparten med bøddeløksa. Stoa skildrar den rettslege utviklinga gjennom perioden, med vekt på kriminallova frå 1842 og serleg Kong Christian

Vs Norske Lov frå 1687. Sistnemnte er delvis – men rotete nok ikkje konsekvent – retningsgjevande for kapittelinnendinga, som altså er tematisk, etter type handling.

Ein viktig påstand er at den statlege lova var inspirert av, og nærmast analog med mosaisk lov og bibelsk bodskap. Utvilsamt var Gud og evangelium solid suverenitetsunderbyggande materiale for 1687-lova, og bibelord kunne bli tatt rett inn i ho – nordisk *sharia*, som Stoa skriv. At dette tyder religiøse domstolar, og ei utvikling der ”rettspleien etter hvert distanserte seg fra sine bibelske forbilder”, er til gjengjeld ein meir problematisk posisjon. Om det var mykje symbolsk å henta på å grunna autoritet i Skrifta var Norske lov like fullt verdsleg lov, og skuldige vart dømd for brotsverk mot den jordiske staten, ikkje som syndarar mot himmelen.

Der valdskriminalitet i første rekke var statleg og verdsleg føretak var det same vidare ikkje like opplagt med sedskapsbrot på denne tida. Undertittelen til boka, *fortellinger om synd og straff*, ber då òg bod om at desse gjerningane vart tolka innanfor ein annan diskurs enn den sekulær-juridiske. Vendinga med å berre grunngeva dette med at statlege lovar var religiøst inspirert held derimot ikkje vatn, her burde andre vaktarar av den kristne moral vori kopla tydelegare inn. I framstillinga glimrar kyrkja derimot mest med sitt fråvær. Det skuldast venteleg òg det metodiske grepet om å kanalisera kvart enkelt forhold inn mot ei domstolsavgjerd.

Om eit viktig mål er å framstilla korleis konseptet synd påverka folk i samtida, er det problematisk at kyrkja si konstruerande og straffande rolle andsynes ho er utelati og at prestar berre førekjem som sjeleforsørgjarar og medhjelparar til verdsleg etterforsking. Stort betre blir det ikkje at Stoa omtalar dei skuldige som ”syndarar”, ein kan undra seg om tanken er at dette er ein objektiv, naturgjevi kategori? Synd er derimot ikkje synd av seg sjølv, folk fekk ho innprenta ein stad, og dei

frykta konsekvensen ho fekk òg føre kyrkjeleg jurisdiksjon.

Samstundes kunne Gud med fordel ha blitt kutta ut som aktør. Ein ”Vårherre” som ”ikke [løftet] en finger for å hjelpe den frustrerte ektemannen”, eller ”ikke [...] skulle ta det livet han hadde gitt”, figurerer som nokon anna enn ei rein retorisk vending, og smussar til den elles godt vitskapleg forankra framstillinga.

Ut i frå relativt sparsamt materiale får vi servert levande forteljingar om mordarar og overgrepsmenn. Formidlinga er lettfatteleg, dramatiseringa fungerer godt, og ein må skryta av evna til å få fram kyniske trekk ved aktørane. Vantande innblikk i alle aspekt ved saksforholda gjer at mange samanhengar berre kan antakast, men dette blir gjort på ein truverdig og forsvarleg måte. Svikt i rettsprosess og etterforskningsrutinar blir vidare framheva. Likevel er Stoa av den oppfatning at nokon som er dømt må vera skuldig. Eit ryddig rettsprinsipp kanskje, men ein historikar burde like fullt stå friare til å påpeika manglande bevisgrunnlag og uforsvarlege dommar.

Vidare rettar Stoa sjølv dommarklubba mot brottsmennene. Medan han utviser sympati med nokre av skjebnane, går han nemleg ikkje av vegen for å kalla dei skuldige ”pervert” og ”forskrudd”, og å klandra dei for å vera utilrekneleg, ved å spørre: ”Hva feiler et slikt menneske?”. Ein ser for seg forfattaren blant det samtidige moralske hylekoret, i det han viftar sin moralske peikefinger over folk sitt ”lastefulle levnet”. Det kan vera ein forståeleg menneskeleg reaksjon mot tidvis svært grufulle handlingar, men det går ut over objektiviteten.

Nils Johan Stoa skriv spennande om folk sine libidinøse ugjerningar i tidleg nytid. Det er krim frå verkelegheita, som kan riva med dei fleste. Tidvis går det likevel litt for kjapt i svingane med dei vitskaplege prinsippa. I iveren etter å trekka fram skattar frå arkivet og gjera dei levande, brekk Stoa saman saker som ikkje naudsynleg høyrar saman. Saka om

den forförande sektleiarer Ole Olsson i Sør-Aurdal er til dømes engasjerande, men kjennes malplassert. Verre er det derimot når forfatteren ikkje klarar å distansera seg frå stoffet, og ender opp i rolla som aktor og assessor.

Øystein Lydik Idso Viken

Adrian Velicu, *Civic Catechisms and Reason in the French Revolution* (Farnham: Ashgate, 2010). 171 s.

Katekeser er en genre som vanligvis forknippas med lutheransk religionsundervisning, og inte revolutioner. Dess form, att ställa ett antal givna frågor och ge ett definitivt svar för varje fråga synes lämna föga utrymme för självständigt och kritiskt tänkande. Frågan som teknik är en retorik; syftet är att styra läsarens tänkande i avsedd riktning. Inpräntande av normer, inte radikala reflektioner är katekesens specialitet. Att katekesen form användes såväl av Les philosophes som av Robespierre kan förvåna i det förra fallet, men mindre i det senare, Robespierre ville ju skapa absolut lojala troende revolutionsanhängare.

I en fascinerande monografi byggd på tidigare outnyttjat empiriskt franskt 1700-talsmaterial visar Adrian Velicu, idéhistoriker vid Karlstads universitet, att katekeser hade en betydligt vidare användning. Under upplysningen och särskilt under franska revolutionen användes katekesen som medel av revolutionärerna för att skapa en ny medborgare med nya värderingar. Revolutionärerna såg sin tid som början på en ny historisk epok. Denna insikt att vara delaktig i en ny politisk kultur behövde spridas och förankras hos folket. Tidigt insåg revolutionärerna behovet av utbildning, de var de första politikerna, men långt ifrån de sista i historien som medvetet försökte att omforma folkets föreställningsvärld. Katekesens form har påtagliga fördelar; den var etablerad och

välkänd som folklig religiös genre, den hade en enkel disposition som presenterade innehållet lättfattligt, och inte minst minskade den drastiskt utrymmet för tolkningar och diskussion. I *Encyklopedin* däremot hade strävan varit det motsatta; bilder, illustrationer och utförliga beskrivningar av konstruktioner och händelseförlopp var en medveten strategi för att stimulera självständigt fritt tänkande.

Med början i franska revolutionen blev katekesen en del av den moderna politiska kulturen som fortlevt i olika hybridformer. Maos lilla röda med sina 427 citat som trycktes i cirka 800 miljoner exemplar från 1964 föddes ur samma behov att omforma folkets medvetande i en bestämd doktrinär riktning. Liksom den franska revolutionen behövde den kinesiska revolutionen tro och lojalitet, inte kritiskt tänkande. Just rationell och förnuftig reflektion hamnar i spänning till katekesens form, vilket också är Velicus andra tema. Hur kunde katekesformen legitimeras av revolutionärer som hyllade förnuftet? Svaret är att revolutionen behövde stöd och obrottslig lojalitet, ja religiös hängivelse som katekesen var det beprövade litterära mediet för. Den intellektuella anomalin, att använda kateketisk drill när det politiska målet var individens förnuftiga befrielse försvarades med behovet av en total "régénération" av folkets värderingar. Religionen och kyrkan tillhandahöll en beprövad modell för att förankra den revolutionära ideologin hos medborgarna. Åberopandet av förnuftet blir i ljuset av Velicus gedigna material en påtagligt tom retorik under första hälften av 1790-talet. Det gamla monarkistiska ståndssamhället och den katolska kyrkan ifrågasattes med religionens beprövade form. Velicu visar dock att katekesen som religiös genre varken var homogen eller ortodox under 1600-talet. I Claude Fleury's *Catéchisme historique* (1679) uppmanades läsaren att ifrågasätta texten och inte lära sig texten utantill, det senare för att undvika osjälvständigt tillägnande (s. 32). Betoningen på rationellt tänkande förstärktes

under 1700-talet fram till revolutionen. Shaftesburys sokratiskt inspirerade dialogform återropades som ett verksamt medel för att frigöra människans medfödda förnuftiga och moraliska kapacitet, det senare en nyhet i jämförelse med Lockes människosyn, där moralen gavs av Gud till den troende människan. På den vägen fortsatte det. Voltaire skrev en kritisk katekes *Catéchisme de l'honnête-homme* (1765) samma år som d'Holbach publicerade *Eléments de la morale universelle ou catéchisms de la nature*.

Till den förrevolutionära kontexten hörde Rousseaus arbeten. I dem artikulerades den välkända betoningen på "raison primitive", det vill säga ett förnuft som behöver utvecklas och skolas, till skillnad från "raison humaine" som upplyste sig själv. Kanske är det med Rousseau som laddningen förskjuts från Les Philosophes kritiska förnuft till revolutionens krav på lojalt stöd och hängiven känsla. Avsnittet om Rousseau hade med fördel kunnat utökas, men kanske har Velicu tvekat, mån om att behålla ett klart fokus.

Redan året före stormningen av Bastiljen, 1788, publicerades katekeser som syftade till att upplysa folket om det politiska händelseförloppet, men också uppmanade till handling. Revolutionärerna fortsatte att publicera instruktiva katekeser, men formen och innehållet kom allt mer att anknyta till den traditionella kristna katekesen. Religiösa termer som bön, tro och budord sattes in i den revolutionära kontexten och skapandet av en ny människa: "l'homme nouveau". Dopet beskrevs som regeneration av det franska folket som innebar att det förslavade folket skulle bli fritt (s. 99).

Efter Thermidor och Robespierres död 1794 sinar genren samtidigt som det politiska tonläget i pamfletter och tryckt material förändras. Encyklopedins mer komplexa tilltal återkommer. Förnuftet presenteras åter som en individuell kapacitet som syftar till individens fria tänkande. Francis Bacon, John Locke och Condorcet kommer tillbaka som auktoritativa referenser (s. 139 ff.). I avslutningen

återkommer Velicu till sitt syfte, att komplettera François Furets tolkning av den franska revolutionen som en retorisk kamp som fördes med olika retoriska figurer. Just som genre var katekesernas lätta form lämpliga för manifesterade deklamationer om rättigheter och skapandet av en ny människa och medborgare. Katekeserna ger också ett nytt perspektiv på den klassiska diskussionen om upplysningen som förnuft och känsla. Ett av många citat i texten visar att katekeserna under hela perioden, från encyklopedisterna till Thermidorkrisen, uttryckte nödvändigheten av såväl förnuftets som hjärtats skolning. I "raison" var känslan och sensationerna en omistlig del. Velicus värdefulla monografi bidrar till att bryta ner en dikotomisk tolkning av upplysningen och franska revolutionen.

Victoria Höög

Kustaa H. J. Vilkuna, *Djävulens krig: förrädaren Gustav Lillbäck och stora nordiska kriget 1700–1721*, övers. Laura Koskela & Janina Orlov (Lund: Historiska Media, 2011 [2006]). 335 s.

Stora ofreden (1713–1721) är ett klassiskt historiskt trauma i Finlands historia. Professor i Finlands historia vid Jyväskylä universitet Kustaa H. J. Vilkuna har specialiserat sig på den här perioden och gett ut flera intressanta böcker där också frågan om detta trauma har tematiserats. Den finska utgåvan av *Djävulens krig* gavs ut för några år sedan, *Pabolaisen sota* (2006), och är på sätt och vis en biprodukt av Vilkunas magnum opus *Viba. Perikato, katkeruus ja kertomus isostavihasta* (Vreden. Undergång, bitterhet och berättelsen om stora ofreden, 2005). Det sistnämnda verket behandlar särskilt själva berättelserna om stora ofreden och hur ofredsåren inverkade på folkets periodisering av det förflutna, även om de historiska händelserna också behandlas. *Djävulens krig* är i sin tur en populärvetenskaplig version av

huvudprodukten, kryddad med en biografisk synvinkel.

I bokens centrum står Gustav Lillbäck, son till länsmanen i Ijo socken, som tillfångatogs av ryssarna som 15-åring och omskolades till tolk. Han "adopterades" av kosackkorpralen Fjodor Fjodorovitj, tvångsdöptes till den ortodoxa tron och fick namnet Vasilij innan han återvände till Österbotten. Lillbäck och hans talrika olycksbröder blev så kallade ryssdrängar och användes för att plundra, tortera och mörda lokalbefolkningen i Finland. Väst drabbades norra Österbotten som Peter den store ville omvandla till en ödelagd buffertzoon mellan de ryska trupperna och de svenska trupperna i Norrbotten. Ryssdrängarna, kosackerna och de ryska soldaterna lämnade inte tsar Peter besviken. I synnerhet under åren 1714–1717 härjades området i grunden. Enligt folkliga berättelser var Lillbäck den värsta pinaren av alla. År 1717 infördes civilförvaltning under ryskt styre i Finland och situationen blev något lugnare. Lillbäck passade på att rymma tillbaka till sina hemtrakter i Ijo som inte ingick i det ryska förvaltningsområdet. Där greps han dock och ställdes inför det svenska rättsväsendet. Efter en lång rättegång dömdes han 1720 till döden av Åbo hovrätt som befann sig på flykt i Stockholm. Det hjälpte inte att han försvarade sig med den klassiska ursakten att han endast lytt order. Gustav Lillbäck avrättades 1721 några månader innan freden i Nystad slöts. Hans liv varade lika länge som stora nordiska kriget.

Det unika material som tillkom i samband med rättsprocessen har möjliggjort Vilkunas utredning över Lillbäckes öden. Därutöver har Vilkuna gått igenom ett stort antal domböcker från alla delar av Finland och från Kexholms län. När det gäller grova våldsbrott strävade rätten som bekant efter att så noggrant som möjligt beskriva alla detaljer som på något sätt hade med fallet att göra. Vilkuna har dragit nytta av rättsprotokollens detaljrikedom och återger härjningarna med sällsynt råhet. Det är inte med lätthet som man läser om hur människor

stektes i ugnen, kvinnor våldtogs eller småbarn lämnades ut i kylan för att frysa ihjäl. Domboksmaterialet gör att ofredsåren blir handgripliga och allmogens röst kommer fram, men det är problematiskt att Vilkuna egentligen inte ifrågasätter källornas trovärdighet i behandlingen av de olika fallen, utan beskriver händelserna såsom domböckerna skildrar dem.

De mest givande avsnitten i boken behandlar propaganda, rysskräck och uppfattningen om kriget. Kyrkans män förklarade att kriget var Guds bestraffning för allmogens syndiga laster, i synnerhet supandet. När ryssarna samtidigt demoniserades av överheten och tsaren betecknades som antikrist utvecklades kriget till en kamp mot djävulen. Ryssarna betraktades dessutom redan som barbarer och den ortodoxa tron gjorde dem opålitliga. I takt med att kriget närmade sig blev krigspropagandan skarpare för att folket skulle stödja överhetens ansträngningar. Enligt Vilkuna uppstod dock problem i och med att propagandan var beroende av framgång i fält. Då folket visste att fienden närmade sig ökade det allmänna missnöjet och propagandan kunde inte minska folkets rädsla. Vilkuna menar att effekten blev motsatt då skräckhistorier som flyktingar från provinserna och rikets östra delar berättade kombinerades med prästernas beskrivningar av en djävulsk och omänsklig fiende. Ett annat problem var att innehållet i propagandan inte motsvarade verkligheten. I predikningarna krävdes uppoffringar och bättring för att stilla Guds vrede samtidigt som man bad för segrar för armén, men trots det gick kriget allt sämre. Det kan konstateras att Vilkuna ifrågasätter krigspropagandans effekt på ett övertygande sätt. Samtidigt förklarar avsnittet varför Lillbäck ansågs vara en djävul och ofredsåren i allmänhet betraktades som Guds prövningar.

Vilkuna visar hur samhället i Finland kollapsade i samband med stora nordiska kriget. Enligt Vilkuna gav den svenska statiska samhällsideologin trygghet i fredstid, men den lämpade sig inte för kristider. Då grunden för

samhällsideologin rubbades förbyttes ordningen i kaos. Folket övergav sina tidigare moraliska värderingar för att överleva. Missnöjesyttringar mot kung och överhet blev relativt vanliga. Allmogens ansåg att de inte fick valuta för sina pengar, eftersom kungen inte kunde garantera skydd mot fienden som bönderna ”köpte” genom att betala skatt. Vilkunas resonemang är ett välkommet tillägg till debatten om den politiska kulturen i det tidigmoderna Sverige. Man borde dock hålla i minnet att stora ofreden var en extrem period. Dessutom kunde man invända att hela stormaktstiden i praktiken var en enda kris där fred var ett undantagstillstånd. Om Vilkuna hade hävdade att samhällsideologin inte klarade av fiendens intrång djupt in i riket skulle argumentationen ha varit stryktåligare. Det kan också nämnas att Vilkuna framställer överhetens och undersåtarnas relation som totalt tröstlös ur allmogens synpunkt. Förenklat uttryckt går den ut på följande: Trots att folket bidrog med skatter och manskap kunde kronan inte garantera folket skydd mot fiendliga angrepp. I propagandan beskylldes folket för att ha försorsakat kriget med alla dess grymheter genom sitt syndiga leverne. Då kriget var förbi nonchalerade myndigheterna lokalbefolkningens misär och tvingade folket till villkorlös lydnad. Resultatet av Vilkunas tankegång blir en mycket snäv och statisk bild av samhällets maktförhållanden.

Vilkunas skildring tydliggör dock hur svårt det var att återgå till normala förhållanden efter krig och ockupation. De svenska myndigheternas försök att dämpa oron i samhället misslyckades flagrant. Kronan försökte återetablera sitt resursuttag i de härjade lokalsamhällena och upprätta en ny stark armé. De militära behoven gick förbi all annan hänsyn och gentemot den lidande lokalbefolkningen visade myndigheterna ingen större förståelse. Utlovade skattelättnader förblev tomma löften. Vilkuna menar att det här ökade folkets hat mot myndigheterna ytterligare, eftersom människorna i de drabbade områdena ansåg att grymheterna under

det ryska väldet sopades under mattan. I själva verket antyder han att händelserna under och efter stora ofreden utgör grunden för ”herrehatet” i Finland. Argumentet är dock inte helt övertygande eftersom Vilkuna inte visar att en liknande misstänksamhet eller ett hat mot överhet inte skulle ha förekommit tidigare. Säkerligen försvagades dock överhetens legitimitet och som Vilkuna påpekar utgjorde stora ofreden en fruktbar grogrund för rysskräcken. Efter kriget utnyttjade överheten rysskräcken för att hålla befolkningen i styr precis som den försökt göra under kriget. Berättelser är seglivade. Också i början av 1900-talet använde höggerradikala kretsar i Finland stora ofreden för att öka ryssfiendligheten i landet. Även den gången vann rysshatet gehör, bland annat eftersom kunskap och berättelser om de grymma ofredsåren under 1700-talet levde kvar både inom den akademiska historieskrivningen och i folkliga skildringar.

Trots invändningarna ovan har Kustaa H. J. Vilkuna skrivit en fängslande bok och gjort ett stort arbete med att presentera och tolka ett stort källmaterial. Vilkuna framhäver likt den äldre finländska forskningstraditionen ofredsårens grymhet, men kommer med nya synvinklar när det gäller hur kriget, fienden och den grymma ockupationen upplevdes och förklarades. *Djävulens krig* fungerar också som en introduktion till huvudverket *Viba*, inte minst för en läsare som inte behärskar finska. Den som är intresserad av boken *Viba* kan också ta del av dess resonemang genom en utförlig sammanfattning på engelska.

Kasper Kepsu

Martin Wählberg, *Opplysningens sorte får: Jean-Jacques Rousseau (1712–1778)* (Oslo: Humanist forlag, 2011). 367 s.

Man skal ikke beskjeftige seg lenge med fransk opplysningstenkning, før man oppdager at alle

forsøk på å sette de ulike filosofenes filosofi på en fellesnevner blir en temmelig håpløs oppgave. Man kan nok hevde at *les philosophes* hadde et felles anliggende i at de angrep konge og kirke, eller at de var "påvirket" av Lockes sensualisme. Men når det kommer til stykket er opplysningsfilosofene et usedvanlig blandet kor. Også forsøket på å skille mellom "radikal" og "moderat" opplysning kommer uvilkårlig til kort straks man begynner å gå ned i materien. Likevel kan man vel kanskje si at Rousseau framstår som særlig særege og eksentrisk. Det skyldes ikke bare at han på det personlige plan la seg ut med de fleste av sine gamle venner i Encyklopedikretsen, men også, og framfor alt, fordi han i sitt forfatterskap tok opp i seg så mange ideer og forestillinger fra ulike hold, samtidig som han ut av dette ofte kunne meisle fram originale filosofiske poenger og litterære nydannelser. Mer enn noen andre var Rousseau på en og samme tid radikal, moderat og reaksjonær. Det får Martin Wåhlberg godt fram i sin bok om Rousseau: *Opplysningens sorte får*.

Wåhlbergs styrke er at han gjennom hele boken er tett på Rousseaus tekster. Han plukker fram mange (og lange) sitater, utlegger og kommenterer dem, og viser hvilke tekster eller filosofer Rousseau opponerer mot. Særlig flott gjøres dette med Rousseaus to første avhandlinger (*Avhandling om vitenskap og kunst* og *Avhandling om ulikheten mellom menneskene*), *Samfunnspakten* og *Emil*. Denne framgangsmåten fører naturligvis til at det meste av tekstene må stå ukommentert. Men det får heller stå sin prøve. Det er bedre å gå grundig inn i noe, enn å behandle alt overflatisk. Det er ingen vits i å konkurrere med Wikipedia.

Wåhlberg understreker at Rousseaus første avhandling framfor alt handler om å rehabilitere antikke militære dyder, som kroppslig og sjelelig styrke. Det var disse dydene som kunstene, vitenskapene, lediggang og ulike former for luksus hadde svekket. Spartansk kriger- og kroppskultur var for Rousseau viktigere enn

atensk filosofi. Han hadde ikke noe imot vitenskap og kunst i seg selv, men slikt måtte bare bedrives av folk som ikke ble svekket av det. Wåhlberg minner oss dernest på at Rousseau i sin andre avhandling først og fremst gikk i rette med Pufendorf og andre naturrettsstencere. Mens disse tenkte seg at menneskene i naturtilstanden hadde visse iboende rettigheter, hevder Rousseau at det som skulle til for å snakke om rett – fornøft, språk, moral, eiendom, egenkjærlighet (*amour propre*) – først kunne oppstå når mennesket hadde trådt ut av naturtilstanden. Eiendomsrett og maktforskjeller var sivilisasjonsprodukter, ikke opprinnelige, naturlige rettigheter. Det er de samme naturrettsstencerne Rousseau retter seg mot i *Samfunnspakten*, påpeker Wåhlberg. Til forskjell fra Grotius og Pufendorf kunne Rousseau ikke akseptere at et folk frivillig kunne underkaste seg en enevoldshersker. Å gi fra seg sin frihet til fellesskapet kunne man bare gjøre hvis man fikk den tilbake i ny tapning, som deltager i lovgivningen.

Når det gjelder *Emil*, gjør Wåhlberg oppmerksom på at Rousseau tar over samtidige legers råd om amming og følger den filosofiske sensualismen som den gang var så populær, men at han i motsetning til jesuittene og andre pedagogiske tenkere ville gå langsomt fram og følge barnets naturlige modning. Det var først sent i puberteten at mennesket var modent nok til å bli innviet i religionen. Som kjent skulle jentene oppdras til å bli underdanige og adlyde mannen, og Wåhlberg bruker her mye plass på å ta Rousseau i forsvar mot Else Wiestads anakronistiske lesning. Med hensyn til *Julie eller den nye Héloïse* og *Bekjennelser*, framhever Wåhlberg særlig Rousseau som nybrottsmann: *Julie* er en roman som framhever moralske dyder og skal gjøre leseren til et bedre menneske, mens *Bekjennelser* er ment å være utleverende og ærlig og er preget av inderlighet, personlig nærvær og skildring av det indre psykiske livet. I *Rousseau, dommer over Jean-Jacques*, *Dialoger* derimot, utleverer Rousseau ikke bare seg selv, men forsøker

også finne ut hva som er sant (om det faktisk er slik at alle er ute etter å ta ham), mens han i *Den ensomme vandrers drømmerier* særlig er opptatt av den såkalte "eksistensfølelsen".

Wåhlberg sier intet nytt i sin bok som ikke er behandlet grundig i forskningen, men dette kan neppe anføres som innvendig, så lenge bokens mål, med Wåhlbergs ord, er at man "får lyst til å lese noe av Rousseau selv". For å finne fram til et fellestrekk ved alle Rousseaus verker har Wåhlberg imidlertid valgt det han kaller "motstandsprinsippet", som går ut på at "Rousseau så godt som i alle sine verker går imot noe". Det er et forunderlig prinsipp. Det finnes vel i idéhistorien knapt et eneste vesentlig verk som ikke nettopp er karakterisert ved at det "går mot noe". Som et prinsipp som skal fange inn det særegne ved et forfatterskap framstår det som helt ubrukkelig og intetsigende. På grensen til det komiske blir dette prinsippet når Wåhlberg finner ut at Rousseau i *Emil* tar avstand fra de få kvinnesaksforkjempende røstene i sin samtid. Det særegne ved

Rousseau blir dermed at han tenker som de fleste andre på sin egen tid.

Man kan også lure på hvor det blir av Rousseau som "det sorte får" når Rousseau på dette punkt er så i takt med tiden. At Wåhlberg har valgt å kalle Rousseau for opplysningens "sorte får" begrunner han for øvrig med at "han ble forfulgt av Kirken og de statlige myndighetene og av kongemakten. Opplysningsfilosofene overlot ham til seg selv". Men heller ikke det er vel særlig treffende. For det første var det nok andre skribenter som ble forfulgt hardere og mer nådeløst enn Rousseau for samme type kritikk, og for det andre var vel Rousseaus isolasjon like mye et resultat av hans egen tilbaketrekning, som av at han skulle ha blitt vist en kald skulder av opplysningsfilosofene. Det spørs om ikke Wåhlbergs karakteristikk "opplysningens sorte får" i for stor grad bygger på Rousseaus paranoide forestillinger om at alle sammensverget seg mot ham. Eksentrisk? Ja, utvilsomt. Sort får? Neppe.

Espen Schaanning

KNUT OVE ELIASSEN (f. 1959) er professor i litteraturvitenskap ved Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim. Hans faglige interesser er opplysningstidens litteratur, filosofi og kulturhistorie, moderne fransk filosofi, estetisk teori, mediehistorie, og litteratur- og teknologistudier. Seneste bøker *Ledord* (2007, med Knut Stene-Johansen), *Fabrikken* (2004, med Håkon With Andersen o.a.), artikler om forskjellige emner, samt oversettelser av blant annet Michel Foucault, Friedrich Kittler og Jean Baudrillard. Han var også ansvarlig redaktør for arbeidet med og utgivelsen av *Aemula Lauri: The History of the Norwegian Society of Arts and Sciences, 1759—2009*. Postadresse: Prof. Knut Ove Eliassen, INL, NTNU, N-7491 Trondheim, Norge. E-post: knut.eliasen@ntnu.no.

ANNE FASTRUP (f. 1963) er lektor (Associate Professor) i litteraturvitenskap på Institut for Kunst- og Kulturvitenskap, Københavns Universitet. Hun har skrevet om Cervantes, Calderón, Rousseau og Diderot, blant annet i bogen *Sensibilitetens bevægelse: Denis Diderots fysiologiske æstetik* (2007) og i antologibidraget "Mediating the Philosopher: Diderot's Strategic Self-representations", i *This is Enlightenment*, red. Clifford Siskin og William B. Warner (2010). For tiden færdiggjør Anne Fastrup en bog om Cervantes' forfatterskab, samtidig med at hun deltar i udarbejdelsen af et fire-bindsværk om *Islam in European Literature*, finansieret af blandt andet Det Danske Forskningsråd for Kunst og Kultur. Postadresse: Ass.

Prof. Anne Fastrup, Inst. for kunst- og kulturvidenskab, Københavns universitet, Karen Blixens vej 1, DK-2300 København S., Danmark. E-post: fastrup@hum.ku.dk.

ANSSI HALMESVIRTA (b. 1956) is a professor of general history at the University of Jyväskylä, and currently a senior fellow at Central European University, Institute of Advanced Studies, Budapest. His main research fields are the history of ideas, intellectual history, the history of Hungary in the twentieth century, and the history of medicine. He is currently working on an intellectual historical biography of István Bibó. His books include: *The British Conception of the Finnish 'Race', Nation and Culture 1760–1918* (1990), *Co-operation across the Iron Curtain: Hungarian-Finnish Scientific Relations of the Academies from the 1960s to the 1990s* (2005), *Ideology and Argument: Studies in British, Finnish and Hungarian Thought* (2006). In addition, Halmesvirta has written approximately 70 refereed articles for scholarly journals and conference proceedings. Postal address: Professor Anssi Halmesvirta, Department of History and Ethnology, P.O. Box 35 (H), FI-40014 University of Jyväskylä, Finland. E-mail: anssi.halmesvirta@jyu.fi.

HEDVIG MÅRDH (f. 1979) är doktorand i konstvetenskap vid Konstvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet. Tidigare har hon arbetat som bebyggelseantikvarie samt museiassistent. Hennes pågående avhandlingsprojekt är en studie av hur visuella uttryck och begrepp fylls med innebörd och används

i en specifik politisk och historisk situation. Avhandlingen visar bland annat på hur 1700-tal skapas i vår samtid samt på vilket sätt en visuell retorik med utgångspunkt i det svenska 1700-talet används i en ideologiskt präglat debatt kring smak, svenskhet och autenticitet. Visuella, materiella och skriftliga representationer av det svenska 1700-talet under perioden 1990 fram till i dag har visat sig utgöra ett synnerligen intressant material för att belysa dessa områden. *Postadress:* Doktorand Hedvig Mårdh, Konstvetenskapliga institutionen, Box 630, 751 26 Uppsala, Sverige. *E-post:* hedvig.mardh@konstvet.uu.se.

LEOS MÜLLER (f. 1962) är professor i historia och föreståndare för Centrum för maritima studier vid Historiska institutionen, Stockholms universitet. Han disputerade vid Uppsala universitet 1998. Sedan avhandlingen *The Merchant Houses of Stockholm, c. 1640–1800: A Comparative Study of Early-Modern Entrepreneurial Behaviour* (1998), har han publicerat ett arbete om Sveriges konsulatväsende och sjöfartsutveckling, *Consuls, Corsairs, and Commerce: The Swedish Consular Service and Long-distance Shipping, 1720–1815* (2004). Han är medredaktör till fem redigerade volymer och har skrivit ett stort antal artiklar och bokkapitel. I sin forskning har han studerat svensk handel och sjöfart under 1700-talet, och dess politiska kontext, bland annat neutralitet. *Postadress:* Professor Leos Müller, CEMAS, Historiska institutionen, Stockholms universitet, SE 106 91 Stockholm, Sverige. *E-post:* leos.muller@historia.su.se.

HOLGER WEISS (f. 1966), FD, professor i allmän historia, Åbo Akademi och docent i Afrikas historia, Helsingfors universitet. Forskar för tillfället om Ghanas miljöhistoria, Komintern och 1920-talets radikala internationella solidaritetsrörelser, samt transatlantisk historia under 1700-talet med fokus på danska Guldkusten och den svenska slavhandeln. Har bland annat skrivit *Between Accommodation and Revivalism: Muslims, the State and Society in Ghana*

from the Precolonial to the Postcolonial Era (2008) samt redigerat antologin *Atlantiska religiösa nätverk: transoceana kontakter, trossamfund och den enskilda individen i skuggan av slavhandeln* (2010). *Postadress:* Professor Holger Weiss, Historieämnet vid Åbo Akademi, Fabriksgatan 2, 20500 Åbo, Finland. *E-post:* holger.weiss@abo.fi.

Other contributors: PhD Per Pippin Aspaas, Tromsø; PhD Candidate Ernst Bjerke, Oslo; Emeritus Professor Sven Björkman, Sigtuna; Associate Professor Mats Bladh, Eskilstuna; Emeritus Professor Gunnar Broberg, Lund; Associate Professor Anna Cullhed, Linköping; Associate Professor David Dunér, Lund; Associate Professor Nils Ekedahl, Södertörn; PhD Candidate Håkon Andreas Evju, Oslo; PhD Candidate Juha-Matti Granqvist, Helsinki; PhD Jon Helgason, Lund; PhD Andreas Hellerstedt, Lund; PhD Candidate My Hellsing, Örebro; Associate Professor Victoria Höög, Lund; PhD Johanna Ilmakunnas, Luxemburg/Helsinki; ThD Rolv Nøtvik Jakobsen, Trondheim; Senior Lecturer Karin Hassan Jansson, Uppsala; Professor Thomas Kaiserfeld, Lund; PhD Candidate Kasper Kepsu, Helsinki; PhD Kristina Lilja, Uppsala; Associate Professor Anna Lena Lindberg, Lund; PhD Daniel Möller, Lund; Librarian Bengt Nilsson, Linköping; PhD Candidate Matthew Norris, Lund; PhD Sanna Nyqvist, Helsinki; PhD Candidate Gerd Karin Omdal, Trondheim; PhD Candidate Brita Planck, Göteborg; PhD Mona Rautelin, Helsinki; PhD Iris Ridder, Falun; PhD Candidate Gina Rivera, Cambridge MA; Professor Erling Sandmo, Oslo; PhD Kristiina Savin, Lund; Professor Espen Schaanning, Oslo; Associate Professor Henrika Tandefelt, Helsinki; PhD Candidate Øystein Lydik Idsø Viken, Oslo; PhD Martin Wählberg, Trondheim; PhD Marcus Willén, Uppsala; PhD Charles T. Wolfe, Ghent.

Corrections 2011:

Cover and p. 3: co-author of the "Förord" is also Annie Mattsson

Sjuttonbundratat: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies är en tvärvetenskaplig flerspråkig årsbok som utges av det svenska Sällskapet för 1700-talsstudier i samarbete med Suomen 1700-luvun tutkimuksen seura/Finska sällskapet för 1700-talsstudier och Norsk selskap for 1700-tallsstudier. *Sjuttonbundratat* välkomnar bidrag rörande alla aspekter av 1700-talet skrivna på skandinaviska språk eller på engelska, franska och tyska. Alla uppsatser granskas av minst två från redaktionen fristående ämnesexperter.

Utförliga manuskriptanvisningar finns på det svenska sällskapets hemsida. Engelska och franska bidrag utformas i enlighet med Voltaire Foundations mall. För ytterligare information kontakta någon av redaktörerna.

Sjuttonbundratat: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies is a multidisciplinary and multilingual yearbook published by the Swedish Society for Eighteenth-Century Studies in cooperation with the Finnish Society for Eighteenth-Century Studies and the Norwegian Society for Eighteenth-Century Studies. *Sjuttonbundratat* welcomes contributions on all aspects of the eighteenth century written in Scandinavian languages or in English, French or German. All submitted manuscripts will be reviewed by at least two specialist referees independently of the editorial board.

Detailed guidelines for authors can be found on the website of the Swedish Society for Eighteenth-Century Studies. In the case of contributions in English and French, the authorial guidelines of Voltaire Foundations are used as the model. For further information on technicalities kindly contact one of the editors.

www.1700-tal.se

www.helsinki.fi/historia/1700/index.htm

www.ub.uit.no/1700